

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

**ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

UDK 34

АПФ

5 — 6
БЕОГРАД, 1981.

ПОСАДАШЊИ ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ: др Михаило Константиновић (1953—1960), др Милан Бартош. заменик др Борислав Т. Благојевић (1960—1966), др Војислав Бакић (1966—1978).

Уређивачки одбор:

Др Војислав Симовић (главни и одговорни уредник), др Југослав Станковић (заменик гл. и одговорног уредника), др Љубица Кандић, др Радомир Ђуровић, др Александар Вацић, др Љубиша Лазаревић, др Миленко Крећа (секретар Уређивачког одбора) и др Стеван Лилић.

Технички уредник Вукосава Манојловић

Штампа: Штампарија ПТТ Београд, Таковска 2

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXIX

септембар — децембар

Број 5 — 6

UDK 34

YU — ISSN 003 — 2565

САДРЖАЈ

<i>др Борислав Т. Благојевић:</i> Сто четрдесет година постојања и рада Правног факултета у Београду — — — — —	253
<i>др Радомир Буровић:</i> Поводом 40-те годишњице устанка и социјалистичке револуције народа и народности Југославије — —	263

ЧЛАНЦИ:

<i>др Михајло Аћимовић:</i> Судска психологија и њени социјално психолошки оквири — — — — —	267
<i>др Драгош Јеевић:</i> Успостављање и спровођење централистичког система управе у Србији 1804-1888 — — — — —	285
<i>мр Борђе Лазин:</i> Садржина и правна природа претпоставке невиности — — — — —	311

ПРИЛОЗИ:

<i>др Светислав Табориш:</i> Друштвено-економске претпоставке права на рад у социјализму — — — — —	327
<i>мр Драгољуб Поповић:</i> Римљани и родоско поморско право — —	337

СУДСКА ПРАКСА

<i>др Загорка Симић-Јекић:</i> Притвор у кривичном поступку — — —	345
---	-----

ДИСКУСИЈА:

<i>др Драгаш Денковић:</i> Актуелни проблеми уставног судства — —	361
<i>др Драгутин Шошкић:</i> Критички осврт на одредбе о обиму акумулације у Нацрту закона о проширеној рапродукцији и минулом раду — — — — —	367

БЕЛЕШКЕ:

- Зоран Томић: „Статути општина, градских заједница, заједница општина и међуопштинских регионалних заједница у светлу нових уставних промена — — — — — 373
- Весна Николић — Ристановић и Зорица Мршевић: Четврто годишње саветовање удружења за криминологију и кривично право СР Србије — — — — — 377

ПРИКАЗИ:

- др Драгаш Денковић: *Annuaire Européen d'administration publique*, Editions du Centre national de la recherche scientifique, Paris 384
- др Драгаш Денковић: *Code civil Hellénique* — — — — — 387
- др Димитрије Продановић: *Friedrich-Christian Schroeder, Wandlungen der sowjetischen Staatstheorie* — — — — — 389
- др Весна Ракић — Водинелић: *James, Fleming, jr. — Hazard, Geoffrey, C. jr., Civile Procedure* — — — — — 394
- др Сима Аврамовић: *Charalambos K. Papastathis, To nomothetikon ergon tis kyrillomethodianis hierapostolis en Megali Moravia* — 406
- Оливера Егић: др Рајко Кузмановић, Привремена Народна скупштина ДФЈ — од АВНО-а до Конституанте — — — — — 411
- мр Драгољуб Поповић: др Шефко Куртовић, Врховна извршна власт у француској трећој републици 1871 — 1887 — — — — 416

СТО ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ
(1841 — 1981).

ЧЕТРДЕСЕТОГОДИШЊИЦА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ
(1941 — 1981).

*др Борислав Т. Благојевић, проф.
Правног факултета у Београду*

СТО ЧЕТРДЕСЕТ ГОДИНА ПОСТОЈАЊА И РАДА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

I. — Сто четрдесет година постојања и рада Правног факултета у Београду је, за једну установу овакве врсте, релативно кратко, али је оно и дуго ако се има у виду сав допринос који су нашем друштву дали његови наставници и студенти. При томе треба имати у виду чињеницу да је Правни факултет био затворен и за време првог и за време другог светског рата, јер је окупатор у оба случаја имао страх од делатности Универзитета, а универзитетски људи нису налазили оправдање да, у окупираној земљи, наставе са радом факултета. На тај начин, у тим тешким раздобљима нашег живота, нашло се снаге да се и на овај начин покаже окупатору и домаћим издајницима да Универзитет, а у оквиру њега и наш Факултет, могу и хоће да деле судбину свога народа.

Право је од првог дана стварања Србије као државе, почетком XIX века, било ствар велике друштвене вредности. Ослобађајући се од вековног Османлијског ропства, устаници су желели да обезбеде сигурност и заштиту освојеног. Зато је разумљиво да је први суд био основан већ 1804. године (у Рељином пољу, и то тако што је сам народ бирао судије и одређивао како ће му се судити). Велика је ствар што се нашао човек у личности проте Матеје Ненадовића, да у време када пушке пуцају, када нема ниједног у пуној мери ослобођеног краја у Србији, када су се писмени људи могли на прсте избројати, састави први кривични законик. Да је у том закону било само две реченице, а не читав збир чланова и одредаба, он би био велики. Тај законик је за Србију био Магна Карта — акт велике грађанске куражи и државничке мудрости. Зато је разумљиво што је и у Великој школи, основаној 1808. године, у тој мултидисциплинарној школи, предавано и државно право, са извесним основама управног права, међународног права и кривичног судског поступка.

II. — Друштвена атмосфера после Другог устанка 1815. била је сасвим другачија. Бар до Сретењског устава Милош Обреновић је владао по свом нахођењу, тако да су рђаво пролазили сви они који су се позивали на право и тражили успоставу правног поретка у Србији (познат случај Милисаву Богавца, испод Медведника, који је од кнеза тражио „конституцију“, а Милош је послао своје пандуре да га при повратку кући претуку, говорећи — ево ти твоје „конституције“). Зато је тек 1838. године, на инсистирање неких интелектуалаца, међу којима и Вука Караџића и Јована Хаџића, установљен Лицеј као високошколска установа, и то у први мах мултидисциплинарног карактера, али је, у оквиру Лицеја, већ 1841. године издвојена посебна трогодишња настава права у којој су предавани Природно право, Државно право са међународним правом, Историја законодавства и Позитивно право. Та година 1841. сматра се годином оснивања нашег Факултета, који је такав свој самостални статус задржао и после претварања Лицеја у Велику школу (1863. године) и после прерастања Велике школе у Универзитет (1905. године).

Основао у Крагујевцу, Правни факултет је већ после две године, као и целина Лицеја, премештен у Београд. Своје битисање Правни факултет је почео са два професора, па и до другог светског рата никад није имао више од десет наставника. Та прва два професора су били Јован Раић, адвокат у Новом Саду и Јован Стерија Поповић, такође адвокат у Вршцу и доцније познат комедиограф, који је већ у то доба био познат правни писац. Два врсна правника из Војводине који су дошли да помогну развоју Србије, која је онда за њих била Пијемонт, прихватили су прву генерацију од 16 ученика од којих су 14 завршили учење. Треба подвући да су ова два професора исте године дали и два прва уџбеника из области права: Раић „Начелни основи уоправословне и положителне полиције“ и Поповић „Природно право“. На жалост, ни један од њих двојице није остао дужи професор на факултету, пошто су убрзо прешли да раде на високим местима у администрацији, јер се сматрало да су тамо у то доба потребнији.

III. — Укупна делатност и резултат рада једне установе као што је универзитет или факултет огледа се на четири поља: наставно особље, студенти, настава и учешће у јавном животу. Само оптимално остварење свих ових елемената могло је, као што ће то бити и увек у будућности, да обезбеди једној високошколској установи признање од стране друштва и уважавање од стране народа. Имајући у виду друштвену структуру времена у коме је делао наш Факултет, идејно-политичка кретања у томе раздобљу, као и општи ниво културне средине у којој је делао — мислимо да је он по правилу постигао оптималне резултате, чему могу да послуже као доказ квалитет кадрова које је спремао нашем друштву кроз више од једног столећа, низ систематских уџбеника, многобројни научни радови његовог наставног особља, као и бројна признања и одликовања која је добио било сам Факултет било појединци који су на њему радили. Са пар речи задржали бисмо се на сваком од ових показатеља.

1) Знатан број наставног особља били су људи чија су имена остала као симбол вредности у области права. Поменимо само неке:

а) Димитрије Матић, слушаалац прве генерације нашег Правног факултета, нажалост само кратко време професор на факултету јер је заузимао истакнуте положаје у администрацији а био је и два пута министар просвете, али човек који је дао дело „Објашњење Грађанског законика за књижевство српско (1850 — дакле само шест година после доношења Грађанског законика од 1844. године), али које и данас представља једно од значајних дела у нашој правној литератури. Написао је и две студије „Начела умног државног права” и „Кратак преглед историјског развитка начела права, морала и држава од најстаријих времена до наших дана (1851). По идеологији хегелијанац што је у оно доба апсолутних монархија у Европи значило бити напредан. По образовању, као и највећи део нашег наставног особља све до краја XIX века, ђак германске школе.

б) Ђорђе Ценић, зачетник кривичне науке у Србији, кратко време професор на Факултету, јер прелази у судску струку, па је више пута био министар правде. Укинуо је телесну казну батињања и издржавање казне затвора организовао по савременом европском схватању средине XIX века. Својим делом „Објашњење казнителног законика” ударио темеље модерне науке права и криминалистике у нас.

в) Никола Крстић, човек широког енциклопедијског знања, тако да је и предавао Енциклопедију права и законознања, објавио низ расправа из грађанске и кривичне материје, а превео је са пољског прву књигу „Историја словенских права” од Маџејовског, дело које је још и данас водећу у овој области права. Иначе је врло много учинио на популаризацији права и критичким освртима на судску праксу.

г) Стојан Новаковић, корифеј правно-историјских наука у нас, велики идеолог Напредњачке странке, министар просвете и председник владе, Бавио се издавањем старих српских правних споменика, међу којима његов „Законик Стефана Душана са коментаром” још и данас представља водеће дело у науци. Међу стотинама његових радова треба посебно подвући „Пронијари и баштиници”, Римско византијско право и народни обичаји”, „Средњовековна Србија и римско право”. После његове смрти ова грана права је била замрзла код нас, док је после Првог Светског рата нису развили два истакнута научна радника као што су Теодор Тарањовски, врхунски научник конзервативног гледања из групе руских емиграната, и Александар Соловјев, један од напреднијих људи што је показао и својим држањем у току Другог светског рата.

д) Владимир Јовановић, човек који је због својих идеолошких погледа више пута отпуштан из службе, тако да је већи део овога живота провео у изгнанству. 1864. године предложио је да за чланове Друштва српске словесности буду изабрани: Гарибалди, Херцен и Чернишевски, сва тројица корефеји напредне мисли у то време, па је и због тога отпуштен из службе. Увек борбен, он је био један од оснивача Уједињене омладине српске, а и

њен идеолог све до Светозара Марковића, са којим је дошао у сукоб, али због тога ипак није изневерио своје идеале борбе за слободу личности. Међу делима вредна су спомена „Социјализам или друштвено питање од најстаријих времена до данас“ и „Политички речник“.

б) Борђе Павловић, један од најсуптилнијих аналитичара грађанског права у нас, чије дело „О обавезности и уговорима уопште“ још и данас може да служи за углед. Један од првих наших правника који је био познат и светској правничкој јавности. На жалост, релативно кратко је био професор на Факултету, јер је прешао у судску струку, где је био дуже времена председник Касационог суда, а једном и министар правде.

в) Глига-Гига Гершић, професор римског и међународног права, чија су дела из ове друге области и данас актуелна ставовима које је он заузимао. Дуга година „душа и идеолог“ Уједињене омладине српске и сарадник Светозара Милетића, тако да је 1867. године био једно време и отпуштен из професорске службе због учешћа на скупштини ове организације. Временом постаје редак борбени интелектуалац у редовима нове Радикалне странке, тако је, у вези са Илкиним атентатом на краља Милана Обреновића, био изведен пред преки суд. Са порастом значаја Радикалне странке расте и друштвени углед Гиге Гершића, који је био један од твораца напредног Устава Србије од 1888, а посебно човека који је увек био прави „масовик“ у редовима једне странке која је у том периоду свога развитка скоро сва таква била. Отуда је он, у школи и још више ван ње, захтевао за Србију уставност, парламентаризам и самоуправу, остајући тако до краја свога живота уз Милована Миловановића, један од најлуциднијих духова Србије.

ж) Андра Ђорђевић, један од првих „париских ђака“ који постаје „Миланов човек“. Више пута био је министар, а студенти су показивали велики отпор приликом сваког његовог поновног враћања на Факултет, јер је, као изразити присталица Напредњачке странке, предузимао низ реакционарних мера у области школства, посебно бројно отпуштајући из службе оне који нису његови политички једномишљеници. Као пак, професор права био је врло цењен, а дао је и неколико систематских дела у појединим областима грађанског права и грађанског судског поступка.

з) Живојин Перић, један од „најутицајнијих и најплоднијих српских цивилиста“ у периоду између два светска рата. Такође напредњак, што је у оно време значило бити изразито конзервативан, он је био присталица неког хришћанског социјализма, који је, као што је познато, потпуна супротност научном социјализму. Тим идејама је остао веран за време првог и за време другог светског рата, када се пред надирањем наше Револуције повукао у Швајцарску где је и умро, не помиревши се никада са новим стањем, и нарочито са мерама експропријације до чега је дошло. Иначе, као правни писац био је свакако један од најплоднијих кога је наше право имало, јер је објавио на стотине радова по часописима у овим деловима света и на свим језицима, тако да је био, у раздобљу између два

рата, најпознатији наш правни аутор у свету. Нарочито су му значајна два систематска дела „Зајдружно право” и „Уговор о куповини и продаји”, свако у више томова. Као педагог могао је да служи за пример, тако да је био цењен и од својих ученика који су имали сасвим другачија гледишта о правним проблемима.

и) Слободан Јовановић, човек у чију вредност и ауторитет је веровала већина интелектуалаца његовог времена. Изванредан стилиста знао је да, уз низ социолошких објашњења, прикаже политички живот Србије у току XIX века, тако да су му вишетојска дела из ове области донела такав углед. Значајна су му и дела из историје политичке мисли, опште теорије државе, а нарочито његово „Уставно право Краљевине СХС”. На жалост, сходно својим националистичким схватањима, био је, пред други светски рат, председник Српског клуба, ушао је у владу генерала Симиновића образовану после 27. марта 1941. а за време Другог светског рата врло активно помагао из емиграције, покрет Драже Михајловића, што је наставио и после, све до своје смрти. Зато је, у контумацији, био и осуђен од стране наших судова.

ј) Тома Живановић, свакако највећи теоретичар кривичног права у нас и истакнути филозоф права. Творац тзв. трипартитне теорије кривичног права (кривично дело, кривац, казна), која је добила светско признање. Објавио низ посебно систематских дела из поменуте две области, на нашем и страним језицима. Због држања за време другог светског рата није преузет за професора на нашем Факултету, али је наставио да активно научно ради као академик.

1) Ђорђе Тасић, правни филозоф и правни социолог, човек врло суптилног духа, човек који је умео да утиче, својом речју, на своје сараднике и слушаоце као ретко ко други, тако да је био радо слушан и омиљен професор права. Његов „Увод у правне науке” је свакако класика наше правне мисли. Обрађивао је увек посебно актуелне проблеме правне науке његовог доба, тако да се сматрао у то доба, највећим модернистом у праву. Прогресиван и либералан сарађивао је са левим крилом Земљорадничке странке, па је, приликом једне провеле пао у руке Гестапоа и био одмах ликвидираи.

л) Михајло Илић, републиканац по убеђењу и по борбености, дуго времена није био потврђиван од стране државних власти за професора Административног права иако су га факултетски органи бирали. Ипак, 1924. коначно је постао наставник на Факултету. Био је изванредни анализатор праксе управног судства у нас, борећи се за поштовање максималне законитости у раду управних органа. У тој борби за заштиту права грађана био је и остао доследан до краја свог живота. И није дочекао Ослобођење. Ухапшен од стране Гестапоа крајем 1941. године држан је у логору на Бањици за све време окупације, да би га Немци стрељали марта 1944. године.

љ) Божидар Марковић, носилац науке Кривичног судског поступка на нашем Факултету, бавио се посебно питањима пороте и учешћа лаика

у нашем правосуђу. Дао уџбеник и низ студија, 1938. превремено пензионисан због опозиционог става. Један од првака Самосталне радикалне странке односно Демократске странке, учествовао је у многим догађајима јавног живота Србије, и то увек на линији југословенства. Познато је његово куражно држање као сведока, и по чињеници да је отишао у Беч да буде сведок (са могућношћу да се више не врати) и по садржини свога исказа, на Фридрихсхофеновом процесу.

м) Драгољуб Јовановић, ерудита и редак говорник, који је од предмета Економска политика направио програм борбе за развијено газдинство индивидуалног сељака. Обрађивао и све друге гране Економске и Социјалне политике. Имао изванредно широк контакт са студентима. Од повратка са студија у Паризу, где је дао докторску дисертацију која је била запажена и често цитирана, бавио се активно политиком на линији крајњег левог крила Земљорадничке странке, тако да је био још пре почетка другог светског рата суђен и осуђен на губитак службе на Факултету. За време окупације повукао се и скривао, после ослобођења најпре се придружио Фронту народног ослобођења али је као организатор опозиције у Фронту био осуђен на вишегодишњи затвор.

н) Милан Бартош, редак енциклопедијски познавалац права, који је на нашем Факултету развио Међународно приватно право до савремене и завидне висине. Слично је учинио и у области Међународног привредног и Међународног јавног права. Човек који је умео да ствара ученике и сараднике, широко пружајући могућност млађима да се чују и истакну. У томе погледу могао је да служи као пример. Међутим, своје огромно знање и своју неисцрпну енергију он је стављао у целини на расположење нашем друштву, као амбасадор, главни саветник Савезног секретаријата за иностране послове, истакнути угледни члан Комисије за Међународно право, дугогодишњи делегат наше државе на безброј међународних конференција од Конференције мира у Паризу (1946.) до рецимо међународних конференција о праву мора. Немогуће је, а и непотребно јер је то опште знано, навести све делатности овога робустног и хуманог човека, кога је смрт релативно рано однела из наше средине.

Овај попис професора нашег Факултета, узимамо у обзир само оне којих више нема у животу, могао би да буде још много, много дужи. Посебно би чињенице о свакоме могле да буду далеко бројније, али смо ми покушали овде само да дамо медаљонски обрис ових личности. Само са разлога времена ми смо се задржали само на наведеним личностима. Желели би да се то тако схвати и да нам није био циљ било какво вредновање људи већ само указивање на њихов рад и њихова дела. Међутим, припремајући овај експозе дошао сам до дубоког уверења да би наш Факултет требало да предузме акцију за обављање два посла: да се изда једна публикација у којој би, уз портрете, био дат подробан приказ рада и научне делатности свих професора нашег Факултета од оснивања до данас, и да се у салама и ходницима нашег Факултета поставе бисте-попсја из-

весног броја професора, како би се наше младе генерације подсећале какви су све великани васпитавали њихове старије колеге. Мислимо, да стопедесетогодишњицу свога постојања и рада наш Факултет не би требало а не би ни смео да дочека без овога.

2. — Од првог дана оснивања студентски састав је показивао три карактеристике: број студената права био је већи него број студената на било ком другом факултету у Београду, студенти су били пореклом са свих територија где су живели наши народи, посебно са свих територија где су живели Срби, и претежан део студената био је сиромашног стања а релативно доста бројан из сељачких па и радничких породица. Те карактеристике су остале на страни наших студената, могло би се рећи, све до данас.

Број студената прве генерације нашег Факултета био је 16 од којих су 14 завршили студије. Та генерација, као и неколико следећих, имала је обавезу да недељом иде на „поученија евангелска” и у цркву. Па ипак, правници су били у повољнијем положају од филозофа, како су их звали „мудрословаца”, који су по наставном плану били дужни да уче „Науку Христијанску”.

Школоке 1847/48. године на прву годину Правног факултета уписало се свега 11 студената, а 1850 године на целом Лицеју је било уписано 50 студената. У времену од 1838/39. године до 1862/63. године, дакле до претварања Лицеја у Велику школу на целом Лицеју је дипломирало 238 студената, од којих већина правника. То су скромне бројке, али изведени доприноси остварењу државног уређења и обезбеђењу законитости у тој новој држави на Балкану, која је почела са раскомадавањем Османлијоког царства, да би се доцније завадила са Аустро-Угарском и допринела њеној победи, а и да би најзад ухватила се у коштац са фашистичким силама, Немачком и Италијом, доприневши, и то не мало и са много жртава, њиховом уништењу.

Последњих десет година пред Други светски рат просечан број студената права, редовно уписиваних, је био три до четири хиљаде, чему треба додати изванредно велики број апсолвентата и оних које је режим студија зауставио.

Седамдесетих година прошлог века међу омладином у Србији, а првенствено оном универзитетском, почеле су струјити нове идеје. Оне су у први мах имале антирелигиозни карактер, а то је у оно време био вид борбе за прогрес. Студенти права су, као што смо рекли, били дужни недељом да иду у цркву и да слушају веронауку. Отуда су они више пута изазивали нереде у цркви, тако да су били ослобођени ове обавезе. Били су у томе упорни. А за учење веронауке говорили су: да је богослужење комедија коју су попови за интерес измислили, па су народ који је ишао на богослужење називали стоком што се поводи за глупостима поповским. Степен атеистичког става који се и данас ретко среће.

На Универзитету је постојало опште студентско удружење „Побратимство”, преко кога су и студенти права учествовали у политичком жи-

воту — како на универзитету тако и ван њега. Поводом великих демонстрација (Светозар Марковић — Париска комуна) 1871. године распуштена су два разреда Правног факултета, с тим да се за „при дана улицу наново они који хоће да признају све како је наређено". Значајне су демонстрације у вези повратка у Србију ех-краља Милана Обреновића. — Када је Андра Ђорђевић 1894, пошто је био министар, враћен за професора, студенти права га нису хтели примити, јер је као министар водио изразито реакционарну политику, те је дошло до сукоба, при чему је већина професора, на челу са професором Милованом Ђ. Миловановићем била на страни студената. — Приликом оснивања Универзитета, студенти права са студентима осталих факултета, својом опструкцијом спречили су отварање универзитета за скоро три месеца, тражећи либерализацију наставе, слободу удруживања и укидање врло строгих одлука о реду.

После Првог светског рата већ школске 1932/33. године долази до оснивања Удружења студената права, у коме се, од првог дана постојања, воде унутрашње политичке борбе, при чему су оне биле нарочито оштре пре прихваћања идеје о Народном фронту (1936). Ово удружење, налазећи се у рукама напредних студената имало је улогу стручног удружења у оквиру Акционог одбора студената Београдског универзитета, на чијем челу се налазио велики број студената права. Тако су у последњим годинама пред Други светски рат студенти врло интензивно учествовали у политичком животу на Универзитету и кроз Универзитет у нашој јавности уопште. То исто је важило и за СКОЈ и Комунистичку партију Југославије. Не само по броју чланова него и по својој активности ове наше две организације су имале снажан и изванредно значајан центар на Правном факултету. Број студената права који су учествовали и Народно-ослободилачкој борби и број палих у тој борби гранитни је доказ како је ова кућа васпитавала деценијама генерације својих студената.

3. — Систем наставе се одређује наставним планом. У томе је, у развоју нашег Факултета било више фаза.

У првој фази настава на Факултету обухватала је поред правних предмета, којих је било једанест, још и допунске предмете, као што су: Логика, Психологија, Народна економија, Филозофија права, Ботаника, Зоологија, Хемија, Минерологија, али су ови допунски предмети укинати 1875. године. Од правних предмета били су: римско право грађански законик, грађанско-судски поступак, трговински законик, кривични законик, кривично-судски поступак, судска медицина, јавно право Србије, међународно право. Дакле, већина предмета тзв. судског смера. 1896. године Правни факултет се дели на два одсека: судски и политичко-економски, а 1905, у вези прерастања Велике школе у Универзитет, нов наставни план, по коме настава на Факултету траје 4 године и изводила се из 19 дисциплина које су биле подељене на 22 предмета, и то: историја римског права и систем римског права, енциклопедија права, историја словенског права, народна економија-теоријска и практична, црквено право, грађанско право, опште државно право и српско уставно право, кривично право, наука о

финансијама, статистика, трговачко и меничко право, административно право, кривично судски поступак, судска медицина, међународно право, међународно приватно право, грађанско судски поступак. — Са малим изменама тај број предмета и ти предмети су остали садржина наставног плана све до почетка Другог светског рата, а знатним делом и до данас.

Додајмо, питање уџбеника је увек било на дневном реду, јер никада нису сви постојали.

4. — Већ до сада изложено показује колико је било учешће Факултета — његових наставника и студената у јавном животу најпре Србије а затим и Југославије. Није било ни једне значајније политичке манифестације или демонстрације у којој није учествовао наш Правни факултет, посебно његови студенти. Мартовске демонстрације 1902. године, које су довеле до искључења многих наших студената, створиле су атмосферу за омену династије, а тиме и за више демократије у земљи. Као потписници протесног апела због оваквог прогона студената, два професора нашег Факултета, Милован Миловановић и Јаков Ненадовић били су отпуштени из службе јер су се ставили на страну студената. За време Анексионе кризе, поводом присаједињења Босне и Херцеговине Аустро-Угарској, Правни факултет је био најзначајнија масовна база Браниславу Нушићу као организатору ових демонстрација. Стална борба за аутономију Универзитета имала је, и међу студентима и међу наставницима, своје најоданије и најборбеније присталице. У једном моменту (1921) Савет Правног факултета је у посебном меморандуму формулисао шта треба да се подразумева под овом аутономијом, борећи се против сваког напада или крњења универзитетске аутономије. На тој платформи, заштите аутономије универзитета започета је углавном масовна политичка акција студената која је, под руководством Комунистичке партије Југославије, започела 1931. године, да би у у даљим подјелима добила све већи замах и ширину. На тој платформи, у згради на Студентском тргу, где је био смештен Правни факултет, у амфитеатру званом Физичка сала, чуле су се речи борбе за слободу. Био је то центар јавног политичког живота у нашем граду у који су каткада продирали и органи полиције, али га никад нису успели заузети и уништити. А све то врло масовно и уз не ретке симпатије наших професора који су се често појављивали као „гаранти” односно „чувари реда”, чиме су омогућавали да се сви ти састанци у тој сали и одржавају.

5. — Иако су Правни факултет, његови наставници и студенти у сваком раздобљу свога битисања, и колективно а нарочито појединачно или групе, учествовали у борби за слободу и напредак, и тој борби давали свој обод који је био увек запажен и цењен и чиме могу да се диве и диче и садашње и будуће генерације свих који буду живели и радили на нашем Факултету, ипак би се раздобље од 1931. до 1941. могло назвати „златно доба” те борбе. Седмог децембра 1931. године, на дан отварања диктаторске Народне скупштине, одржан је велики манифестациони протестни збор, који се после претворио у масовне уличне демонстрације, у којима је било више рањених и повређених студената. Исте године формирана је на Уни-

верзитету студентска организација КПЈ и студенти-комунисти су убрзо постали руководећа снага на Универзитету, а кроз акције које су вођене њихов углед је растао из дана у дан. У априлу 1932. године одржан је на Правном факултету велики манифестациони збор студената свих факултета, који је по јачини и одлучности превазилазио све дотадашње манифестације. Од 1933. године је нарочито активно Студентско правничко друштво, које је било једно од највећих и најзначајнијих удружења на Универзитету. Поводом депортирања студената у концентрациони логор у Вишеграду, дошло је до нових демонстрација, а на нашем Факултету било се забарикадирао око 1.500 студената који су објавили штрајк све до пуштања конфинираних другова из логора. Полиција је опколила зграду и дошло је до сукоба, у коме је погинуо студент Милрко Срзентић, а око 500 ухапшено. И тако је стално било великих демонстрација политичког карактера, при којима је једном приликом погинуо наш студент Жарко Мариновић.

У 1938. години ствара се Уједињена студентска омладина, која је постала масовна политичка организација нашег Универзитета, која је тада студентске акције у великој мери пренела са Универзитета и у народ. И тако је то перманентно трајало све до почетка другог светског рата, нарочито од када је КПЈ позвала народ да брани земљу од будућих нападача, а било је јасно да ће до тога доћи. Студенти права су се максимално спремали да се одазову том позиву — они и људи са којима су они политички радили. А када је тај дан дошао, дан када је фашистичка Немачка напала на Југославију и када је КПЈ позвала на устанак против окупатора за ослобођење земље, врата наших Факултета су се затворила иза леђа хиљада наших студената који су пошли у Народно-ослободилачку борбу. И затворила се чврсто, да остану затворена све док окупатор буде у нашој земљи. што је био свакако знак солидарности ове установе са онима који су отишли у оружану борбу. И тако су и остала затворена све док наша ослободилачка војска није ушла у наш праг, доводећи са собом један број њених студената али и саопштавајући жалосну вест да је велики део пао у борби за слободу и прогрес наше земље. На та отворена врата ушле су тада нова генерације, као што ће бити и убудуће. Али је потребно да се овако бар повремено сећамо свих оних који су за ових сто четрдесет година постојања и рада ове куће високо држала заставу борбености, слободе и прогреса, без чега данас не би ни имали, ни могли оно што имамо и можемо.

*др Радомир Буровић, проф.
Правног Факултета у Београду*

ПОВОДОМ 40-ТЕ ГОДИШЊИЦЕ УСТАНКА И СОЦИЈАЛИСТИЧ- КЕ РЕВОЛУЦИЈЕ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Године 1941. букнуо је пламен у мраку поробљене Европе. Тај пламен је настао из упаљених бакљи слободе наших народа и народности, који су на позив Комунистичке партије Југославије пошљи у борбу за национално и социјално ослобођење. Фашистичке силе су биле у највишем успону, ст-рах је овладао Европом и светом, али наши народи и народности нису клонули. Устанак је такоређи у једном трену плануо у читавој Југослави-ји. Отпочела је надчовечанска борба за слободу и достојанство човека. Ст-варање првих ослобођених територија у орцу поробљене Европе. Сламање, једне за другом, седам непријатељских и квинслишких офанзива. Победо-носан ход Революције у ослобођењу нападене земље. Победа у оружаном борби и коначно ослобођење и успостављање нове народне власти на чита-вој територији Југославије. Тај — „јуриш на небо”, како се понекад каже, био је могућ јер је Комунистичка партија Југославије на челу са Титом, могла и умела да организује све напредне снаге наше земље, све људе који воле слободу и правду. Тако је „удар нашао искру у камену”, а из искре је букнуо неунштиви пламен борбе за слободу и праведну ствар наших на-рода и народности. Дванест хиљада чланова КПЈ и тридесет хиљада скоје-ваца било је у стању 1941. године заједно са стотинама хиљада патриота да поведе и организује Народноослободилачки рат таквих размера који је из-ненадио не само наше непријатеље, него и наше савезнике. Тако, већ кра-јем 1941. године партизанске снаге везују 480.000 непријатељских војника (90.000 немачких, 330.000 италијанских, 40.000 бугарских и 20.000 мађарских). Уколико се томе додају и квинслишке јединице, онда је те године на југо-словенском ратишту било ангажовано 600.000 окупаторских и колаборацио-нистичких војника. То је био огроман допринос борби свих слободољубивих народа света против фашистичке немани. Тај допринос је растао из године у годину док се није завршио блиставом победом и ослобођењем наше на-

паћене земље. Овај велики подвиг народи су платили огромним жртвама — 1. 700.000 Југославена је погинуло, а од тога 305.000 бораца НОВ и ПОЈ, а преко 425.000 их је рањено. На југословенском ратишту погинуло је 450.000 непријатељских војника, подофицира и официра. Југославија је претрпела велике материјалне штете у износу 47 милијарди долара по ценама из 1938. године.

Правни факултет у Београду, веран својим слободарским традицијама, васпитавао је поколења правника који су се калнили у предратној револуционарној борби. Студенти и наставници Правног факултета дали су богат обол у устанку и социјалистичкој револуцији наших народа и народности. О масовном учешћу правника, студената овог Факултета и њихових хероизму, најречитије говори податак да је 99 студената овог Факултета одликовано Орденом народног хероја, од којих је 66 погинуло у току народно-ослободилачког рата и социјалистичке револуције. На бојним пољима шишром Југославије гинули су и побеђивали студенти овог Факултета, високо носећи заставу устанка и револуције. Многи од њих су постали прослављени руководиоци — команданти и комесари јединица Народно-ослободилачке војске Југославије, чланови изабраних органа нове револуционарне власти.

Устанак 1941. године није био само револт него почетак социјалистичке револуције наших народа и народности. Социјалистичке револуције која још траје. То је трајна револуционарна борба за ново друштво, за нове социјалистичке самоуправне односе. Година 1941. је била почетак тога револуционарног преображаја. Наравно, као и сваки почетак, тада је било најтеже. Али и сада није лако. Послератна изградња била је изузетно тешка.

Изградња нове, револуционарне народне власти започета у првим устанничким данима и развијана у току оружаог дела револуције, захтевала је даље изузетне напоре. Оснивањем народноослободилачких одбора ударени су темељи нове револуционарне власти — устанак се постепено претвара у народну револуцију. Прво и друго заседање АВНОЈ-а одређује правце наше нове социјалистичке државности и федеративног уређења земље. Био је потребан и велики интелектуални напор да се успешно организује и даље развија изградња свих органа власти. Правници, међу њима и ранији студенти и наставници овог Факултета дали су значајан допринос том напорном послу. Они су били први законописци. Скоро да није постојало ни једно радно или законодавно тело у нашој послератној изградњи где нису радили и давали свој допринос дипломирани правници овога Факултета и његови наставници. Тако Правни Факултет у Београду, није био само висока школа правних стручњака за обављање одређених правосудских функција, него и школа законописаца и људи који су стварали нови социјалистички правни систем.

Тек што је умукло оружје и једва се стишао ратни вихор, Факултет је отпочео са редовном наставом и школским радом. Требало је наставити прекинуто, залечити ране које је непријатељ нанео Факултету, јер је хиљаде студената и десетине наставника овог Факултета пало херојском

смрћу у четворогодишњој борби, и поћи смело у стварању нових стручњака-правника и даљем развијању правне науке. Задатак није био лак. Полет и револуционарни занос су надокнадили кадровске и материјалне тешкоће. Колики је то напор учињен у послератном периоду наше социјалистичке изградње на Правном факултету у Београду, сведоче и ови подаци. Тако у периоду од школске 1945/46 до школске 1981/82. године укупан број уписаних студената (редовних и ванредних) износи 67.720. Од тога броја дипломирало је 24.033. У послератном периоду 470 доктораната је одбранило докторску дисертацију и стекло докторат правних наука. Од школске 1962/63 отпочела је настава последипломских студија за стицање магистрате правних наука. До сада је 776 последипломаца положило усмени магистарски испит, а 453 одбранило магистарске радове и стекло звање магистра правних наука. За све предмете који се предају на основном курсу — четворогодишњим студијама постоје уџбеници, приручници и практикуми, које су написали наставници и сарадници овога Факултета. Низ уџбеника и других радова наших наставника представља изузетан допринос нашој правној науци, пракси и развоју права и правног система у нашој земљи. Може се без лажне скромности истаћи да би наша правна наука била знатно сиромашнија без доприноса који је у послератном периоду дао овај Факултет, у првом реду наставници и сарадници Факултета. То је урадио један релативно малобројани колектив. На Правни факултет у Београду је од 1945. године до данас ступило у радни однос 136 наставника и сарадника. Сада на Факултету ради 104 наставника и сарадника. Друштвена заједница одала је признање Правном факултету у Београду за његов самопрегоран рад. Факултет је одликован Орденом за заслуге за народ са златном звездом и Наградом „Вук Караџић“. У наведеном периоду на предлог Факултета одликовано је 16 наставника и 1 радник факултета високим одликовањем. 7 наставника су чланови Академије наука, 5 наставника су чланови Научног друштва СР Србије, 2 наставника су награђена Наградом АВНОЈ-а, 4 наставника су награђена Седмојулском наградом, 5 наставника су награђени Октобарском наградом за научна дела. Правни факултет је у извесном смислу био матични факултет за све правне факултете у СР Србији, па у извесном смислу и за већину правних факултета који су се после рата отворили широм земље.

Десетине хиљада правника изашлих са овог Факултета, на разним дужностима, били су делιοци права и правде. Од њиховог рада у многа места је зависило да ли ће наши радни људи остварити своје самоуправна права. Исто тако, у свим нашим организацијама удруженог рада правосудним установама и органима делују правници. Од њиховог социјалистичког васпитања, стручности и смисла за истрајни и самопрегорни рад у многа места зависи решавање низа тешкоћа на којима се мора ангажовати читава наша друштвена заједница. Тако у борбу за стабилизацију наше привреде, Правни факултет и његови бивши и садашњи студенти морају заузети достојно место у првим редовима борбе за остваривање задатака које поставља Савез комуниста Југославије и наша друштвена заједница. Правници морају

бити ангажовани и доследни у борби против свих негативних појава које изазивају данашње тешкоће (привредних престапа, корупције, нелојалног понашања, присвајања друштвене имовине, разних облика малверзације, самовоље, злоупотребе власти и других облика кршења друштвене дисциплине). Факултет се мора још више отворити према друштвеној заједници и сарадњи у разним доменима. Та сарадња би требало да се оствари почев од доношења наставних планова и програма, одређивања облика и садржаја наставе, којима се обезбеђује одговарајући профил правног стручњака, правника способног да одговори тешким задацима у периоду стабилизације. Затим, сарадња у погледу политике уписа и одговарајућег планирања правних кадрова. До сада у овој области није испољена одговарајућа сарадња. Морало би се нешто предузети и од стране друштвене заједнице и Факултета да до такве сарадње дође и да она буде трајна и дугорочна. За сада имамо неодрживу ситуацију, да Правни факултет уписује велики број студената и више него што пружају његове просторне и кадровске могућности, а да код интересних заједница за запошљавање, само у Београду, на евиденцији стоје неколико стотина дипломираних правника. Таква је ситуација и у другим већим градовима, па чак и у мањим местима. Очигледно да се један овакав несклад у будућој сарадњи друштвене заједнице и Факултета мора решити, тј. ускладити упис нових студената са потребама друштва.

Студенти и наставници Правног факултета, прослављајући ова два велика јубилеја, свесни задатака, а надахнути примерима хероизма и самопрегорности предатних и генерација које су учествовале у устанку и социјалистичкој револуцији народа и народности Југославије, учиниће све да достојно изврше све постављене задатке и да допринесу решавању тренутних тешкоћа које су настале у победоносном току социјалистичке револуције и у изградњи самоуправног социјалистичког друштва.

Правни Факултет је дужан не само према генерацијама које су са њега изашле, него и према будућим генерацијама. Од рада и залагања и наставника и студената овог Факултета зависи васпитање многих будућих генерација које ће доћи и завршити овај Факултет. Од њиховог васпитања и спремности да се као правници укључе у борбу за доследно остваривање самоуправног социјализма у нашој земљи зависиће да ли ћемо брже или спорије остварити постављене циљеве. Надамо се да ће наш Факултет бити способан да изврши овако велики задатак на срећу и добробит наше социјалистичке отаџбине.

ХВАЛА!

др Михајло Аћимовић, проф.
Правног Факултета у Београду

UDK — 159.9 : 341.1

СУДСКА ПСИХОЛОГИЈА И ЊЕНИ СОЦИЈАЛНО ПСИХОЛОШКИ ОКВИРИ

Судска психологија је научна дисциплина која се бави изучавањем психичких збивања и овима одговарајућих понашања ученика свих судских поступака. Психологија кривичног поступка је само један њен део ограничен на психичка збивања и понашања у кривичном поступку. Сама психологија, коју дефинишемо као систематско проучавање психичког живота људи и животиња на основу проучавања објективног понашања и непосредног искуства, данас се толико развила да под тим појмом можемо подразумевати групу од више наука. Тај скуп или група наука обухвата и судско психолошку научну дисциплину. Ту у тим оквирима психологије, односно у оквиру психолошких наука, судска психологија стоји у тесној вези са општом психологијом и са социјалном психологијом. Важност опште психологије са њеним општим знањима и принципима је позната, а социјална психологија је у последње време толико развијена да је можемо сматрати за самосталну значајну психолошку науку.

Откривајући опште принципе понашања, општа психологија је заинтересована за опште психичке појаве и за понашање човека нарочито у односу на физичку средину. „Њен прогрес ће се управо састојати у томе што ће се одбацити општа теорија и филозофске конструкције о томе шта је душа и што ће се поставити на научно тле проучавање чињеница које карактеришу ове или оне психичке процесе”.¹⁾ При проучавању понашања човека у физичкој средини општа психологија наилази на несавладиве тешкоће ако хоће да одвоји ту средину од друштвене средине, јер то овде значи издвајање самог човека из његове друштвене средине. Зато Рот, разграничавајући предмет опште и социјалне психологије, каже да „општа

(¹) В. И. Лењин: Шта су „пријатељи народа” и како се они боре против социјалдемократа? стр. 135-136, Дела, Том I (123-281), Југославијапублик, Београд 1973.

психологија проучава оне процесе код којих социјални фактори нису одлучујући, иако имају улогу и треба их узимати у обзир, а социјална психологија проучава ове феномене код којих су социјални фактори одлучујући".²⁾ Ми овде првенствено желимо да прикажемо однос судске психологије са социјалном психологијом, али тај однос биће нам јаснији ако прво објаснимо однос ове прве научне дисциплине са општом психологијом.

Судска психологија, као што рекосмо, део је психологије. Она се стога служи многим *сазнањима и појмовима опште психологије*. Нарочито се користи основним психолошким појмовима какви су: опажање, пажња, мишљење, памћење, учење, исказивање, интелигенција, мотиви, итд., а такође и другим ужим појмовима (који уз логичко имају и своје психолошко значење) — као рецимо: суд, закључак, исказ, итд. Судска психологија служи се и *општим методима психолошке науке*, било да под тим називом подразумевамо методолошке принципе, какви су на пример принципи материјалности, развојности и многоструке повезаности; било да подразумевамо поступак чијом применом остварујемо одређени циљ, а такви су на пример посматрање, експеримент, интроспекција и тестови. Однос ових двеју наука је однос општег према посебном.

Развој опште психологије користи развоју судске психологије чак и онда када нова достигнућа нису у непосредној вези са форензичком (судском) психологијом, што је разумљива последица употребе општих психолошких знања и појмова, као и усавршавања психолошких метода. Исто тако, судска психологија, проучавајући одговарајућа психичка збивања, може да пружи како општој тако и социјалној психологији одређене доприносе, поготово пошто учесници судских поступака понекад имају посебно изражене неке психолошке особине значајне за психологију личности (наведимо осећајност странака, интелигенцију судије или заступника, памћење сведока, или сличне појаве), а специфични амбијент судског процеса изазива и појачава неке психичке процесе. Новине у општој и социјалној психологији свакако ће утицати и на нови полет који се последњих година осећа у судској психологији, а постоје и извесне психоаналитичке анализе збивања у кривичном и другим судским поступцима.

Пошто је судска психологија свој научни карактер почела да добија почетком овог века као такозвана психологија исказа, то је *првобитна веза опште и судске психологије успостављена баш кроз проучавање исказа у његовом психолошком (а не процесно правном) значењу*. Психологија је млада наука односно наука која и сама постоји тек негде од средине XIX века.³⁾ Претходећи ипак конституисању судско психолошке самосталне дисциплине, општа психологија се, проучавајући исказ, приближила и судским поступцима. За посебно значајне пионирске радове пси-

⁽²⁾ Др Никола Рот: *Основи социјалне психологије — Социјализација*, стр 15 Завод за уџбенике, Београд 1975. (418).

⁽³⁾ Др Никола Рот.: *Општа психологија*, стр. 4, 6, Завод за издавање уџбеника СРС, Београд 1966 (339))

хологије исказа сматрају се радови Вилијама Штерна, који се појављују скоро једновремено са криминалистичким радовима Ханса Гроса.⁴⁾ Штерн у првим годинама овог века пише о „исказу као психичком уступку и резултату саслушања“ и даје разне прилоге психологији исказа.⁵⁾ Показује се да исказ може да буде и нешто друго а не само резултат саслушања, као што га једнострано третирају правници процесуалисти. Затим се током наредне три деценије ребају значајни прилози психологији исказа и судској психологији од стране Марбеа, Хевига, Менкемелора, Плаута, Бинеа, Горфа, Алтавиле и других⁶⁾. Тридесетих година овог века опало је интересовање за психологију кривичног поступка и судску психологију уопште, али се током последње три деценије донекле обнавља на питањима психолошке експертизе, критеријума веродостојности, доношења пресуда, криминалистичке тактике при саслушањима и другим.⁷⁾ Кроз овај развој проучавања исказа веза опште и судске психологије се потврђује и продубљује.

У процесноправном смислу исказ је обично сматран за резултат формалног саслушања, али у психолошком омислу он је једно психичко изражавање или остварење. Психолошко проучавање саопштавања односи се не само на садржину исказа него и на појаве при изражавању и на употребу говора.⁸⁾ Психологија исказа се у *општој психологији* схвата као психологија проучавања саопштења одређених психичких садржаја са психичким процесима који су с тим у вези, док се у *судској психологији* обично схвата као проучавање саопштења која о релевантним чињеницама дају учесници судског поступка.⁹⁾ Додуше постоје и у судској психологији шира схватања исказа, која су слична опште психолошком одређивању појма исказа, тако да се он може односити не само на релевантне него и на друге чињенице, па и на правна питања. Исказивање као облик интеракције залази још и у *домен интересовања социјалне психологије*, али ћемо се на проблем проучавања исказа у тој области осврнути мало касније.

Исказ настаје тако што неко лице опажа неку појаву, збивање или ствар путем чула, задржава опажено путем памћења и потом усмено, а некад и писмено, саопштава запамћено. При томе се одвијају и примећују и разни други психички процеси и појаве, а нарочито процес мишље-

⁽⁴⁾ Криминална психологија, Приручник за истражне судије, и др.

⁽⁵⁾ Stern: Die Aussage als geistige Leistung und als Verhörungsprodukt; Jugendliche Zeugen in Sittlichkeitsprozessen.

⁽⁶⁾ Marbe: Grundzüge der forensischen Psychologie; Hellwig: Psychologie und Vernehmungstechnik bei Tatbestandsermittlungen; Mönkemöller: Psychologie und Psychopathologie der Aussage; Plaut: Der Zeuge und seine Aussage im Strafprozess; A. Binet: La suggestibilité; Gorphe: La critique du témoignage; Altavilla: Forensische Psychologie; i др.

⁽⁷⁾ Müller-Luckman: Gerichtliche Psychologie; Undeutsch: Forensische Psychologie; Grassberger: Psychologie des Strafverfahrens; Ratinov: Sudebnaja psihologija dlja sledovateljev; Dulov: Sudebnja psihologija; Toch, ed.: Legal and Criminal Psychology; Trankel: Der Realitätsgehalt von Zeugenaussagen; Arntzen: Vernehmungspsychologie.

⁽⁸⁾ Dr. Udo Undeutsch: Beurteilung der Glaubhaftigkeit von Aussagen (str. 26-182 u Zborniku „Forensische Psychologie“ Hogrefe, Göttingen 1967, 832).

⁽⁹⁾ Dr. Lothar Tent: Psychologische Tatbestandsdiagnostik, str. 198 (u zborniku „Forensische Psychologie“).

ња. У *формално правном смислу* исказе у судским поступцима дају саслушавана лица или такозвани лични извори доказа. У *судско психолошком смислу*, то су иста та лица (сведоци, странке, вештаци). Међутим, у *ширем судско психолошком смислу* исказе могу дати сва лица која учествују у поступку. Ради се о саопштавању током поступка које не мора бити вршено кроз формално саслушање. Тако на пример овакав исказ даје и заступник када, стављајући свој предлог, саопшти и неку чињеницу, или га даје судија који опажа доказе и друге чињенице и предмете у поступку и потом запамћена опажања исказује у својој одлуци. У *опште психолошком смислу* исказе дају сви за то способни људи, било да учествују или не учествују у неком судском поступку.

У ранијој психологији исказа, као почетном облику судске психологије, није било довољно уочено да се психолошки проблеми у вези са исказом појављују не само код исказа сведока, странака и других саслушаних лица. Такви су на пример проблеми тачног опажања, задржавања, опажењог, разумевања и немењања садржине запамћеног, адекватног понашања при изражавању и правилне употребе речи при исказивању, итд. На те проблеме указује општа психологија намећући поред осталог закључак да се *овакве појаве морају јављати и код судије када нешто исказује, нарочито када исказује своју коначну одлуку, а такође и код тужилаца, бранилаца и других учесника судског поступка* који не претстављају личне изворе доказа.

Тако је општа психологија својим проучавањем основних психичких процеса опажања, памћења, мишљења и исказивања, као и других психичких процеса, довела дотле да се схвати да се чак и судијину пресуду може посматрати као исказ у психолошком смислу. Новија судска психологија обратила је више пажње на психологију судије и психологију пресудивања, док су се раније судско психолошко писци овим само изузетно занимали (Грос, Тард). *Судија свој исказ о главној спорној ствари коначно даје кроз своју пресуду, односно кроз своју коначну одлуку, а у току поступка даје исказе о текућим питањима. Он чињенице сазнаје из разних извора, опажа разне личне и материјалне изворе својих сазнања. Најважнији извори његових сазнања* (односно опажања допуњених извесном мисаоном прорадом) су докази и то схваћени као доказни извори. Не може се искључити да судија неке ствари опажа не само намерно него и случајно у току или изван тока поступка, иако те ствари формално нису предвиђене за опажање (што за само одвијање овог психичког процеса није нарочито важно), те да и оне утичу на судијино доношење одлуке. Сложеност психичких процеса при стварању судијиног исказа повећана је и тиме што се ови процеси могу односити не само на чињенична него и на правна питања о којима судија треба да исказе оно што је некад сазнавао и опажао у учбеницима и стручној литератури, законским текстовима, па даље кроз животно и професионално искуство и кроз стварање одговарајућих судова и закључака. Психологија исказа пружила је податке о томе да су психичка збивања при сличним субје-

ктивним и објективним условима скоро једнообразна код већине људи.¹⁰⁾ Стога постоји *могућност контроле тачности једнога исказа* његовим сравњивањем са другим исказима и изворима сазнања, па таква могућност контроле постоји не само када је судија врши у погледу тачности туђих исказа него се контрола може вршити и у погледу онога што је он исказао у својој пресуди. Раније мање, а у новије време све више, говори се о такозваној психологији пресуђивања.

Тако је општа психологија, бавећи се психологијом исказа (која видећемо донекле може спадати и у социјалну психологију) дала корисне доприносе настанку и развоју судске психологије, као и упознавању природе судског поступка, мада су ти доприноси, нарочито некада, били мањи него доприноси процесно правне науке. Првобитна психологија исказа била је претежно оријентисана на општа психолошка питања, бавила се индивидуалном психологијом саслушаваних лица, недовољно се бавила индивидуалном психологијом судија и других лица која се формално не саслушавају а нарочито јој се може приговорити да судски процес није посматрала као целину. Раније рад на психологији пресуђивања и психологији судије био је веома скроман и није тежио да обухвати целину поступка и сва психичка збивања која би претстављала макар и ближу подлогу за то пресуђивање. За боље упознавање целине психичких збивања у судском поступку неопходно је да се судска психологија служи резултатима социјалне психологије, па је она те резултате све више користила.

Социјална психологија отпочела је да се формира у оквиру психологије развијајући ту групу наука и проширујући неке већ изражене концепције. Почела је да се формира почетком овога века, приближно у исто време када се из опште психологије кренуло ка проучавању исказа у судском поступку. *Социјална психологија се најкраће дефинише као научно проучавање понашања појединаца у друштву*¹¹⁾. Судска психологија, која обухвата као свој део психологију кривичног поступка, знатним делом улази у оквиру социјалне психологије, али једним делом се ипак шири изван тих оквира. Видели смо да она те нејасне оквиру прелази када говори о основним психолошким процесима опажања, памћења, мишљења и исказивања, који чине главне састојке исказа. *Социјална психологија у своме научном проучавању понашања појединаца у друштву изучава три групе проблема*.¹²⁾ Освртом на три групе проблема сагледавамо везе и подударност између појединих делова социјалне и судске психологије.

Прво, социјална психологија изучава *утицај социјалних фактора на поједине психичке процесе, на социјализацију и на личност у целини*. Ово се донекле појављује и у судској психологији у вези са васпитном улогом суда, ефектима суђења у односу на децу и малолетнике, утицајем друштвених прилика на рад у правосуђу и сл. Поводом овога судска пси-

⁽¹⁰⁾ Dr. Karl Marbe: Grundzüge der forensischen Psychologie, стр. 47, Beck München 1913 (120).

⁽¹¹⁾ Рот: Општа психологија, стр. 5, 289.

⁽¹²⁾ Рот: Општа психологија, стр. 289.

хологија тежи разумевању и других психолошких питања, као што су карактеристике личности учесника судских поступака, њихова социјализација, њихови социјални ставови и промене тих ставова под утицајем суђења и осталог.

Друго, социјална психологија проучава *утицај психичких момената на поједине врсте друштвених појава*, а судска психологија утицај таквих момената на одвијање правосуђа. Проучавају се психичке појаве код учесника судских поступака које утичу на њихово понашање током суђења и на остваривање разних циљева правосуђа са коначним циљем судског поступка, који се састоји у доношењу правилне пресуде. За таква проучавања може да буде од значаја упознавање психичких ефеката чиница као што су: припадност појединог учесника разним друштвеним групама укључујући ту и саму групу таквих учесника у једном судском поступку, формирање и мењање ставова, информисаност и знање, личност и особине појединаца, сугестија, дејство средстава масовних комуникација, предрасуде итд., а то све у вези са њиховим утицајем на правосуђе. Касније ћемо објаснити неке од овде помињаних психолошких појмова.

Треће, и можда за нас овде још значајније од испитивања претходне групе проблема, социјална психологија испитује *понашање људи у различитим социјалним ситуацијама*. Судска психологија то у вези са ситуацијом судског поступка баш и укључује у централне проблеме свога проучавања. Тако је судској психологији потребно да познаје појмове и социјалнопсихолошка објашњења социјалних ставова, опажања и оцењивања других особа, групног понашања, улоге, положаја и статуса чланова групе, друштвеног односа, интеракције и комуникације, конформизма итд. Судска психологија, видимо, црпи разна сазнања од социјалне психологије. Нарочито с обзиром на знатну постојећу социјално психолошку и социолошку литературу о групама, наше социјално психолошко познавање судског поступка може да буде и бива проширено и продубљено, јер скуп учесника једног судског поступка одговара социјално психолошком појму групе.

Полазећи од карактеристика које социјална психологија приписује групама, ми смо прихватили констатацију да скуп учесника једног судског поступка одговара социјално психолошком појму групе. Заједничка карактеристика тих учесника је да сви имају процесним правом одређене функције на основу којих учествују у судском расправљању једне исте спорне ствари. Али такво широко одређивање није довољно за схватање карактера групе, те се треба послужити ужим одређивањем. За малу групу се каже да је (а) чини ограничен број појединаца, (б) она има одређене норме понашања и (ц) има одређену структуру,¹³⁾ чиме се (д) подразумева и релативна трајност њеног постојања. Постоје и схватања да је за постојање групе потребно да њени чланови (е) имају јединствене циљеве или задатке.

⁽¹³⁾ Рот: Општа психологија, стр. 302.

Број учесника судског поступка је несумњиво ограничен односно одређен. Процесно законодавство јасно дефинише ко се сматра за учесника поступка (судија, записничар, странке, заступници итд.), а доделом предмета судији у рад, формирањем судског већа, покретањем поступка према неком лицу, подношењем тужбе или вршењем какве друге законом предвиђене радње, одређивањем да се неко лице саслуша као сведок итд., конкретна лица постају припадници групе учесника неког судског поступка, чак и онда када нису сва једновремено окупљена у судници.

Наведена група има одређене норме понашања. Ту су пре свега процесноправне норме, чији је значај довољно истакнут већ у досадашњој процесноправној литератури. Међутим, сем правних, постоје и извесне друге процесне (а у овом случају групне) норме које се односе на понашање учесника поступка, као што су процесна етика, обичаји, пракса, устаљена схватања и т. сл.¹⁴⁾ Чак се и у појединим судским поступцима понекад уведе посебно правило понашања кога у многим другим сличним групама нема (на пр. договор где ће чекати сведоци, или да се расправља и после радног времена, или да код већег броја туженика у грађанској парници они који признају тужбени захтев стану с једне, а они који не признају с друге стране суднице, итд.). Групне норме по правилу су признате од свих учесника поступка, али их примењује само онај или се примењују према ономе чијем положају и улози одговарају.

Група учесника судског поступка има своју јасно одређену структуру. Структуру групе Рот дефинише као „стабилизовани систем односа међу члановима групе”.¹⁵⁾ Многа социјално психолошка запажања о руковођењу групом уопште или о ефикасности рада групе одговарајуће се могу применити на судски процес. Социјално-психолошки појмови положаја, улоге и статуса појединих чланова групе учесника судског поступка, мада нису идентични са одговарајућим процесноправним појмовима (процесноправним положајем, улогом, статусом судије, оптуженог, сведока итд.) доста су познати ономе који познаје кривични и друге судске поступке, чак ако не познаје социјалну психологију. Та три социјално психолошка појма, помоћу којих се добрим делом приказује структура групе, ми ћемо овде укратко објаснити. *Положај* је место које неко има у групи. Улогу сачињавају она права, дужности и функције за које други очекују да произилазе из нечијег положаја. Тај положај налази се у хијерархијском односу са положајима других чланова групе, а социјал-психолошки појам *статуса* треба да означи овај хијерархијски однос уз припадајућу меру угледа, уважања, пажње, као и евентуалног потцењивања и омаловажавања од стране других особа.

Када неко заузима одређени положај у групи учесника судског поступка (коју посматрамо социјалнопсихолошки, а тек посредно процесно-

⁽¹⁴⁾ Др Михајло Аћимовић: Допринос браниоца истини у кривичном поступку, стр. 10-13, Савез удру. правника Југослав., Београд 1966 (177).

⁽¹⁵⁾ Рот: Општа психологија, стр. 302.

правно), преузимајући улогу која из тог положаја и статуса произилази, он не престаје бити члан многих других група и носилац многих других улога. Ако је сведок у процесу, он не престаје бити рецимо отац окривљеног, радник туженог предузећа или делегат у општинској скупштини. Као судија он не престаје бити станар зграде из које је тужилац, члан ловачког друштва из кога је оштећени, и т. сл. Може доћи до колизије оног што се код оваквих разних улога очекује тј. до конфликта улога о коме судска психологија мора да води рачуна. Пошто социјално психолошки статус у групи зависи од многих фактора, ни статус учесника судског поступка није одређен само процесноправним одредбама. Он може зависити и од судијиног знања, интелигенције итд, заступниковог чланства у адвокатској комори, његовој популарности (при чему тзв. „пренос статуса“ може да се примени и на његовог заменика односно заступника), итд.; окривљениковог богатства, порекла, итд.; сведокове школске спреме, узраста, итд.

На релативну трајност групе учесника судског поступка указује оваква структура те групе, као и сама чињеница да је за одвијање поступка потребно извесно време, да пролазе извесни рокови итд.

Постоје, као што рекосмо, и схватања да *групу карактерише и то што се поступци њених чланова допуњавају а циљеви односно задаци су им истоветни*. Има и схватања да је група „скуп интеракција“ оријентисаних према једном или више циљева односно задатака.¹⁶⁾ Али код учесника једног судског поступка понекад изгледа као да им се поступци не допуњавају, а циљеви да су им кантрадикторни, па то доводи у питање тачност схватања да скуп тих учесника претставља групу. Тужилац нешто тражи, туженик се томе противи, судија настоји да дође до истине, окривљени понекад жели ово да осујети, многи сведок је равнодушан или чак ненаклоњен правилном пресуђивању итд. тако да изгледа да између њих нема сагласности и допуњавања. Несклад циљева припадника групе учесника једног судског поступка ипак није такве врсте да не би постојало оно јединство циља односно задатка које је потребно да овај скуп појединаца сматрамо за групу. (Проблем се овде не поставља на пример као када се тражи субјективна веза код саучесника у кривичном праву, или неки заједнички умишљај или томе слично) Ово се може видети ако се објасни интеракција и комуникације између припадника ове групе.

Интеракција је шири појам него комуникација. То је *узајамни или међусобни утицај делова неке целине, при чему је социјална интеракција такав однос између појединаца где понашање било кога од њих стимулира понашање другог*.¹⁷⁾ Под комуникацијом у ширем смислу подразумевају се сви процеси преношења информација (познавања чињеница), а у ужем смислу се преносе значења, долази до разумевања између субјеката.

⁽¹⁶⁾ Станко Петковић — Иван Магдаленић: Елементи социјалне психологије, стр 186. Изд. Свеучилишта, Загреб 1977 (279).

⁽¹⁷⁾ Х. В. Инглиш — А. Ч. Инглиш: Обухватни речник психолошких и психоаналитичких појмова, стр. 196, Савремена администрација Београд 1972 (620).

Комуникација је посабна форма интеракције или социјалног поступања, јер се директно преноси смисао који се имао у виду¹⁸⁾ Интеракција (и комуникација као један од њених облика) остварује се у судском поступку претежно путем исказа. Она се може остварити и путем силе, принуде, убеђивања, измене поступака и ствари, али у таквим случајевима нема увек и комуникације. На пр. одреди се притвор према окривљеном или судија оде на годишњи одмор пре заказивања претреса а окривљени је у притвору.

Сматра се да постоје две функције порука у групној интеракцији. Прво, комуникатор настоји да његова субјективна стања буду регистрована од стране других субјеката у групи, тако да се код њих изазову аналогна субјективна стања и, друго, давалац информације даје упутство шта прималац треба да чини или шта треба очекивати да ће се догодити односно да ће неко други чинити. Овај други тип има за циљ координацију акција, а пошто у групама постоји различита интересна мотивација, потребно је извршити координацију. Формалне групе засноване су на принципу задатка, а комуникације су канали којима теку информације о задацима, било да се задаци дају или се прима порука о њиховом извршењу.¹⁹⁾

Ако судски поступак посматрамо као систем исказа, тај систем је уствари скоро подударан са комуникационим системом групе учесника поступка и у знатној мери се поклапа са такозваним интеракционом мрежом, која обухвата и нека друга утицања сем комуникација. Врше се и комуникације ради регистрације даваочевих запамћених опажања, а дају се и упутства ради координације акција групе. Формална група учесника судског поступка има за циљ доношење правилне пресуде и најчешће судија, као руководиоца поступка и координатор акције, даје упутства шта да се ради или шта ће се догодити, али таква упутства могу давати и други учесници (тужиоци, браниоци, заступници, па и саслушавана лица кроз своје предлоге и исказе). Сва та упутства усмеравају акцију ка наведеном процесном циљу који се састоји у доношењу правилне пресуде. Дају се и искази који су дати ради регистрације и прихватања од стране других учесника поступка, судије или неког другог. По правилу се ти искази равнају према датим упутствима и уклапају у систем. Тако неко, поставши члан групе учесника судског поступка често и против своје воље, интерагира, комуницира, исказује, сарађујући такође често и против своје воље на остваривању заједничког задатка односно циља који лежи у доношењу пресуде. Он не мора хтети такву пресуду, али његовим уласком у групу и њен систем комуникација, он постаје сарадник на остваривању поменутог циља групе. Због свега тога неће бити неоснован закључак да код учесника једног судског поступка постоји јединство циља и да они ис-

⁽¹⁸⁾ E. Noelle-Neuman — V. Schulz: Publizistik, стр. 89, Das Fischer Lexikon, Frankfurt a/M 1971 (392).

⁽¹⁹⁾ Петковић — Магдаленић: Елементи социјалне психологије, стр. 241-242.

пуњавају и тај услов да буду посматрани као група у социјално психолошком смислу. Због тога се на тај скуп учесника судског поступка великим делом могу применити научна достигнућа социјалне психологије о групама, али и социјално психолошка учења о групама добијају од судске психологије нека њена сазнања која су до ње дошла кроз правосудну праксу или из правних и других наука.

Пошто смо утврдили да учесници једног поступка чине групу, напоменимо да *социјална психологија прави разлику између такзованих неформалних и формалних група и да је скуп учесника судског поступка формална група*. Ова група је формална, не зато што такве групе имају облик (форму), а неформалне групе то не би имале, него зато што су учешће у њој, правила понашања, структура и трајање, као и њен задатак односно циљ, *претходно регулисани*. Поједине акције у формалној групи врше се по одређеном реду и распореду. У неформалној групи долази само до пригодног лако пролазног и случајног стапања људских акција поводом неке тренутне ситуације.²⁰⁾

Формалне и неформалне групе могу бити у конфликту, а има случајева када се у оквиру формалне групе стварају неформалне групе или обратно. (Познати су примери стварања неформалних група у оквиру неке организације удруженог рада). Формални карактер групе учесника судског поступка, са претходним регулисањем својства и задатака групе, чини да је делатност групе рационално усмерена ка циљу који друштво пред њу поставља, а који се састоји у доношењу правилне пресуде. Али понекад се потребе учесника судског поступка разилазе од норми и циљева формалне групе учесника тог поступка односно норми и циљева правосудне организације, па у оквиру те формалне групе долази до стварања неформалне групе (или група) и она ступа у конфликт са формалном групом. Замислимо пример када неколико окривљених са неким од бранилаца и неким од сведока образују неформалну групу са циљем да се судски поступак отежа и онемогући. Али у формалној групи која учествује у поступку може доћи до дезинтеграције и зато што свако иде у крајност при остваривању своје формалне улоге, рецимо оптужбе и одбране, па могу настати тешкоће при доношењу коначне судске одлуке. Ако пак сваки од учесника поступка прихвати да независно од спољне принуде спроводи групне норме учесника судског поступка, тада су изгледи за добијање правилне пресуде повољни.

Једно друго питање којим се бавила психологија проучавајући групе, а које може бити од значаја за судску психологију, јесте *питање вође групе односно руковођења групом*. Ово питање је у вези са објашњењима о структури групе, о положају, улози и статусу њених припадника. Познато је из процесног права да је *судија руководилац поступка тј. да је он руководилац групе учесника поступка* (мада су понекад могући ретки изузетци као: орган унутрашњих послова, оставински референт, судски извр-

⁽²⁰⁾ Петковић — Магдаленић: Елементи социјалне психологије, стр. 201.

ни орган и сл.). Пошто се ради о формалној групи, судијин статус претходи његовој улози, он је углавном унапред дат, а из тог статуса проистичу његове улоге као секундарне. Ово је друкчије у неформалним групама где улоге као примарне претходе статусима. Вођама групе у социјалној психологији називамо *особе са статусом који им омогућава изразито већи утицај на оријентирану делатност групе него што је утицај осталих у групи.*²¹⁾ Судија има законом одређен положај који му омогућава да групи води ка остваривању циља доношења правилне судске пресуде. Од његових личних особина и односа у групи учесника судског поступка зависиће да ли ће он свој социјално психолошки статус више или мање, успешније или неуспешније, ускладити са правним статусом тј. положајем руководиоца поступка. Од тога ће зависити како ће он водити и усмеравати поступак и како ће остварити сазнајну, конструктивну, комуникативну и васпитну улогу суда.²²⁾

Бавећи се проучавањем руководиоца група, социјална психологија указала је на *извесне особине које могу бити важне за успех руководиоца, па и за успех судије као руководиоца судског поступка.* То су нарочито: интелигенција, честитост, непристрасност, одлучност, способност просуђивања, стручно знање, здравље, способност кооперације, итд.²³⁾ Додуше и судска психологија се у извесној скромној мери бавила проучавањем психичких збивања код судије и његовим психичким особинама, па је дошла до сличних закључака о квалитетима руководиоца поступка. Уочавано је да стручност судија није подједнака, па је у погледу њиховог стручног знања наглашена неопходност потпуног и тачног познавања закона, а захтевана је још и марљивост, истрајност и стрпљење, фантазија, критичност, истинољубивост, морални квалитети, способност уживљавања и човечног опхођења, итд. Од судије се понекад тражи да у извесном смислу буде „деперсонализован“, па поводом тога треба објаснити да ли његова личност уопште може да буде „обезличена“. Та деперсонализација може само да значи да судија не сме да буде пристрасан, те ако се посумња у његову непристрасност врши се његово изузеће. Он уз то приликом одлучивања треба да се ослободи личних наклоности, страсти и посебности, а суђење треба што мање да се заснива на његовом посебном гледишту на човека, људске односе и друштво, а што више на опште усвојеним гледиштима у друштву.²⁴⁾ Уствари, ако ово што је речено хоћемо да повежемо са применом закона, тада ћемо закључити да се не ради о „деперсонализацији“, већ о једној одређеној „персонализацији“. Она подразумева такво формирање личности да ова прихвати општеусвојена гледишта.

⁽²¹⁾ Петковић — Магдаленић: Елементи социјалне психологије, стр. 251, 253.

⁽²²⁾ А. В. Дулов: Введније в судебнују психологију, стр. 65-76, Јуридическаја литература, Москва 1970 (158).

⁽²³⁾ Иван Штајнбергер: Руковођење групом, стр. 207 (у књ. Рота и др.: Социјална психологија, стр. 181-208).

⁽²⁴⁾ Др Тихомир Васиљевић: Систем кривичног процесног права СФРЈ, стр. 98, Научна књига, Београд 1964 (629).

Судија је формални вођа групе, што значи да је његов положај био унапред одређен. Али личност која је доспела на такав положај и стекла такав статус може бити неспособна да одговори на захтеве улога које је потребно да игра налазећи се на том положају. У том случају ће она бити смењена док положај остаје. У овој одвојености личности од положаја и њему приписаних улога налази се разлог деперсонализације деловања у великим структурама.²⁵⁾ То је и један од разлога који може довести до деперсонализације судије.

Социјална психологија бавила се још низом других питања о понашању појединаца у друштву, али још увек није обухватила сва она питања која би оправдано спадала у подручје њеног проучавања, па то подручје до данас није ни јасно ограничила. Због тога није потпуно могуће нити потребно изложити овде све њене претпостављене везе са судском психологијом. Ипак неке социјално психолошке теме, као што су: социјални ставови, опажање и оцењивање других особа, предрасуде и конформизам, заслужују овде један кратак осврт. Нека друга питања, која се, на пр. стигестија, налазе у граничној области опште и социјалне психологије, остаће да буду приказана у некој другој прилици.

Као наука о понашању појединаца у друштву, социјална психологија обратила је велику пажњу *проучавању ставова и то нарочито социјалних ставова*. Став се дефинише као тенденција да се било позитивно било негативно реагује на неку особу, предмет, ситуацију или институцију. Та опремност за одређеним реаговањима изражава се у доживљају а евентуално и у акцији.²⁶⁾ Узимамо пример судије: У Југославији се очекује да судија има став прихватања према поштовању закона и устава, према остваривању и заштити слобода и права наших грађана, према самоуправном положају радних људи и самоуправних организација и заједница, према чувању ауторитета судства и правосуђа, и према другим правним и друштвеним институцијама.

Познавање формирања и деловања ставова важно је за судску психологију, јер од ставова, а нарочито од социјалних ставова, зависи квалитет опажања, памћења и исказивања и уопште квалитет исказа. *Социјални ставови* су они ставови који се односе на неко питање заједничко за више људи, за групу и сл., за разлику од личног става одређеног човека према неком конкретном питању. Формирање ставова важно је и зато што је везано са социјализацијом а *социјализација* је процес којим се постаје социјално биће, процес којим се стиче осетљивост на социјалну стимулацију, па се човек учи да се руководи таквим стимулусима и да се понаша онако како то раде остали у његовој групи или култури.²⁷⁾ У судској психологији социјални ставови могу да буду од утицаја на поступање судије, који рецимо има оне ставове споменуте у предњем пасусу

⁽²⁵⁾ Петковић — Магдаленић: Елементи социјалне психологије, стр. 258.

⁽²⁶⁾ Др Никола Рот: Психологија личности, стр. 103, Завод за изд. уџб. СРС, Београд 1969 (202).

⁽²⁷⁾ Инглиш — Инглиш: Обухватни речник, стр. 504.

или има позитиван став према породици, заштити деце и малолетника, развијању земљорадничког задрugarства, или негативан став према тим истим питањима, или према припадницима неке нације, итд. Социјални ставови могу да утичу и на поступање других учесника у поступку, па сведок рецимо сматра да су сви возачи моторних возила безобразни и опасни, или да приватно угоститељство треба развијати, а вештак сматра да се болови не могу новцем компензирати, итд. Има социјалних ставова који су још ближи судско психолошким проблемима, па се чак могу сматрати као судско психолошки ставови (лични извори доказа су непоуздани, судије поротници су сувише субјективни, жалбе се површно читају, итд.). Деловање става на исказ понекад можемо видети на примеру мајке која говори о тучи у којој је учествовао њен син или на пример жена која сведочи о повреди неког малог детета, и сл.

За судски поступак је нарочито важно како се *формирају ставови код судије*, јер он руководи судским поступком. Сматра се да ставови настају услед личног искуства, услед припадности групи и услед особина личности.²⁸⁾ Судија путем искуства и учења треба да се упознаје са законима и друштвеним правилима, и свим оним што је нужно за правилну примену закона, те да тиме стиче могућност заузимања ставова. Даље, на његове ставове може утицати његова класна припадност, што се код нас изражава са солидарисањем са интересима радничке класе; па може утицати припадност националној култури, што се код нас уз припадање народу и народности изражава и кроз припадност широј југословенској заједници; затим може утицати припадност другим друштвеним групама и организацијама. Најзад, на формирање ставова судије утичу и његове личне особине, под којима пре свега подразумевамо опште људске особине, као и посебне квалитете.

Говорећи о ставовима и њиховом значењу за исказе у судском поступку, па тиме и о њиховом значају за само одвијање и исход судског поступку, треба да споменемо и предрасуде. *Предрасуде* у ширем смислу су судови који се доносе без претходног расуђивања, али у социјалној психологији то је врста ставова са својим посебним карактеристикама. Рот дефинише предрасуде као логички неоснован, упорно одржаван и изразитим емоцијама праћен однос према различитим објектима. Таква предрасуда може укључивати и позитиван и негативан однос, али чешће се под предрасудом подразумева став који укључује негативан однос на пример према појединим групама људи, припадницима неке расе, неке етничке групе, и сл.²⁹⁾ У прошлости је било доста судских случајева где су невини осуђени били баш жртве предрасуда.

Ни *конформизам*, као социјално психолошки појам, није без значаја за судску психологију. Та појава се састоји у понашању или ставовима

⁽²⁸⁾ Др Богомир Першић: Ставови и предрасуде, стр. 215 (у књ. Рота и др.: Социјална психологија, стр. 211—281).

⁽²⁹⁾ Рот: основи социјалне психологије, стр. 367—368.

неког лица које се управља према нормама, прописаним улогама, стандардима, или заједничком мишљењу групе у којој је то лице члан. То је општа тенденција појединца да попусти социјалном притиску³⁰⁾ Конформистичко понашање може се код учесника судског поступка јавити било у форми прихватања ставова суда (и тужиоца), као најутицајнијих припадника групе учесника судског поступка, или пак у форми попуштања, прихватањем ставова других лица а под спољним притисцима. Приликом суђења се уочавају појаве неоснованих признања од стране окривљеног, нетачних исказа сведока, напуштања окривљеног од стране браниоца, поводљивост судија-поротника, па чак и прихватање спољних утицаја од стране судије, као и друга попуштања пред мишљењима руководиоца групе учесника судског поступка. Имајући у виду да се јавља „више конформизма код сложених него код једноставних питања”,³¹⁾ можемо претпоставити да ће код чињенично и правно замршених судских случајева лакше доћи до конформисања него у простим случајевима. Морално зрела личност руководиће се универзалним принципима савести и социјалним идеалима, те ће се, учествујући у судском поступку, уздржати од конформисања противног таквим принципима и идеалима.

Опажање и оцењивање других особа је још један социјално психолошки проблем на који се треба осврнути зато што је ово опажање друкчије него опажање ствари, те се код тог опажања понекад изражавају карактеристичне појаве о којима није било говора тамо где је било речи о општем психолошком процесу опажања. Особе могу да утичу на то како ћемо их опажати и оцењивати. За разлику од ствари, оне су центри акција, који могу нешто да нам учине, да нас помогну или повреду. Њихове акције су свесно мотивисане. Особе имају способности, намере, жеље, ставове, оне нас воде, опажају, мисле, тако да код њих постоји низ психолошких особина и процеса.³²⁾ Међутим, уочени су *извесни фактори који утичу на тачније или погрешније опажање и оцењивање других лица* Тачности социјалног опажања доприноси *изразитост особина* опаженог (на пр. упадљива осетљивост саслушаваног), *сличност* између опажача и опаженог (бољећи према деци и судија и саслушавани). *значај особине* за односе међу људима (бездушан злочинац, праведан судија), самокритичност, интелигенција, искуство, неемоционални однос, непристрасност итд.³³⁾ Тачност социјалног опажања бива смањена поред осталог услед тзв. „*хало-ефекта*”, који се састоји у томе што се понекад на основу опште импресије или само на основу неке особине стварају оцене о свим особинама неког лица (учтив заступник па ће бити и попустљив, уредно обучен вештак па ће уредно и вештачити, итд.). Постоји и тзв. *тенденци-*

³⁰⁾ Инглиш — Инглиш: Обухватни речник, стр. 236.

³¹⁾ А. М. Јаковљев: Преступност и социјалјанаја психологија, стр. 167, Јуридикачка литература, Москва 1971 (248).

³²⁾ Мирослав Ахтик: Како опажамо и оцењујемо друге особе, стр. 47 (у књ. Рота и др.: Социјална психологија, стр. 45-76).

³³⁾ Ахтик: Како опажамо и оц. др. особе, стр. 69-70.

ја логичке грешке, када се неком лицу приписује таква особина која је раније код неког запажена уз особину коју то неко лице стварно има сведок је рођак странке па ће дати неистинит исказ). Такође се преши због тенденције ублажавања или строгости (на пр. није ништа ако се муж и жена туку и вребају; оценити неког као покварењака због необазирање прешке у изјави). *Стереотипије* су „упрошћене, често сасвим неосноване слике о појединим групама људи: припадницима одређених професија, становницима одређених крајева, одређеним народима и расама“³⁴ (становници Јатаган Мале су преступници, правници су лоши сведоци, северњаци нису љубоморни, и сл.). *Први утисак* или прва импресија коју стичемо о некој особи имају посебан значај за њено оцењивање. Правилност опажања и оцењивања других особа веома је важна када се ради о учесницима судских поступака, због свих оних психичких збивања на којима се заснива процес постизања истине и правилност пресуђивања, због интеракција, комуникација, саслушавања и знатног коришћења личних извора сазнања (сведока и странака и др.).

Из горњих излагања о систему односа, о интеракцијама и комуникацијама и о међусобним опажањима чланова групе учесника судског поступка произилази потреба да се прихвати неко од могућих схватања појма *друштвеног односа*. Однос се дефинише на разне начине (веза, сразмера, положај итд.), али би за опис који би обухватио како објективне тако и субјективне стране друштвеног односа (какав постоји у групи) одговарала дефиниција по којој „друштвени однос између два појединца постоји уколико постојање или активност једног од њих утиче на радње или психичка стања другог“³⁵). По правилу је тај стварни или могући утицај узајаман. Средства утицаја су сила или принуда, убеђивање и измена поступака и ствари. Тако је друштвени однос комплексна појава у којој дејствују не само психички него и материјални фактори. Друштвени однос даље садржи низ међусобних односа који се међусобно разликују али и продиру један у други.³⁶ Он је у много чему сличан интеракцији, која такође претставља однос, али тај обично треба да буде у оквиру групе где понашање било кога може утицати на другог припадника групе.

Постоје схватања друштвеног односа по којима многи односи у судском поступку (на пр. правни) не би спадали у друштвене односе. Тако на пр. Лукић под друштвеним односом подразумева спонтане друштвене облике који се састоје у повезивању људи у друштвени процес путем самог тог процеса. Ово се испољава тако што односни учесници ступају један с другим у везу, стављајући се један према другом у одређени положај.³⁷) Ми ћемо овде усвојити шире схватање друштвеног односа, онако како смо га напред цитирали, тако да ни правни односи међу учесницима суд-

⁽³⁴⁾ Рот: Општа психологија, стр. 291.

⁽³⁵⁾ ЕВжен Дипрел, према Р. Кенигу.

⁽³⁶⁾ Rene König: Sociologie, стр. 42-43, Das Ficher Lexikon Frankfurt a/M. 1967 (394).

⁽³⁷⁾ Радомир Лукић: Увод у социологију, стр. 124, Савез удр. правника, Београд (1957) (191).

ских поступака нису искључени из друштвених односа.³⁸⁾ Тиме што прихватамо да односи учесника судских поступака претстављају друштвене односе и што смо напред утврдили да скуп ових учесника испуњава услове да се сматра за друштвену групу, дошли смо до закључних реченица о социјално психолошким оквирима судске психологије.

У подручју психологије, а ми под тим називом подразумевамо групу психолошких наука, јављају се и општа и социјална и судска психологија. Прве две, разрађене и осамостаљене, утичу на трећу применљивошћу својих општих знања и преносивошћу својих посебних достигнућа. Судска психологија враћа те позајмице открићима која остварује током свога развоја. Социјална психологија, која још ни сама није себи поставила чврсте оквири, ипак је, нарочито проучавањем малих група и понашања њихових припадника, обухватила многа питања значајна за судску психолошку научну дисциплину, али њени оквири до сада нису били довољни да њу целу укључи у себе.

⁽³⁷⁾ Димитријевић на пр. каже да је „кривични поступак правно регулисани друштвени однос“, што је такође претежно једно процесно правно а не социјално психолошко гледиште.

SUMMARY

JUDICIAL PSYCHOLOGY AND ITS SOCIO-PSYCHOLOGICAL SCOPE

Judicial psychology, like social psychology, falls within the scope of psychological science. It utilises many achievements and concepts of general psychology as well as certain general methods of psychological science. The closest link between general and judicial psychology has been established through the study of testimony. But testimony, as a form of interaction, also falls into the domain of social psychology, which has very much in common with judicial psychology asitis.

Judicial psychology to a large extent falls within the scope of social psychology, with one part lying outside it. Social psychology deals with the study of the attitude (behavior) of the individual in society. The mutual ties of social psychology and judicial psychology are especially close because the group of participants of a judicial procedure corresponds to the socio-psychological concept of groups. The number of participants is determined (fixed). they have their rules of conduct, the group has its own structure and relative duration, and it could also be that the members of the group have a unanimous goal. Their actions are coordinated toward the reaching of the verdict i. e. the pronouncing of the sentence by interaction and communication.

The judicial procedure may be considered as a system of testimony and that system is almost identical with the system of communication of the group of participants in the judicial procedure, and to a large extent identical with the so-called interaction network, including other influences (impacts) besides communication.

The group of participants in the judicial procedure is a formal group, the relations and tasks (assignments) are previously regulated, including those of the management of the group by the judge.

Social psychology also deals with the study of attitudes, especially social attitudes, then the study of prejudices, perception and the judging of other individuals, and other questions, which are significant for judicial psychology as well, especially when these questions are discussed before the judge.

УСПОСТАВЉАЊЕ И СПРОВОЂЕЊЕ ЦЕНТРАЛИСТИЧКОГ СИСТЕМА УПРАВЕ У СРБИЈИ 1804—1888

У XIX век и Први устанак, као буржоаско-демократску револуцију, српски народ је ушао са извесним локалним самоуправама. Традиције те самоуправе коју је српски народ уживао последњих деценија XVIII века у Београдском пашалуку играће велику улогу у захтевима истицаним током XIX века у Србији за успостављање локалне самоуправе.

Постојање демократских установа на селу Србије у XVIII веку захтевало је да и држава Првог устанка одн. „нова српска држава која је настала на рушевинама турске власти буде изграђена на тим патријархалним, демократским односима српског друштва на селу“. Међутим, привредни и друштвени развој као и ратна ситуација довели су постепено до стварања „војничке монархије“ и успостављања апсолутне власти Карађорђевића.¹⁾

У тој новој српској држави, држави Првог устанка, дошло је — противно очекивањима — прво до постепеног сужавања локалне самоуправе и потискивања сеоских и кнежинских старешина од стране нових војних (а истовремено и цивилних) органа. Издавањем уставног акта 14. децембра 1808. укинуте су биле нахијске, кнежинске и сеоске самоуправе и успостављен је централизам и Карађорђевићев апсолутизам. Уставним актом донетим 11. јануар 1811. на скупштини старешина извршена је реорганизација Правителствујућег совјета, концентрисана је власт у рукама Карађорђевићем и укинута је поново нахијска, кнежинска и сеоска самоуправа. Органе државне власти у нахијама и кнежинама представљали су први команданти и војводе. Њих је постављао и смењивао Карађорђе а обављали су полицијско-управне и војне, извршне (извршавали су запо-

⁽¹⁾ В. Чубриловић, У чему је суштина и каква је историјска и културна улога првог српског устанка 1804. Југословенски историјски часопис, 1963, 3, 3-17

вести Карађорђа и Совјета) и надзорне функције. Сеоски кнезови били су постављани од стране војводе. Ови локални органи нису имали самосталности у свом раду а нахијске и кнежинске скупштине су укинуте.

У току Првог српског устанка војне старешине — војводе — уздижући се постепено економски и политички настојали су да у што већој мери ојачају своју власт у локалним јединицама а „на рачун централне власти“ при чему су неки од њих тежили да се потпуно осамостале „у својим областима“. Борећи се против завођења централизма неке војводе су ишле за тим „да српску државу организују као савез нахија“. Њихове аутономистичке и сепаратистичке тежње представљале су стварно „кочницу напретка“ јер су биле усмерене ка „враћању на старе, у суштини феудалне односе“. Сасвим супротно оваквим настојањима, Карађорђе се с „једним делом војвода и других мањих старешина борио за изградњу... централистички уређене државе“. Апстрахујући неке друге разлоге који су Карађорђа могли при томе инспирисати (као што су међусобна суревњивост Карађорђа и војвода) његова „централистичка линија“ била је у условима устанка „потпуно оправдана“ јер „у неразвијеним привредним и друштвеним условима тадашње Србије, а поготову у условима рата, унитаризам и централизам“ представљали су „не само услов напретка већ и услов без чијег испуњења не би била могућа ни сама победа буржоаске револуције“. Истовремено с увођењем централизма вршило се и постепено искључивање народа из централних и локалних органа власти. То искључивање народа из власти као и „деспотско поступање“ војвода и других старешина према народу негативно ће се одразити на развој устанка однос своје стране допринети његовом неуспеху.²⁾

Стање друштвеног и економског развоја Србије у периоду када се у њој почињу да изграђују буржоаско друштво и буржоаска држава довели су до постепеног формирања и јачања централистичке управе. „Неразвијеност капиталистичких односа — конститује Д. Јанковић у свом раду „О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији“ — огромно преовлађивање ситнобуржоаских елемената и на селу и у граду, затим монархија, која је како сасвим нова... неучвршћена установа предузимала све мере ради свог јачања, — све је то условљавало, не само у време устанка већ и доста времена после тога, аутократску и јако централизовану власт“. У таквим приликама они који су узели власт у своје

(²) Д. Јанковић, Карактеристике српске државе у периоду Првог устанка. Анали Правног факултета у Београду, II, 1954, 2, 142-155. — Исти, Локална управа у Првом српском устанку, Народни одбор, VII, 1954, 170-174. — О локалној управи у Србији за време Првог устанка видети и: С. Новаковић, Уставно-питање и закони Карађорђевог времена. Студија о постању и развоју врховне и средишне власти у Србији 1805-1811. Београд, 1907. — Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку. — Област—округ—срез: Београд 1927, 6-7, 26-48. (У даљем тексту: Локална управа Србије у XIX и XX веку). Исти, Општина за време турске управе и Карађорђа. Савремена општина, I, 1926, 7-8, 55-58. — Тих. Р. Ђорђевић, Кнежине у Србији за време прве владе Милошеве. Српски књижевни гласник 1921, IV, 517-518. — Исти, Село као друштвена заједница за време прве владе кнеза Милоша. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 1922, II 2, 129-138. — М. Р. Ђорђевић, Питање самоуправе у Србији 1791-1830. Прилог изучавању стварања српске буржоаске државе Београд 1972.

руке — а у циљу свог економског јачања одн. „јачања нове владајуће класе и капиталистичких односа у Србији уопште” стварају и развијају централистички систем управе „силом потискујући и рушећи дотадашњу самоуправну организацију”.)

Раздобље мешовите српско-турске управе (1815-1830) карактерише постепено потискивање турских органа власти и концентрација власти у рукама Милоша Обреновића. — Његове тежње за остваривањем личне владавине изазвале су отпор његових противника, великих војвода али је он извојевао победу над том опозицијом.

У периоду од 1815. до 1830. Београдски пашалук се и даље делио на нахије, кнежине и села али у њима није постојала локална самоуправа.

У нахијама су постојали и српски и турски органи власти. Представник турске власти у нахији био је муселим који је обављао и полицијску и судску функцију. Представници српске власти у овим територијалним јединицама били су нахијски кнезови. Нахије су имале карактер управних јединица. Постављани и смењивани од стране Милоша нахијски кнезови су били његови лични и извршни органи одн. њему потчињени чиновници који су обављали послове из области управе и судства.

Самоуправна права кнежина била су укинута и оне претворене у административне јединице. Кнежински кнезови били су постављани, премештани и смењивани од стране Милоша а њихов задатак је био да извраћавају Милошеве заповести и суде по његовом овлашћењу. Кнежинске скупштине су претворене у зборове које су сазивали кнежински кнезови. Ови зборови су сазивани у циљу саопштавања Милошевих заповести, резизвања пореза и распоређивања кулука.

У овом периоду дошло је и до потчињавања села централној власти. На челу села стајали су кметови, сеоске старешине али с обзиром на то до су они били органи централне управе њихов положај није био стаалан. Кметове је постављао Милош а касније нахијски кнезови па су кметови били зависни од Милоша одн. нахијских и кнежинских кнезова. Као „орган кнежеве централистичке управе” сеоски кмет је био потчињен централној власти тј. Милошу па у свом раду није уживао никакву самосталност. У његову надлежност је спадало прикупљање пореза и пресуђивање неких спорова. Сеоски зборови претворени су у саветодавна тела.

Рушење кнежинске и сеоске самоуправе и успостављање централистичке, аутократске и деспотске управе кнеза Милоша изазвало је отпор у народу. И сада укидање кнежинске и сеоске самоуправе народ није могао лако и безболно примити. Нови кнежински кнезови често нису потицали из оних кнежина на чијем челу су се налазили а „њихов ауторитет” и њихова власт нису произишавали из народног поверења већ из акта којим их је Милош наименовао. Уколико су и познавали „прилике и потребе” кнежина нису се о њима старали већ су настојали „да што боље ис-

(*) Д. Јанковић, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века. Нова мисао, I, 1953, I, 3, 406.

пуне дужности према кнезу Милошу и да одговоре што боље његовим наредбама” често на штету народа својих кнежина. Све то као и непостојање „писаних закона, личне слабости скоројевића на власти, учиниле су те је народ жалио за старим редом и за старешинама на које је био навикао и сматрао их као нешто своје и природно”.⁴⁾

Незадовољство новим стањем ствари јавља се од самог почетка и постојаће све до краја Милошеве владавине. Бакова буна која је избила почетком 1825. године била је јасна манифестација тога незадовољства. Она је „представљала велику оружану демонстрацију народних маса против метода и система Милошеве управе у Србији после другог устанка”.⁵⁾

Укидајући кнежинску самоуправу Милош се руководио једним основним разлогом а тај је био „да обезбеди за себе власт и учврсти је по сваку цену”.⁶⁾

Укидање кнежинске самоуправе, неограничена власт управних органа, незаконити рад судова као и насилнички поступци Милошевих органа уопште имали су за последицу скоро потпуно одсуство „народних слобода и народних права”.⁷⁾

Хатишерифом од 1830. године Србија је добила положај вазалне државе са независном унутрашњом управом али је до 1834. задржана подела на нахије, кнежине и села с тим што се од 1830. кнежине називају капетаније а нешто касније срезови док су нахије промениле назив у окружја.

Године 1834. земља је подељена на *пет сердарстава*. Установљење великих сердарстава (и исправничества у окрузима) дошло је као последица јачања незадовољства Милошевом управом после 1830. а посебно незадовољства народних маса изазваног одсуством личне и имовинске безбедности. — Велике сердаре, који су стајали на челу сердарстава и били представници централне власти у локалној управи, постављао је Милош а обављали су судску, управну и полицијску власт. — По свом карактеру сердарства (области), окрузи и срезови представљали су управне јединице у којима нису постојали самоуправни органи. — Циљ који је Милош желео да постигне завођењем сердарстава било је јачање централизма у управи. — Велика сердарства била су укинута доношењем тзв. Сретењског Устава 1835. године.

По Сретењском Уставу Србија се делила на округе, срезове и општине што значи да је њиме успостављена општина као управна јединица. Међутим, суспендовањем овог Устава воспостављен је апсолутистички и централистички систем у Србији.

⁴⁾ Тих. Р. Ђорђевић, Кнежине у Србији за време прве владе Милошеве, Српски књижевни гласник, 1921, IV, 8, 600-611.

⁵⁾ В. Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба. Београд, 1966, 127.

⁶⁾ Исто, 114.

⁷⁾ В. Стојанчевић, н. д., 128. — О карактеристикама изградње српске власти у раздобљу мешовите српско-турске управе и организацији локалне управе у периоду 1815-1830. видети и: Ф. Нккић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 49-68. Исто, Општина за време турске управе и Карађорђа, 58-62, 66-67. — В. Стојанчевић, н. д., 74-83, 87-97, 106-114, 118, 127-128.

Нова територијална подела и нова организација локалне управе уведени су 1836. године када је држава подељена на *четири војне области*. Увођење војне управе кнез Милош је објашњавао тиме да је „сав народ наш на војеној системи основан...⁸⁾” Стварни разлози услед којих је Милош приступио подели земље на четири војне области били су незадовољство народа и отпор Милошевом режиму као и несигурност тога режима што ће имати за последицу стварање и јачање полиције.

Законом од 11. XI 1836. о дужности војених команданата, исправничества и срезски старешина успостављена је — поред цивилне — и војна власт у локалној управи. Војени командант је био представник централне власти постављен од стране Милоша. У његовим рукама била је концентрисана и војна и цивилна власт. Као и у војним областима тако су и у окрузима постојале војна и цивилна власт. Војну власт представљао је војени командант а цивилну — исправничество. Надлежност овог исправничества била је полицијска, административна (управна) и судска. — Среске старешине, органи војне и грађанске власти у срезу, били су потчињени војеним командантима. — Разлог успостављања надмоћности војне власти над цивилном била је жеља кнеза Милоша да ојача „ауторитет државне власти” који је био „сасвим пољуљан бунама и незадовољством народа и народних старешина”.⁹⁾ Сеоски кметови имали су да помажу среским старешинама у очувању „мира и поретка”.

По овом Закону војне области, окрузи и срезови су управне јединице са државном влашћу. Њиме је успостављена превласт војне власти над цивилном и законски су регулисана права и дужности исправничества у окрузима и среских старешина. „Бирократизација управе — констатује Владимир Стојанчевић у свом делу „Милош Обреновић и његово доба” — а и нарочито испољавање утицаја полиције у јавном животу народа, почели су се у Србији управо тада стварати”.¹⁰⁾

Увођењем војне управе Милош је ишао за тим „да очува и одржи свој централистички и апсолутистички систем управе”.¹¹⁾ Другим речима, циљ увођења војне управе било је очување Милошеве власти јачањем централизма у управи. — Ова војна управа била је укинута тзв. Турским Уставом донетим децембра 1838. године. По одредбама Турског устава Србија је састављена из 17 Округа, и свако Округ садржава по неколико Срезова, који су опет састављени из више Села и Обичества” тј. општина. Задатак окружних начелника је био да извршавају „налоге” и заповести „кои ће им долазити од стране централног Правленија Књажества” као и да извршавају „пресуде Судијске”. Задатак среских начелника је да штите

(⁸⁾ В. Стојанчевић, н. д., 289.

(⁹⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 2-3.

(¹⁰⁾ В. Стојанчевић, н. д., 293.

(¹¹⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 2.

народ и добра од „злехотника, скитница и развршћени“, да прегледају пасоше и врше надзор над радом сеоских примирителних судова.¹²⁾

Овим Уставом су санкционисани „потчињен положај локалне управе према централној власти“ и „ограничен делокруг и функције окружних и среских начелника“. Локални органи одн. окружни и срески начелници само извршавају „налоге и заповести централне власти“, извршавају судске пресуде и врше надзор над примирителним судовима. Тако су „округ и срез, као управне јединице“, по Уставу „само нижи управни полицијски органи државе“ па су сагласно томе и окружни и срески начелници вршиоци „само једне функције, и то полицијско-управне“. Из тих разлога су „округ и срез са својим представницима сматрани... као једна *чисто* полицијска област управе“.¹³⁾ Устав не утврђује који ће органи власти постојати у општинама одн. да ли ће они имати неку самосталност или је неће имати“¹⁴⁾

Последица доношења Устава 1838. године била је замена Милошеве деспотије олигархијском влашћу тзв. уставобранитеља.¹⁵⁾

Режим који су уставобранитељи успоставили значио је „завођење у Србији новог система буржоаских државно-правних односа и установа“ при чему „уставобранитељи проширују круг носилаца власти и приступају организовању једног релативно развијеног и усавршеног апарата и механизма власти“.¹⁶⁾

Једна од основних карактеристика уставобранитељског режима била је да је тај режим био „*бирокупатско-полицијски режим*“ (подвукао Д. Ј.) у коме је бирократија „добила нарочито истакнут и изузетан положај у односу на народ и специјалне привилегије које у тој мери ни пре ни после тога није имала“. У периоду владе уставобранитеља не само што је увелико повећан број чиновника — што је била последица стварања

⁽¹²⁾ Зборник закона и уредаба и уредбени указа издатих у Књажевству Србији од времена обнародовања Устава земаљског (13 фебруара 1839 до априла мес. 1840). I. Београд, 1880., 1-12. — Видети чл. 61-65. Устава.

⁽¹³⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку 76.

⁽¹⁴⁾ О локалној управи у периоду 1830-1838. видети: Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 2-3, 7-8 14, 60-64, 68-72, 75-76. — Исти, Општина за време турске управе и Карађорђа, 62-67. Исти, Уставобранитељи и општина. Савремена општина, II. 1927, 1-2 751-765 (753-754). В. Стојанчевић, нд., 149-157, 261-265, 267-269, 290-293. — Ј. М. Продановић, Општина у српским уставима, уставним пројектима и програмима српских странака. Савремена општина, 1928, 1-2, 1396-1406 (1397-1399).

⁽¹⁵⁾ „Уставобранитељску опозицију“ режиму кнеза Милоша чинили су имућни трговци, врхови чиновничког апарата и војске. Тој опозицији приступају затим многи нижи чиновници и „известан део сељачких маса“. Формирање ове „политичке опозиције“ је резултат даљег економског и класног раслојавања после 30-тих година и „сазревања класних противречности“. — Основни захтев уставобранитељске опозиције био је захтев да се кнежева власт ограничи уставом и да се он тога устава придржава. Уставобранитељи су захтевали доношење устава да би путем њега обезбедили услове за своје богаћење и уздизање пре свега путем слободе трговине па је Устав од 1838. и садржавао одредбе којом се та слобода гарантује. — Уставобранитељи су, исто тако, захтевали гарантовање „приватних права и правне сигурности“. И најзад, уставобранитељи су одн. бирократију тражили да чиновници буду „угледни, водећи, тј. претежни фактор државне организације, саставни део владајуће класе“. Како је и Турски устав регулисао положај и права чиновника то су „сви основни захтеви уставобранитељске опозиције углавном... били задовољени“. (Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века, Београд, 1951, 80-84).

⁽¹⁶⁾ Д. Јанковић, Општа карактеристика уставобранитељског државног и правног поретка. Историја држава и права југословенских народа. Београд, 1970, 240-241.

нових и проширивања постојећих органа власти (установа) — већ су чиновници уживали низ изузетних привилегија као што су: сталност, непостојање обавезе да плаћају главницу (плаћали су порез само на непокретна имања), одсуство обавезе да плаћају порез на плату и добијање нарочитих титула. Уставобранитељи су сматрали да се улога чиновника састоји у томе „да буду татори народу“. — Они су, исто тако, стајали на становишту да је народ „апсолутно неспособан да решава о јавним, државним пословима“ па су сагласно таквим својим погледима били „противници ма каквог учешћа народа у власти“ (подвукао Д. Ј.). Свој однос према народу настојали су да прикажу као „патријархални однос између старатеља и пупиле“. Међутим у пракси тај однос је био сасвим другачији од онога каквим су га уставобранитељи настојали да прикажу. Њихов режим био је уствари режим полицијског терора који се беспопштено разрачунавао са свима онима који су били његови противници.¹⁷⁾

Као што смо већ рекли, уставобранитељи су били против било каквог учешћа народа у власти. Врховна власт припадала је „олигархијском савету“ састављеном од 17 чланове који су били представници највише бирократије и најбогатијих трговаца.¹⁸⁾ Револуционарне 1848 године сазвана је била Народна скупштина али је она имала само саветодавни карактер. Осим тога, у ову Скупштину су ушли чланови (посланици) изабрани од стране органа власти као и извештајни број чиновника и свештеника „по свом положају“. Све до 1858. године тј. до краја уставобранитељске владавине скупштине више нису сазиване.¹⁹⁾

(¹⁷) У току своје владавине они су полицији „дали широка овлашћења“ да народ кажњава чак и телесним казнама па су „срески и окружни начелници батинали... народ где год су стигли због незнатних кривица или чак и без икакве кривице...“. То се, разуме се, није односило на свештенике и чиновнике који су се за полицијске преступе могли кажњавати само новчано а у изузетним случајевима и казном затвора. — Године 1845. формирано је „војинство гарнизона“ у циљу одржавања Полиције, и чувања доброг поретка и мира земље“. (Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века, 98-104).

(¹⁸) По доношењу Турског Устава и „Устројења Савета Књажевства српског“ (27. IV 1839) — „којим су саветници још више проширили права Савета, чак и на супрот одредбама Устава“ — Милош је под притиском уставобранитеља абдицирао и јуна месеца 1839 отишао из Србије (Д. Јанковић, Турски Устав. Историја држава и права југословенских народа, 236) али су уставобранитељи наставили борбу и против његовог сина, новог кнеза Михајила Обреновића „настојећи да своју победу доведу до краја, да узму пуну власт у своје руке“. У том циљу они су тежили за придобијањем чиновничког апарата и освајањем „позиција у војсци“ у чему су и успели. По избијању Вучићеве буне кнез Михајло је почетком септембра 1842 напустио Србију а уставобранитељи су довели на престо Александра Карађорђевића. (Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века, 85-86). — Противречност између Устава (по коме кнез управља преко министара а Савет врши контролу законитости рада кнеза и владе) и одредаба Устројења Савета (по којима управљање земљом припада Савету док су министри „саветски одбор“) допринеће сукобима између Савета и новог кнеза. Међутим, „борба између кнеза и Савета била је... у суштини борба око власти између једног владара са апсолутистичким тежњама, с једне стране, и представника високе буржоазије и бирократије, с друге стране“. (Д. Јанковић. Однос између кнеза и Савета. Историја држава и права југословенских народа, 241-242). Ти перманентни сукоби између кнеза и Савета довешће до сазивања Светоандрејске скупштине на којој је било одлучено да се Александар Карађорђевић збаци а на престо поново врати Милош Обреновић.

(¹⁹) Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века, 106-107.

Начела на којима је била изграђена организација локалне управе за време владе уставобранитеља била су *потпуно у складу с начелима на којима њихов „бирокупратско-полицијски режим” био заснован.*

Полазећи од одредаба Устава из 1838 уставобранитељи су прво 12. маја 1839. донели *Закон о устројству окружних начелстава и главним дужностима среских начелника*²⁰⁾ којим су регулисани положај, дужности и функције окружних и среских начелника, њихов међусобни однос и однос према централној власти. Њиме није предвиђено постојање било каквих самоуправних органа у окрузима и срезовима.

По одредбама овог Закона окружни начелници „занимат ће се извршењем налога, који ће им долазити од стране централног прављења књажевства”. То значи да су сва министарства (унутрашњих дела, финансија и правде и просвете) могла издавати „заповести и налоге” окружним начелницима и да су их они морали извршавати. Међутим, *окружни начелници су били потчињени министру унутрашњих дела* коме су слали извештаје и *који их је постављао и смењивао „као и остале чиновнике”*. Као орган потчињен министру унутрашњих дела окружни начелник је имао за дужност да се стара о извршењу „указа, уредаба и закона”, о јавном раду и миру као и о поштама, путевима, мостовима и грађевинама. Поменуте дужности окружни начелник је обављао „или сам или преко среских начелника”. *Срески начелник је потчињен окружном начелнику*. У оквиру своје надлежности срески начелник је морао да се стара о миру и поретку и — поред осталог — да „чува добра и земљу од напада”, да штити народ од злочинаца, да врши контролу над странцима и надзор над радом примирителних судова. Њему је, исто тако стављено у дужности „да хвата кривце и да их шаље начелнику”. Он „прима заповести и налоге” од окружног начелника коме доставља „извештаје” о миру и поретку у срезу” као и о извршавању задатака који су му стављени у дужност. И окружни и срески начелник обављају само полицијску функцију а њихов међусобни однос је у ствари хијерархијски однос између вишег и нижег полицијског органа.

Према томе, по овом уставобранитељском Закону „*једина дужност*” *окружних и среских начелника је „да примају и извршавају заповести и налоге Централног Прављења”*. При томе, окружни начелник шаље извештаје непосредно министру унутрашњих дела а срески „директно окружном начелнику”. Из одредаба Закона произилази да су и *окружни и срески начелници „чисто полицијски органи”*.

Успостављањем овакве организације округа и среза тј. претварањем окружних и среских начелника у чисто полицијске органе уставобранитељи су ишли, несумњиво, за тим да ојачају одн. учврсте своју власт. Међутим, пошто су констатовали да је овај Закон „непотпун и недовољан” они приступају доношењу „Настављенија” која су представљала допуну до тада издатих полицијских уредаба а којима ће још више доћи до из-

⁽²⁰⁾ Зборник закона и уредаба. ... I, 66-70.

ражаја „полицијски карактер“ локалних органа тј. окружних и среских начелника. Како је нарушавања поретка и мира, крађа разбојништава и хајдучије било и даље уставобранитељи су „незадовољни таквим стањем“, издали 8. јула 1839. „Следјућа наставленија као додатак к досада издатим полицијним уредбама“ по којима су окружни начелници морали излазити у народ, надгледати шта се у народу ради, како срески начелници врше своју дужност и у случају повреде мира и поретка предузети мере за се она отклони. Срески начелници су били обавезни да мотре „на лопове и хајдуке“, да извештавају окружног начелника о свакој повреди поретка у срезу и да свако оно лице које се не буде покоравало своме кмету или примирителном суду вежу и предају окружном начелнику. — Циљ издавања Наставленија од 8. VII 1839. био је даље јачање полицијске функције локалних органа власти”.²¹⁾

Исте године тј. 13. јула 1839. уставобранитељи су донели и Закон о устројству општина, први закон о општинама у Србији.²²⁾

По томе Закону у општинама постоје као органи власти збор, одбор и примирителни суд али суд као државни орган врши и судску и полицијску власт. Зависно од величине и њихове структуре општине су подељене на три класе „према којима се разликује и њихово унутрашње устројство“. Општину прве класе чинила је општина београдска. Окружне и друге вароши спадају у општине друге класе а сеоске општине у општине треће класе.

Збор чине сви пунолетни, угледни чланови (у општинама прве и друге класе) или кућне старешине (у општинама треће класе). — Збор бира чланове општинског одбора. Број чланова одбора зависи од величине или потреба поједине општине. Одбор београдске општине чини 32 лица а одборе општина друге класе 8-16 лица која се називају „општинари“. Време трајања мандата чланова одбора није Законом одређено па они обављају своју дужност док не буду смењени. У општинама прве и друге класе одбор представља најзначајнији орган који „самостално доноси одлуке и решава о свим важнијим питањима“ општине. Збор, исто тако, бира из своје средине чланове примирителног суда. — Надлежност збора у општинама прве и друге класе обухватала је само избор одборника. У општинама треће класе, тј. у сеоским општинама, збор је, поред избора суда, решавао — у договору с главним кметом — и о свим осталим питањима од интереса за општину. Другим речима, збор се у београдској општини и у општинама друге класе (окружним и другим варошима) сазива онда када је потребно изабрати одбор а у општинама треће класе и у случајевима када треба решавати о питањима од интереса за општину. Законом није било прописано ко је овлашћен да сазива збор и одбор.

⁽²¹⁾ Зборника закона и уредаба. . I, 71-73. — Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 76-79.

⁽²²⁾ Зборник закона и уредаба. . I, 80-85. Видети и: Привремено устројење, и круг дјелатности примирителни судова (од 17. јуна 1839). Зборник закона и уредаба. . I, 200-203.

Њиме, исто тако, није био утврђен ни поступак рада збора и одбора. — Примирителни судови су вршили судску, извршну и полицијску функцију. Осим тога, у сеоским општинама примирителни судови су били обавезни „да порез и данак купе“.

Поред послова сопственог делокруга општински органи су морали обављати и послове тзв. пренесеног делокруга. Граница између сопственог и пренесеног делокруга није била тачно утврђена па је из тих разлога „надзор државне власти добио много шири обим и стално показивао тежњу да се још више прошири умањујући тиме... све више и самосталност општине и њених органа“.²³⁾

Изабрани општински органи нису морали бити потврђени од стране државне власти али је државна надзорна власт могла да смени чланове примирителног суда уколико би учинили „какве злоупотребе и кривице“. — Државна власт врши надзор над целиходношћу аката примирителних судова „нарочито код пренесеног круга надлежности“. Када обављају судску функцију примирителни судови стоје под надзором окупних судова.

Као што се види по уставобранитељском Закону о општинама збор је највиша власт у сеоским општинама а одбор у општинама прве и друге класе пошто њега у општинама треће класе није било Примирителни судови врше судску, извршну и полицијску функцију у оквиру које „примају и извршавају налоге, заповести и упутства среских начелника“ и старају се о реду и поретку. Као извршни органи они извршавају одлуке одбора и зборова (у сеоским општинама). Положај примирителног суда као судске и полицијске власти и извршног органа је несамосталан.

Устројство општина утврђено овим Законом представља компромис између народа и власти одн. самоуправе и централизма. По Закону постоји формална самосталност општина али у пракси стварне самосталности није било. Одсудство значајнијих сопствених прихода општина имало је за последицу губитак њихове самосталности.²⁴⁾

Разлози издавања Закона о устројству општина били су незадовољство маса у земљи и несигурност уставобранитељског режима. Циљ који су уставобранитељи желели да постигну његовим доношењем био је успостављање и очување мира и поретка у унутрашњости земље. Неиспуњење уставобранитељских очекивања довело је до издавања Казнителног законика за полицајне преступнике (27. V. 1850) којим су полицији дата широка права кажњавања, што је изазвало јачање незадовољства, отпор народа и захтеве за спречавањем чиновничких злоупотреба.²⁵⁾

⁽²³⁾ Ф. Никић, Уставобранитељи и општина, 757.

⁽²⁴⁾ Исто, 754-765.

⁽²⁵⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 79-80. — О уставобранитељском Закону о устројству општина видети и: Р. Гузина, Општина у Србији 1839-1918. Београд 1976, 50-52. — Сл. Јовановић, Друга влада Милоша и Михаила, Београд, 1933; 193-197, 203-204. — Д. Лапчевић, Општина од 1839. год. Савремена општина 1926, 3, 7-9.

Непуних годину дана по доношењу Закона о устројству општина издата је 23. марта 1840. Уредба о избирању кметова, њиховој плати и дужностима.²⁶⁾ Овом Уредбом успостављен је надзор среских начелника над избором кметова одн. општине су „стављене под изрични надзор среских начелника”. Неки касније донети прописи показују, између осталог, „једно упорно старање државе да општину учини својим инструментом, па је то она и постигла”.²⁷⁾

Организацију локалне управе за време уставобранитеља карактеришу, према томе, одсуство самоуправних органа у окрузима и срезовима и бирократски централизам. Другим речима, локални органи спроводе наредбе централних органа власти и њима су потчињени.

Постоје извесне сличности у погледу положаја, функција и задатака локалних органа управе за време прве владавине кнеза Милоша и под уставобранитељима али и одређене разлике. И за време Милошеве владавине и под уставобранитељима локални органи су потчињени централној власти, обављају полицијску функцију а задатак им је, пре свега, да буду „чуvari режима”. Међутим, за време прве владе Милошеве локални органи су представљали његове личне органе док су за време уставобранитеља то били државни органи са одређеним делокругом.²⁸⁾

Пошто је на Светоандрејској скупштини био опет изабран за кнеза (23. XII 1858) Милош је предузео извесне мере усмерене ка јачању своје власти јер је и сада „желео да влада онако самовољно како је то чинио пре свог одласка из земље” 1839. године. Истовремено он је од Порте између осталог, захтевао ревизију Турског Устава. Милош је преминуо септембра 1860. а ти његови захтеви нису били испуњени.²⁹⁾

По свом поновном доласку на престо Михаило Обреновић је спровео одређене реформе у циљу јачања кнежевске власти. По Турском Уставу врховна власт је била подељена између кнеза и Савета при чему је Савет имао превагу над кнезом. Измене у организацији и положају централних органа власти захтевале су претходну промену Устава из 1838. па је Михаило — тежећи да концентрише власт у своје руке — намеравао да донесе нови устав. Портин захтев да се нови устав донесе у форми хатишерифа кнез Михаило је одбио сматрајући „да Србија ужива потпуну унутрашњу самосталност” па према томе има право да доноси „све своје домаће законе, чак и уставне”. — По савету великих сила Михаило није донео нови устав већ је постојећи променио и то доношењем одређених закона који су, у ствари, представљали законе уставног карактера. На тај начин Турски Устав није био формално укинут али је издавањем тих закона из основа измењен.³⁰⁾ Ти закони којима су извршене промене у организаци-

⁽²⁶⁾ Зборника закона и уредаба. I, 172-174.

⁽²⁷⁾ Д. Лапчевић, Општина у Србији. Савремена општина, 1926, 4, 7-10. Видети и: Р. Гузина, н. д. 53-56.

⁽²⁸⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 80-81.

⁽²⁹⁾ В. Стојанчевић, н. д., 450-459. — Ј. Продановић, Уставни развитак и уставне борбе у Србији. Београд, 1936, 134-136, 139.

⁽³⁰⁾ Сл. Јовановић, н. д., 148-150 151, 166-167. — Ј. Продановић, н. д., 140-143.

ји и положају централних и локалних органа власти били су: Закон о Државном савету (17. VIII 1861.), Закон о устројству централне државне управе (12. III 1862), Закон о народној скупштини (17. VIII 1861), Закон о чиновницима грађанског реда (24. III 1861.) и Закон о устројству општина и општинских власти донет 24. III 1866. године.³¹⁾

Променама извршеним у државном уређењу Михаило Обреновић је успоставио лични режим тј. концентрисао је власт у своје руке.³²⁾

Апсолутистичке и централистичке тежње кнеза Михаила спроведене су и у локалној управи. По њему задатак локалних јединица је спровођење наредба централне власти па, према томе, оне могу бити само управне јединице које ће обављати „државне послове“ и одржавати „ред и поредак“ у земљи одн. у општини, срезу и округу. Окрузи, срезови и општине разликовали би се само по томе што би окрузи и срезови, као „веће управне јединице“, били непосредно потчињени централној власти док би општине као територијалне јединице обављале своје дужности под контролом округа и срезова.³³⁾

Последица таквих схватања је задржавање на снази и доследна примена уставобранитељског Закона (од 12. V 1839) о устројству окружних начелстава и главним дужностима среских начелника. По одредбама тога Закона окружни и срески начелници су, као што смо видели, полицијски органи потчињени централној власти. Тај Закон је задржан на снази и примењиван јер је омогућавао спровођење централизма и апсолутизма и у локалној управи.

Уставобранитељски Закон о општинама није, међутим, сасвим одговарао концепцијама кнеза Михаила о положају и задацима локалних органа. Из тих разлога је и донет 1866. године *Закон о устројству општина и општинских власти*.³⁴⁾ Овај Михаилов Закон о општинама остао је прво на снази све до доношења Устава од 1888. одн. радикалског Закона о општинама из 1889. године. Државним ударом извршеним 9. V 1894. Александар Обреновић је укинуо Устав од 1888. и локалну самоуправу успостављену на основу тога Устава и вратио је поново на снагу Закон о општинама из 1866. године. Поред уставобранитељског Закона о устројству окружних начелстава и главним дужностима среских начелника овај Закон о општинама био је један од оних закона који су у Србији XIX века били најдуже на снази.

³¹⁾ Законом о државном савету овај централни орган је потчињен кнезу а саветници су постали кнежеви чиновници. — Идеја која лежи у основи Закона о устројству централне управе (и закона о чиновницима из 1861, 1864 и 1865) је спровођење бирократског централизма. Министри су извршиоци кнежеве воље. Они не одговарају ни Савету ни Скупштини већ само кнезу. По Закону о Народној скупштини. Скупштина има саветодавни карактер. — (Сл. Јовановић, н. д., 167-193, 205-219, 238. — Ј. Продановић н. д., 142-147.)

³²⁾ Сл. Јовановић, н. д., 239, 240, 258, 458.

³³⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 85-88.

³⁴⁾ Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији од почетка до краја 1866. године. XIX. Београд, 1866. год., 5-48.

Зо Закону о устројству општина и општинских власти донетом 24. III 1866. општински органи су: општински збор, општински одбор и општински суд. — Општински збор су чинили сви пунолетни чланови општине „који су плаћали грађански данак, и то у варошима потпун од шест талира, а у селима макар и непотпун”. Збор бира чланове општинског одбора и то му је основни задатак. Мандат чланова одбора траје четири године при чему се половина чланова обнавља сваке друге године. Да би неко могао бити одборник морао је уживати право гласа на општинском збору а поред тога имати и непокретно имање. У оквиру своје надлежности општински одбор је одобравао општински буџет и контролисао његово извршење и решавао о општинским прирезима. Одбор је, исто тако, вршио надзор над општинским судом. — Општински суд су чинили један кмет као председник и два члана. Суд су у варошима бирали општински одборници. У селима суд је биран преко повереника. Избор председника и чланова суда морао је бити потврђен од стране државне власти. Трајање мандата председника и чланова суда није било одређено. Њих је могла сменили она државна власт „која је била надлежна за потврду њиховог избора” и то „како из властитих побуда тако и по тужби општинског одбора”. Општински суд је био и „државни” и „општински орган”. Као орган општине суд је извршавао решења општинског одбора.

Закон о устројству општина и општинских власти правно је регулисао положај општинских органа и њихове надлежности и истовремено санкционисао строги надзор државне власти над општином — У вршењу свога надзора над општинским органима државна власт је, пре свега, могла присуствовати како општинском збору тако и седницама општинског одбора. Срески начелник је присуствовао избору општинског суда а избор чланова суда морао је бити потврђен од стране надлежне државне власти. Она је, исто тако, имала право да дисциплински кажњава и смењује председника и чланове суда. Надзор над актима општинских органа обухватио је оцену законитости и целисходности њихових аката па је државна власт могла поништити свако решење збора, одбора и суда за које је налазила да је противно важећим законима или штетно по интересе државне или општинске. Између општинских и државних послова није било никаквих граница. — Овим Законом је, исто тако, омогућено државној власти да ствара велике општине чак и противно жељи житеља појединих мањих општина.

По овом Михаиловом Закону о устројству општина и општинских власти општина представља „непосредну месну полицијску власт” одн. „подручни орган среског начелника” (подвукао Д.Ј.) па је из тих разлога над њом и успостављен строги државни надзор.

Давање права државној власти да потврђује избор чланова општинског суда и да по свом нахођењу ствара велике општине изазвало је жестоко реаговање либералне опозиције. Она је истицала да је Закон „уништио општинску самоуправу”, успоставио владавину бирократије у општи-

ни и општину претворио у један државни орган чији је главни задатак вршење полицијске функције.³⁵⁾

Законом о устројству општина и општинских власта *општине су претворене у извршиоце наредба централне власти*. Оне су изгубиле сваку самосталност и постале део механизма државног апарата па је тако *биро-кратски централизам спроведен до краја*

Режим који је Михајло Обреновић био успоставио за време своје друге владе (1860-1868) био је лични режим у коме су и законодавна власт и врховна управа биле концентрисане у његовим рукама. Државни савет, који је решавао о законима, био је потчињен кнезу па су из тих разлога и закони доношени за време друге владе Михаила Обреновића изражавали његову вољу. Управну власт вршили су министри које је кнез постављао и смењивао. Државна управа вршила се, уствари, преко низа управних органа који су били потчињени вишим органима одн. појединим министрима. Са своје стране министри су били одговорни непосредно кнезу. — Локална управа усредсређена је у рукама окружних начелника који су потчињени влади. Организација локалне управе имала је да обезбеди спровођење одлука централних државних органа.

Према томе, за време друге владе Михаила Обреновића извршена је концентрација власти у рукама кнеза, тј. успостављен је апсолутистички режим и спроведен је строги централистички систем управе у коме су се локални органи налазили у пуној хијерархијској зависности од централних органа власти.

Развитак капиталистичких друштвено-економских односа у Србији „изискивао је образовање и јачање централистичке управе“. У том процесу формирања и јачања централистичког система управе бирократија је у првој половини XIX века „као један од најважнијих фактора првобитне акумулације, припремала и стварала основе капиталистичког развитка Србије“ док је у другој половини XIX века „повезивала... све срезове и округе, остваривала и обезбеђивала јединствено тржиште неопходно за развој капитализма“.

Резултат формирања и јачања централистичке управе био је тај да је „седамдесетих година Србија... већ имала карактер једне изразито бирократско-војничке централизоване државе“.³⁶⁾

У периоду од 1869. до 1888. године спроведен је и даље у Србији централистички систем управе изграђен за време уставобранитеља и друге владе Михаила Обреновића.

Устав од 29. VI 1896. (тзв Намеснички устав³⁷⁾) донет после убиства кнеза Михаила не помиње округе и срезове као територијалне јединице већ садржи само неке одредбе о општинама. Њихово уношење у Устав било

⁽³⁵⁾ Сл. Јовановић, н. д., 197-205. — В. и: Р. Гузина, н. д., 117-135.

⁽³⁶⁾ Д. Јанковић, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века, 407.

⁽³⁷⁾ Зборник закона и уредаба издатих у Књажевству Србији од почетка до краја 1899. године. XXII. Београд 1899., 44-92.

је последица незадовољства народа полицијском управом и захтева за успостављањем самосталности општина одн. општинске самоуправе. Чланом 127. Устава се утврђује „да су општине... самосталне у својој управи, сходно прописима закона". Тај члан је био у супротности не само са неким другим одредбама Устава које су се односиле на општину већ и са одредбама Закона о устројству општина и општинских власти који је био на снази и по коме општине нису уживале самосталност. Из тих разлога је влада била обећала да ће се у најкраћем року донети нови закон који ће одговарати начелима новог Устава али такав закон није био донет па ове уставне одредбе нису биле ни спроведене у живот.³⁹⁾

Либерали⁴⁰⁾ — који су дошли на власт после Михаиловог убиства — нису ни по доношењу Устава приступили реформи локалне управе. Они су задржали на снази како уставобранитељски Закон о устројству окружних начелстава и главним дужностима средњих начелника тако и Закон од 24. I I 1866. о устројству општина и општинских власти. Несигурност њиховог режима био је разлог услед кога либерали нису приступили реформи локалне управе. Задржавање на снази и доследно спровођење поменутих закона било је изазвано прво потребом учвршћења а затим очувања режима спровођењем централистичке и полицијске управе изграђене за време уставобранитеља и друге влада Михаила Обреновића.⁴⁰⁾

Либерална влада је још у току заседања Скупштине која је изгласала нови Устав била обећала да ће нови закон о општинама, сагласан начелима новог Устава, бити донет у најкраћем року. Такав закон којим би уставне одредбе биле спроведене у живот није био донет па су у току скупштинских заседања 1870-1875. као и у јавности стално истицани захтеви за измену Закона о устројству општина и општинских власти одн. увођење општинске самоуправе.⁴¹⁾ Тек *Изменама и допунама Закона о устројству општина и општинских власти* донетим 8. X 1975. за време „младоконзервативне" владе проширена су права општина одн. дата је општинама већа самосталност. — Овим *Изменама* проширена је надлежност оп-

⁽³⁹⁾ Р. Гузина, н. д., 137. — Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 91-92.

⁽⁴⁰⁾ Формирањем буржоаског друштва у Србији „формирају се друштвене класе из којих су произишле касније политичке странке". Извесног политичког груписања, које је имало за основу одређене „политичке и идеолошке програме", било је у Србији и у првој половини XIX века. Револуционарне 1848. године уочљиве су „извесне појаве либерализма и либералне идеологије" које ће се јасније манифестовати на Светоандрејској скупштини одржаној крајем 1858. и почетком 1859. године. „Подела на либерале и конзервативце" долази све више до изражаја у периоду 1858-1870. године. Међутим, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година „са појавом напредног демократског покрета, са улажењем широких народних маса у политички живот, буржоаске политичке странке се јасније диференцирају" и после 1880. оне се и формално организују. (Д. Јанковић, Политичке странке као један специјални део, додаток буржоаске државне машине у ширем смислу. — Историја држава и права југословенских народа, 231-282). Три буржоаске политичке странке које настају после седамдесетих година а затим се и формално организују биле су либерална, напредна и радикална странка.

⁽⁴¹⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку, 92-98, 100.

⁽⁴²⁾ О захтевима за измену Закона о устројству општина и Општинских власти истицањем у току скупштинских заседања 1870-1875. видети: Р. Гузина, н. д., 138-151.

штинског збора и одбора. Кмет и чланови суда бирани су на годину дана. Државна власт није више имала право да кажњава и збацује кметове и чланове општинског суда. То право дато је сада општинском збору. Исто тако, државна власт није више оцењивала целисходност аката општинских органа па је из тих разлога могла поништити само она акта ових органа која су била противна постојећим законским прописима. Општина је добила пуну финансијску самосталност. О отуђењу општинских некретности на коначно је решавао општински збор. Општина је самостално доносила свој буџет који је подносила државној власти само на увид.⁴²⁾

Давање општинама веће самосталности представљало је, несумњиво, напредак у односу на стање које је постојало по Михаиловом Закону о општинама.⁴³⁾ Међутим, Измене и допуне Закона о устројству општина и општинских власти донете 8. X 1875. нису биле дуго на снази. Већ 17. јуна 1876. (поводом рата с Турском) донето је Решење о поновном стављању кметова и општинских судова под непосредан надзор полиције одн. успостављен је потпуни надзор државне власти над општинама.⁴⁴⁾ Тим Решењем обустављен је рад општинских одбора (и зборова) а полиција је добила право да сама збацује и поставља кметове. Њихов једини задатак је био да извршавају наредбе полицијских органа. На тај начин је „општинска самоуправа уништена потпуно“.⁴⁵⁾ Децембра месеца 1877. потврђено је ово „решење о враћању општине под власт полиције, које у ствари, није било ни укидано“. Измене и допуне нису више никада потпуно враћене на снагу. На основу промена које су касније извршене у њима „и даље су остале на снази... прописи који су давали право полицији да смењује кметове и чланове општинског суда и кажњава их новчано и укором, и то не само за погрешке учињене при обављању државних послова, већ и општинских“.⁴⁶⁾

За време напредњачке владе извршене су 11. VI 1884. године *Измене и допуне у Закону о устројству општина и општинских власти*.⁴⁷⁾ По овим Изменама општина је морала имати најмање 500 пореских глава (изузимајући неке општине). Предвиђањем толиког броја пореских глава који једна општина мора имати ишло се за стварањем великих општина јер је постојање мањег броја већих општина омогућавало централној власти лакше управљање одн. спровођење јаче контроле над општинама. „У циљу одржавања реда“ општинским зборовима присуствује „државна власт“ и она може збор увек „распустити, ако би приметила да се на њему ради противно закону“. Председници општина и њихови помоћници

⁴²⁾ Зборник закона и уредаба издатих у Књажеству Србији у години 1875/76. XXVIII. Београд, 1876, 1-30.

⁴³⁾ Неким каснијим променама у надлежности општинских судова проширене су надлежности тих судова у грађанским и кривичним предметима. — В. Сл. Јовановић, Влада Милана Обреновића I. Београд, 1934, 462-463. — Р. Гузина, н. д., 225-228.

⁴⁴⁾ Зборник закона и уредаба издатих у Књажеству Србији... XXIX, 442.

⁴⁵⁾ Сл. Јовановић, Влада Милана Обреновића. II, Београд, 1934, 133.

⁴⁶⁾ Р. Гузина, н. д., 230-231.

⁴⁷⁾ Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од почетка до краја 1884. године. 40. Београд, 1884, 167-194.

(кметови) бирани су у окружним варошима и варошицама на зборовима а у сеоским општинама преко повереника. За вршење своје дужности председник општине је добијао одређену плату. Чланови општинског суда и општинског одбора били су бирани. Међутим, државна власт је могла не само новчано кажњавати чланове општинског суда већ их је могла и „уклонити од дужности, па чак и збацити са звања“. Исто то је полицијска власт могла чинити и са општинским одборницима па су они, као и чланови суда остајали „на својим местима дотле док би (то) хтела полицијска власт“. Осим тога, државна власт је имала право „све закључке збора, одбора и суда задржати од извршења ако би иста била противна постојећим законима или законским наредбама“. Општински буџет одобравали су опет надлежни државни органи.

Овај напредњачки Закон из 1884. био је „један од најконзервативнијих закона о општинама. Он је, углавном, наново доводио општину под оно полицијско туторство које је над њом постојало за владе кнеза Михаила“.⁽⁴⁸⁾

Од седамдесетих година XIX века настаје „једна нова фаза у развоју капитализма у Србији, једна нова етапа на путу изграђивања њеног буржоаског друштвеног поретка“.⁽⁴⁹⁾ У то време — с бржим јачањем капиталистичких односа — дошло је до појачаног имовинског и класног диференцирања а с тим и до заоштравања класних и политичких борби и јачања напредних друштвених снага „како међу градским становништвом (либерална буржоазија, интелектуална и друга омладина, занатлиски и остали радници) тако и међу сељаштвом“. Ове друштвене снаге, из различитих разлога, покрећу борбу за демократизацију земље, укидање бирократије и увођење локалне самоуправе. Тако се и „први јасни и организовани захтеви“ за преуређивање државе „на начелима самоуправе“ појављују почетком осамдесетих година тј. одмах по организовању Париске комуне, првог покушаја социјалистичке револуције.⁽⁵⁰⁾

У том погледу знак покретача борбе за друштвено предстојство и у његовом оквиру за праву народну самоуправу — имао је Светозар Марковић зачетник социјалистичке мисли и социјалистичког покрета у тадашњој Србији. Светозар Марковић је стајао на становишту да су монархија, бирократија и централистички управни систем узроци тешкоћа одн. стања у коме се Србија налази. Он је водио борбу против бирократије јер је њено постојање „као повлашћеног друштвеног слоја одвојеног од народних маса и изнад маса, спречавало демократизацију и демократски развој српског друштва“. Борећи се против бирокра-

⁽⁴⁸⁾ Сл. Јовановић, Влада Милана Обреновића. III. Београд, 1934, 165-168.

⁽⁴⁹⁾ Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века 129.

⁽⁵⁰⁾ Борбе које су се одвијале до седамдесетих година против успостављања, јачања и спровођења централистичке управе биле су неорганизоване а осим тога, у њима су „нужно (с обзиром на њихове носиоце) долазиле до изражаја и тенденције враћања на старо, на раније локалне ограничености на старе патриархалне односе“. (Д. Јанковић, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века, 407-408)

тије он се истовремено борио и за уништење централистичке управе одн. за нову организацију државе. Бирографија је представљала неопходан елемент централизма одн. централистичке управе.⁵¹⁾ Имајући све то у виду он је и захтевао укидање постојећег бирократског управног система као кочнице даљег развоја и напретка друштва и успостављање потпуне народне самоуправе. Из радова у којима је изнео погледе на самоуправу произилази да је он стајао на становишту да самоуправа представља супротност бирократском систему одн. да је она једини пут за остварење политичких и економских слобода. — Разлике између његових погледа на самоуправу и буржоаске самоуправе састоје се у томе што по њему „не сме бити односно нема двојства власти у држави — „државне” и „самоуправне”, већ су сви органи, све територијалне јединице и „све струке” у држави самоуправне”.⁵²⁾

Марковићева „концепција о општини као основној самоуправној ћелији организованог друштва и о организацији социјалистичког друштва као тзв. велике општине или савеза општина”⁵³⁾ била је последица и идејног утицаја Париске комуне. — Основу његове самоуправне концепције представљала је општина. Међутим, полазећи од чињенице да многе објективне тешкоће отежавају промене општинског уређења он је изражавао сумњу да ће оне у догледно време „постати самосталне” па је — иако је првобитно био против постојања било какве инстанце између државе и општине — пренео тежиште локалне самоуправе на срез тј. „велику општину”. Срез би представљао организацију већег обима „која би повезивала више општина” и — у циљу задовољења њихових интереса обављала оне послове које оне, општине, не би биле у могућности да обављају. Окрузи о којима се говори у Програму који су Светозар Марковић и његове присталице израдили новембра 1873. године⁵⁴⁾ били би успостављени као привремене самоуправне јединице чији би задатак био истоветан са задацима срезова одн. општина. Разлог услед кога је предвидео образовање округа као привремених установа био је тај што је анализирајући постојеће прилике дошао до закључка да је већина срезова у Србији неразвијена одн. неспособна да испуни задатке које им је наменио.

Светозар Марковић је са изузетном упорношћу захтевао успостављање самоуправе у Србији јер је био уверен да је самоуправа „за народно благостање нужна”.

Суштину свих његових предлога чини „захтев за реализацију народног суверенитета кроз политичку самоуправу локалних заједница и народ-

⁽⁵¹⁾ Д. Јанковић, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века, 408—410.

⁽⁵²⁾ Исто, 412.

⁽⁵³⁾ Д. Јанковић, Сто година од смрти Светозара Марковића — О Светозару Марковићу (поводом стогодишњице његове смрти). Анали Правног факултета у Београду, XXIII, 1975, 3, 250.

⁽⁵⁴⁾ Ј. Скерлић, Светозар Марковић. Његов живот, рад и идеје. Београд, 1910, 169.

ну скупштину на демократски начин изабрану”.⁵⁵⁾ Његови погледи и његова критика друштвено-економских и политичких прилика тадашње Србије извршили су велики утицај на напредне друштвене снаге његовог времена. Захтеви истицани у Народној скупштини и штампи за реформу локалне управе на самоуправној основи били су последица делатности Св. Марковић и његове критике постојећег система локалне управе.⁵⁶⁾

По смрти Светозара Марковића један део његових присталица „из редова ситне буржоазије и ситне буржоаске интелигенције” постепено напушта његов социјализам и прелази на „позиције буржоаског либерализма”. Адам Богосављевић „чија политичка делатност пада у раздобље од 1874 до 1880 године” и његова група сељачких посланика у Скупштини своде програм Светозара Марковића „на борбу против бирократије”.⁵⁷⁾ Основа од које Адам Богосављевић полази у својој политичкој делатности била је борба против бирократије. Међутим, та његова борба „нема ону ширину и ону идејну подлогу коју је имала борба Св. Марковића” је се он не бори против бирократије као чиниоца који онемогућава демократски развој и напредак српског друштва већ се против ње бори зато што она представља непродуктиван „паразитски друштвени слој”.⁵⁸⁾ — Пројекат о „преустројству читаве државне управе” који је Адам Богосављевић израдио јануара месеца 1876. године предвиђао је постојање у срезу (поред среске скупштине и среског одбора) и среског начелника који би „као представник централне власти” обављао извршну власт у срезу. Тај пројекат и остали предлози које је А. Богосављевић поднео у Скупштини показују да су његови погледи били „у суштини конзервативни” па је из тих разлога и он „реакционарној српској буржоазији умногоме више конвенирао него Св. Марковић”.⁵⁹⁾

Као ситнобуржоаска странка, радикална странка у својим почецима није усвајала — у вези с локалном самоуправом — ставове Адама Бо-

⁽⁵⁵⁾ Д. Продановић, Схватања Светозара Марковића о држави, Архив за правне и друштвене науке, 1959, XV, 2-3, 248.

⁽⁵⁶⁾ О Захтевима Св. Марковића за преуређење државе на начелу самоуправе видети (поред других) следеће његове радове: Српске обмане (Сабрани списи, I Београд 1960, 153-186), Отворено писмо г. Матићу (Сабрани списи, I, 187-201), Откуда долази наша сиромаштина? (Сабрани списи, III Београд, 1965, 222-234), Општина (Сабрана списи, III, 294-313) Срез (Сабрани списи, IV), Београд, 1965, 9-13 Срез и среска управа (Савремени списи, IV, 14-27). Суд и правда (Сабрани списи, IV, 28-47) и Суд (Сабрани списи, IV, 48-55). Видети, исто тако, поред већ наведених радова и: В. Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века. Београд, 1958, 271, 276-278, 284-295, 309-312; Р. Гузина, н. д.; 157-216; Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века, 143-156, 159-167, 169-175; М. Јовановић, Француски идејни утицај у делу Светозара Марковића. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XI/1, 1968, 297-323; Ј. Лазаревић, Први политички програм. Нови живот, 1925, XXIV, (1), 3-8; Ј. Миличевић, Порекло антибирократских идеја Светозара Марковића, Историјски гласник, 1971, 1, 35-45; Р. Паријез, Светозар Марковић о улози и уређењу комуне, Преглед, 1954, књ. 2 11-12, 293-296; Исти, Светозар Марковић о социјалистичком преображају Србије, Преглед 1955, I 2, 127-134.

⁽⁵⁷⁾ Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века 175-176, 228, 229-230.

⁽⁵⁸⁾ Д. Јанковић, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века, 413.

⁽⁵⁹⁾ Исто, 414. — О погледима А. Богосављевића на питање реорганизације државне управе в. и: Ф. Никић, Локална управа, Србије у XIX и XX веку, 125-126, 146-152, 155-171.

госављевића већ Светозара Марковића.⁶⁰⁾ И оснивачи радикалне странке су истицали да је број чиновника у Србији велики а да је сва власт усредсређена у рукама бирократије. Они су констатовали да је власт бирократије у тој мери неограничена да Србија, уствари, представља један „чиновнички спахилук“. То зло — које спречава развитак и напредак народа у Србији — могло би се по њиховом мишљењу, отклонити на тај начин што би народна скупштина постала врховни орган власти а централна и локална управа биле организоване на начелима самоуправе. Концентрацијом врховне власти у рукама скупштине и организовањем управе на поменутих начелима био би остварен народни суверенитет и истовремено спроведено „упрошћење управе и ограничење бирократије“.⁶¹⁾

У радикалском програму донетом 1881. године тражи се, поред осталог, „да се укину садашња окружна начелства и да се напусти досадашња подела на округе, па да се земља подели само на општине и срезове, а обоје да се уреде по начелу самоуправе. Срезови треба да буду довољно велики, како би финансијски били толико јаки да што успешније врше среске, економске, просветне и здравствено-полицијске послове“.⁶²⁾ По одредбама нацрта устава који су радикали израдили 1883. године⁶³⁾ и у коме су изнели своје погледе на преуређење државе и организацију локалне самоуправе — Србија се територијално дели на срезове и општине а „они су у својим унутрашњим пословима самоуправни“. У срезовима не постоје представници државне власти тј. срески начелници.

Као што видимо оснивачи радикалне странке били су против постојања великих локалних јединица јер у таквим јединицама народ нема могућности да спроводи контролу над радом управе тј. бирократије па се на тај начин стварају услови за спровођење апсолутистичког и централистичког система. Осим тога, постојање великих локалних јединица компликује управу и изискује веће расходе за њено издржавање. Из тих разлога су се они и залагали за поделу државе на срезове и општине.⁶⁴⁾

Самоуправа среза била је основа од које су радикали полазили у својој борби за преустројство државне управе. У пројекту под насловом „Организација среза на начелу самоуправе и изборног права“ који је Раша Милошевић израдио 1883. године⁶⁵⁾ изложена су, несумњиво, гледишта Главног одбора радикалне странке на организацију среза. Начела организације државе предвиђена овим пројектом јесу: самоуправа среза као основа државне организације, потпуна децентрализација државне управе, непостојање округа као управних и самоуправних јединица, одсуство др-

⁶⁰⁾ Д. Јанковић, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века, 414—415.

⁶¹⁾ Ф. Никић, Локална управа Србије у XIX и XX веку 235—236.

⁶²⁾ „Самоуправа“, бр. 1. од 8. I 1881.

⁶³⁾ Ј. Продановић, н. д., 266—275.

⁶⁴⁾ В. и: Рад прве Главне скупштине Народне радикалне странке Београд, 1882, 93—102.

⁶⁵⁾ Р. Милошевић, Организација среза на начелу самоуправе и изборног права. Београд, 1883, — В. и: Јб. Ђирић-Богетић, Антибирократске и самоуправне концепције Раше Милошевића, посланика за град Пирот (1880—1883). Пиротски зборник, 1971, 3, 57—69.

жавних органа у локалним јединицама и изборност и сменљивост локалних органа.

Као и Светозар Марковић тако су и оснивачи радикалне странке били против постојања државних управних органа у локалним јединицама.

После Тимочке буне (1883) „тежиште социјалног састава радикалне странке одн. њених врхова померало се све више према имућнијим елементима у селу и граду” а по доласку на власт 1887. године она је „доста изразито буржоаска странка”. Промена карактера радикалне странке, њено претварање из ситнобуржоаске у буржоаску странку, дошло је, пре свега, до изражаја „у њеном пактирању с краљем и либералном странком”. Споразум између вођа радикалне странке и либерала до кога је дошло у пролеће 1886. указивао је на жељу једног дела првака радикалне странке да добу на власт што су и успели 1887. године.⁶⁵⁾

С изменом социјалне основе радикална странка је напустила свој првобитно демократски и самоуправни програм тј. променила је своје ставове у погледу самоуправе. То је нарочито дошло до изражаја у току рада на изради Устава од 1888. године тј. његових одредаба о локалној самоуправа а — исто тако — и приликом доношења „радикалског” Закона (из 1890) о уређењу округа и срезова.

У току израде новог устава један део првака радикалне странке је пристао на успостављање округа као самоуправне јединице. Тиме се „радикална странка... одрекла својих првобитних ставова о самоуправи и то је био један део цене да постане владајућа странка у уставној монархији”.⁶⁷⁾

Устав Србије од 22. XII 1888. успоставио је окружну и општинску самоуправу. По његовим одредбама у окрузима постоје државне управне власти и самоуправни органи (окружна скупштина и стални окружни одбор) а органе општинске самоуправе чине општински суд, општински одбор и општински збор. — О самоуправи среза Устав ништа не говори.⁶⁸⁾

Огромна радикалска већина у скупштинама изабраним по доношењу Устава 1888. изгласала је прво 1889. Закон о општинама⁶⁹⁾ а затим следеће 1890. и Закон о уређењу округа и срезова.⁷⁰⁾ Закон о уређењу округа и срезова предвиђао је — противно ранијим захтевима радикалне странке — постојање и државних и самоуправних органа у окрузима и срезовима одн. уводио је у Србији буржоаску локалну самоуправу.

⁽⁶⁵⁾ Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX века, 230, 256-257, 264. — Исти, О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века, 418.

⁽⁶⁷⁾ Љ. Ђирић-Вогетих, н. н., 68-69.

⁽⁶⁸⁾ Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од почетка месеца јуна до краја 1888. године. 44 Београд 1889, 133-194. — В. чл. 5. и 161-170.

⁽⁶⁹⁾ Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 31. децембра 1888. до краја 1889. године. 45. Београд, 1891, 443-502.

⁽⁷⁰⁾ Закон од 1. VII 1890. о уређењу округа и срезова. Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1890. до краја исте год. 46. Београд, 1891, 659-689.

ЗАКЉУЧАК

Српски народ у Београдском пашалuku уживао је у другој половини XVIII века „извесне локалне самоуправе“ у нахијама, кнежинaма и селима на које се Пашалук делио. Иако су се узроци Првог устанка налазили у „развитку друштвених односа у Србији XVIII в., а пре свега у заоштравању тих односа од свршетка Аустро-турског рата 1791. до почетка Револуције 1804. године“, укидање те самоуправе као и неки други моменти несумњиво су убрзали избијање Првог српског устанка одн. били повод за његово избијање.

У држави Првог устанка дошло је прво до *постепеног сужавања локалне самоуправе и потискивања сеоских и кнежинских старешина од стране нових војних (а истовремено и цивилних) органа а затим до укидања нахијске, кнежинске и сеоске самоуправе и успостављања централизма и Карађорђевог апсолутизма*. Како су аутономистичке и сепаратистичке тежње војних старешина — војвода биле усмерене ка „враћању на старе, у суштини феудалне односе“ то је Карађорђева „централистичка линија“, у условима устанка, била „потпуно оправдана“ јер је представљала услов за успешно окончање устанка а такође и услов за бржи развитак капитализма у Србији. — Истовремено с увођењем централизма вршило се и постепено искључивање народа из централних и локалних органа власти. — Борбу против неких великих војвода одн. њихових аутономистичких и сепаратистичких тежњи морао је да води и Милош Обреновић по избијању Другог устанка.

Степен друштвеног и економског развитака Србије у периоду када се у њој почињу да изграђују буржоаско друштво и буржоаска држава довели су до постепеног формирања и јачања централистичке управе. „Неразвијеност капиталистичких односа, огромно преовлађивање ситно-буржоаских елемената и на селу и у граду, затим монархија, која је као сасвим нова... неучвршћена установа предузимала све мере ради свог јачања, — све је то условљавало, не само у време устанка већ и доста времена после тога, аутократску и јако централизовану власт“. У таквим приликама они који су узели власт у своје руке — а у циљу свог економског јачања одн. „јачања нове владајуће класе и капиталистичких односа у Србији уопште“ — стварају и развијају централистички систем управе „силом потискујући и рушећи дотадашњу самоуправну организацију“.

Милош Обреновић је прво укинуо нахијску, кнежинску и сеоску самоуправу, постављајући на чело тих јединица своје личне органе а затим је 1834. године — у циљу јачања централизма у управи — променио територијалну поделу земље делећи је на пет сердарстава. Успостављање великих сердарстава било је последица јачања незадовољства Милошевом управом а посебно незадовољства народних маса изазваног одсуством личне и имовинске безбедности. *Незадовољство народа и отпор Милошевом режиму као и несигурност тога режима биће стварни разлози услед којих ће 1836. године Милош извршити поделу државе на четири војне об-*

ласти концентришући и војну и цивилну власт у рукама војних команданата који су стајали на челу ових војних области. Успостављање нове територијалне поделе одн. увођење војне управе имало је за циљ очување Милошеве апсолутистичке власти јачањем централистичке управе.

Начела на којима је била изграђена организација локалне управе за време владе уставобранитеља била су у складу са начелима на којима је био заснован њихов „бирокуратско-полицијски режим“. Окружни и срески начелници имали су само за дужност да „примају и извршавају заповести и налоге“ централних органа. *Претварањем окружних и среских начелника у чисто полицијске органе и јачајући њихове полицијске функције уставобранитељи су ишли за тим да ојачају одн. учврсте своју власт. — Незадовољство маса у земљи и несигурност режима били су разлог доношења Закона о општинама којим су уставобранитељи желели да успоставе и очувају мир и поредак у унутрашњости земље. Тако су одсуство самоуправних органа у окрузима и срезovima и спровођење бирокуратског централизма представљали начела на којима је била организована локална управа за време владе уставобранитеља.*

По свом поновном доласку на престо Михаило Обреновић је — успостављајући лични режим — задржао на снази уставобранитељски Закон о устројству окружних начелстава и главним дужностима среских начелника по коме су окружни и срески начелници полицијски органи потчињени централној власти. — Како уставобранитељски Закон о општинама није сасвим одговарао концепцијама кнеза Михаила о положају и задацима локалних органа, донет је 1866. године Закон о устројству општина и општинских власти.

По том Михайловом Закону општине су представљале „непосредну месну полицијску власт“ одн. „подручни орган среског начелника“.

Законом о устројству општина и општинских власти општине су претворене у извршиоце наредба централне власти. Оне су изгубиле сваку самосталност и постале део механизма државног апарата па је тако бирокуратски централизам спроведен до краја.

За време друге владе Михаила Обреновића извршена је концентрација власти у рукама кнеза, тј. успостављен је апсолутистички режим и спроведен је строги централистички систем управе у коме су се локални органи налазили у пуној хијерархијској зависности од централних органа власти.

Развитак капиталистичких друштвено-економских односа у Србији „изискивао је образовање и јачање централистичке управе“. У том процесу формирања и јачања централистичког система управе бирократија је у првој половини XIX века „као један од најважнијих фактора првобитне акумулације, припремала и стварала основе капиталистичког развојка Србије“ док је у другој половини XIX века „повезивала... све срезове и округе, остваривала и обезбеђивала јединствено тржиште неопходно за развој капитализма“.

Резултат формирања и јачања централистичке управе био је тај да је „седамдесетих година Србија... већ имала карактер једне изразито бирократско-војничке централизоване државе”.

У периоду од 1869. до 1888. године спровођен је и даље у Србији централистички систем управе изграђен за време уставобранитеља и друге владе Михаила Обреновића.

Иако су масе у земљи захтевале преуређење државе на начелима самоуправе, либерали — који су дошли на власт после Михаиловог убиства — нису ни по доношењу Устава 1869. године, приступили реформи локалне управе. Они су у циљу учвршћења а затим очувања режима наставили да спроводе централистички и полицијски систем управе изграђен за време владе уставобранитеља и друге владе Михаила Обреновића.

Већа самосталност коју су општине добиле 1875. није дуго постојала јер је над општинама већ следеће године успостављен потпуни надзор државне власти а напредњачким Законом из 1884. општина је поново стављена „под оно полицијско туторство које је над њом постојало за владе кнеза Михаила”.

Од седамдесетих година XIX века настаје „једна нова фаза у развоју капитализма у Србији, једна нова етапа на путу изграђивања њеног буржоаског друштвеног поретка”.

У то време — с бржим јачањем капиталистичких односа — дошло је до појачаног имовинског и класног диференцирања а с тим и до заостравања класних и политичких борби и јачања напредних друштвених снага „како међу градским становништвом (либерална буржоазија, интелектуална и друга омладина, занатлиски и остали радници) тако и међу сељаштвом”. Ове друштвене снаге, из различитих разлога, покрећу борбу за демократизацију земље, укидање бирократије и увођење локалне самоуправе. Тако се и „први јасни и организовани захтеви” за преуређење државе „на начелима самоуправе” појављују почетком осамдесетих година тј. одмах по организовању Париске комуне, првог покушаја социјалистичке револуције.

Улогу покретача борбе за друштвено преустројство — и у његовом оквиру за праву народну самоуправу — имао је Светозар Марковић зачетник социјалистичке мисли и социјалистичког покрета у тадашњој Србији. Он је захтевао укидање постојећег бирократског управног система као коначице демократског развоја и напретка друштва и успостављање потпуне народне самоуправе. Из радова у којима је изнео погледе на самоуправу произилази да је он стајао на становишту да самоуправа представља супротност бирократском систему одн. да је она једини пут за остварење политичких и економских слобода. — Његови погледи и његова критика друштвено-економских и политичких прилика тадашње Србије извршили су велики утицај на напредне друштвене снаге његовог времена. Захтеви истицани у Народној скупштини и штампи за реформу локалне управе на самоуправној основи били су последица делатности Св. Марковића и његове критике постојећег система локалне управе.

Захтеве за ограничењем бирократије као непродуктивног „паразитског друштвеног слоја” и успостављање среске самоуправе истицао је и Адам Богосављевић.

Као ситнобуржоаска странка радикална странка у својим почецима није усвајала — у погледу локалне самоуправе — ставове А. Богосављевића већ Светозара Марковића.

У радикалском програму донетом 1881. године и у нацрту устава који су радикали израдили 1883. године захтева се одн. предвиђа *подела земље на срезове и општине и њихово организовање на начелу самоуправе*. Као и Светозар Марковић тако су и оснивачи радикалне странке били против постојања државних управних органа у локалним јединицама. Међутим, претворивши се из ситнобуржоаске у буржоаску странку радикална странка је напустила свој првобитно демократски и самоуправни програм тј. променила је своје ставове у погледу самоуправе. То је нарочито дошло до изражаја у току рада на изради Устава од 1888. године одн. његових одредаба о локалној самоуправи а такође и приликом доношења „радикалског” Закона (из 1890.) о уређењу округа и срезова.

У току израде новог устава део првака радикалне странке је пристао на успостављање округа као самоуправне јединице. Тиме се „радикална странка... одрекла својих првобитних ставова о самоуправи и то је био један део цене да постане владајућа странка у уставној монархији”.

Устав од 22. XII 1888. успоставио је *окружну и општинску самоуправу. О самоуправи среза Устав ништа не говори*

Имајући огромну већину у скупштинама изабраним по доношењу Устава 1888. радикали су прво 25. XI 1889. донели Закон о општинама а следеће 1890. (1. јула) и Закон о уређењу округа и срезова који је — противно ранијим захтевима радикалне странке — предвиђао постојање и државних и самоуправних органа у окрузима и срезovima тј. уводио је у Србији буржоаску локалну самоуправу.

Тако је одредбама Устава од 1888. и законским прописима донетим на основу њега регулисана и уведена у Србији *буржоаска локална самоуправа*.

SUMMARY

THE ESTABLISHMENT AND IMPLEMENTATION OF THE CENTRALIZING SYSTEM OF ADMINISTRATION IN SERBIA DURING THE PERIOD 1804-1888

A process of formation and strengthening of a centralized administration took place in Serbia during the first half of the nineteenth century due to certain economic and social conditions, so that Serbia of the seventies had the characteristics of a bureaucratic, centralized state. At the time — with the accelerated development of the capitalistic relations in Serbia — the class and property differentiation became more pronounced, leading to the intensification of class and political struggles, and, at the same time, to a more noteworthy activity of the progressive social forces. These social forces, due to various reasons, began the struggle for the democratization of the country, disbanding of bureaucracy and the establishment of local self-government. In a number of his works, Svetozar Marković demanded the disbanding of the existing bureaucratic administrative system, which he thought to be the stumbling-block preventing democratic development and progress of the Serbian society and the establishment of a complete self-government system on a national basis. It is demanded that the bureaucracy be limited in its activities as a non-productive, „parasite social segment” and local (district) self-government established, emphasized Adam Bogosavljević among others. The political program of the Radical Party of 1881 as well as the Draft Constitution which that party drew up in 1883 made provisions for the division of the country on boroughs and districts and their organization according to the principle of self-government. However, the Radical Party later underwent a transformation from a petitebourgeoisie party to a bourgeoisie party, and then abandoned its initially democratic and self-government based program, that is, it changed its views about self-government. This especially became evident during work on the Constitution of 1888 and in the passing of the Law on the Organization of Districts of 1890. The provisions of the Constitution of 1888 and subsequent statutory regulations established bourgeoisie local self-government.

САДРЖИНА И ПРАВНА ПРИРОДА ПРЕТПОСТАВКЕ НЕВИНОСТИ

1. Значај претпоставке невиности у савременим системима кривичног поступка изузетно је велики и огледа се пре свега у томе што претпоставка невиности омогућава страначки карактер кривичног поступка на тај начин што окривљеног, за кога током читавог кривичног поступка мора да постоји одређени степен сумње да је извршио кривично дело, ставља на исту „раван” са јавним тужиоцем.¹⁾ Поред тога она служи као упозорење суду и свим другим органима који учествују у кривичном поступку да крајње рестриктивно и максимално пажљиво примењују све мере којима се ограничавају слободе и права окривљеног, пошто се за њега све до правоснажности пресуде претпоставља да је невин. Претпоставка невиности затим оправдава чињеницу што терет доказа у кривичном поступку лежи на тужиоцу (а супсидијарно и на суду), тако да окривљени није у обавези да доказује своју невиност. На крају, претпоставка невиности оправдава доношење ослобађајуће пресуде у случају кад је приликом изрицања пресуде окривљени остао сумњив, одн. оптерећен одређеним доказима који нису били довољни за осуду. Међутим, и поред овако великог значаја претпоставке невиности чињеница је да још увек постоје велика неслагања међу процесуалистима око одговора на питање у чему се она састоји, каква је њена правна природа и у којим одредбама закона је изражена. У овом раду покушаћемо да на ова питања што одређеније и потпуније одговоримо.

2. Претпоставка невиности је први пут формулисана у Декларацији о правима човека и грађанина из 1789. године у члану 9 који гласи: „Пош-

⁽¹⁾ Димитријевић Д.: „Кривично процесно право”, VII издање, Београд, 1981, стр. 121-122; ЈЕКИЋ З.: „Претпоставка невиности окривљеног у Закону о кривичном поступку од 24. децембра 1976. године” Југословенска ревија за криминологију и кривично право, бр. 4/1977 стр. 26.

то се за сваког човека претпоставља да је невин док се не прогласи за кривог, то у случају нужности његовог затварања свака строгост која није нужна за обезбеђење (за суд) његове личности, мора бити строго кажњена по закону”.²⁾ Следећи важан међународни докуменат који садржи претпоставку невиности је Општа декларација о правима човека од 10. XII 1948. године која је донета од стране генералне скупштине Организације уједињених нација. Члан 11. ст. 1. ове декларације у српско-хрватском преводу предвиђа да „свако ко је оптужен за кривично дело има право да се сматра невиним док му се на основу закона кривица не докаже на јавном претресу на којем је имао све гаратије потребне за своју одбрану”. Претпоставку невиности садржи и Европска конвенција о заштити права човека и основних слобода од 4. XI 1950. године (чл. 6. ст. 2), као и Међународни пакт о грађанским и политичким правима од 16. XII 1966. године (чл. 14. ст. 2)³⁾.

3. Што се тиче законодавства појединих земаља интересантно је да нека садрже изричито формулисану претпоставку невиности (нпр. Чехословачка, Бугарска, Куба),⁴⁾ док у другим законодавствима то није случај (нпр. Мађарска, Совјетски Савез, Пољска)⁵⁾ Међутим, и у случају кад претпоставка невиности није изричито одређена у закону то не мора да значи да је тај закон не садржи, или да евентуално садржи претпоставку невиности. То је због тога што ако закон садржи последице претпоставке невиности онда по нашем мишљењу нужно садржи и ову претпоставку без обзира што она у закону није изричито предвиђена. Прва последица претпоставке невиности састоји се у томе што терет доказа у кривичном поступку лежи на тужиоцу тако да окривљени не мора да доказује своју невиност, док се друга састоји у томе да суд мора донети ослобађајућу пресуду и у случају кад на крају доказног поступка не буде потпуно утврђена ни кривица ни невиност окривљеног већ он остане сумњив одн. оптерећен одређеним доказима који нису били довољни за осуду. Овде се ради о последицама претпоставке невиности јер се постојање одговарајућих одредби закона у којима су оне изражене не може објаснити другачије него полазећи од ове претпоставке. Кад ова претпоставка не би постојала, као што је то нпр. био случај у инквизиторском кривичном поступку, терет доказа би у одређеној мери могао да лежи и на окривљеном, као што такође не би било предвиђено доношење ослобађајуће пресуде у случају кад је окривљени остао оптерећен одређеним доказима који нису били довољни за осуду.

4. Што се тиче постојања претпоставке невиности у нашем кривично процесном законодавству, треба истаћи да је Закон о кривичном поступку из 1948. године није изричито предвиђао, као што то није био слу-

(²⁾ Према СТРОГОВИЋУ М. С.: „Кривични судски поступак”, (превод), Београд 1948, стр. 127.

(³⁾ Према ВОДИНЕЛИЋУ В. 1: „О правној природи презумпције невиности” Зборник Правног факултета у Сплиту”, Сплит, 1968, стр. 129.

(⁴⁾ и(⁵⁾ Према ВОДИНЕЛИЋУ В. 1, *op. cit.* стр. 130.

чај ни са Законом о судском кривичном поступку из 1920. године предратне Југославије. Међутим, као што је то претходно објашњено, то није значило да ови закони нису садржавали претпоставку невиности. Ова претпоставка се изричито предвиђа тек у другој кодификацији нашег Законика о кривичном поступку из 1953 године у члану 3. који је гласио: „Лице против кога је покренут кривични поступак *не сматра се кривим* све док његова кривична одговорност за учињено кривично дела није утврђена правоснажним пресудом”. Након тога, према Закону о изменама и допунама Законика о кривичном поступку од 13. марта 1965. године⁵⁾ претпоставка невиности добија нешто другачију формулацију и гласи: „Нико *не може бити сматран учиниоцем* кривичног дела док то не буде утврђено правоснажним пресудом”. Тиме се преноси тежиште са виности на учиниоца кривичног дела, што је представљало резултат усклађивања са Уставом СФРЈ из 1963. године који је у члану 50. ст. 1. садржавао истоветну формулацију претпоставке невиности. Н крају, према сада важећем Закону о кривичном поступку од 24. децембра 1976. године⁶⁾ формулација претпоставке невиности се поново мења тако што се тежина преноси на кривњу, као што је то учињено у напред поменутих међународним документима и гласи: „Нико *не може бити сматран кривим* за кривично дело док то не буде утврђено правоснажним пресудом” (члан 3. ЗКП). Овака формулација резултат је усклађивања Закона о кривичном поступку са Уставом СФРЈ из 1974. године који у члану 181. ст. 4. садржи истоветну формулацију претпоставке невиности.⁷⁾

1

РАЗЛИЧИТА СХВАТАЊА САДРЖИНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ НЕВИНОСТИ

1. ОКРИВЉЕНИ СЕ НЕ „СМАТРА КРИВИМ”

1. Према схватању које је у нашој теорији владајуће, претпоставка невиности се састоји у томе да се окривљени у кривичном поступку „не сматра кривим” за учињено кривично дело док се то не утврди правоснажним пресудом.⁸⁾ Овако схватање заснива се на истоветној формула-

⁽⁵⁾ „Службени лист СФРЈ” бр. 12/65.

⁽⁶⁾ „Службени лист СФРЈ” бр. 4/77.

⁽⁷⁾ Истоветну формулацију претпоставке невиности садрже и сви републички и покрајински устави. Тако члан 204. ст. 4. Устава СР Србије; члан 191. ст. 4. Устава СР Босне и Херцеговине; Члан 254. ст. 4. Устава СР Хрватске; Члан 207 ст. 4. Устава СР Црне Горе; Члан 222. ст. 1. Устава СР Словеније; Члан 232. ст. 4. Устава СР Македоније; Члан 204. ст. 4. Устава САП Војводине и Члан 197. ст. 4. Устава САП Косова.

⁽⁸⁾ ДИМИТРИЈЕВИЋ Д., *op. cit.*, стр. 121; JEKIЋ З., *op. cit.*, стр. 18; МАРИНА П.: „Кривична постапка на СФРЈ”, Скопје, 1979, стр. 205; МУНДА А. Р.: „Udžbenik kazenskoga postupka FNRJ”, св. II, стр. 281; ПЕТРИЋ Б.: „Закон о кривичном поступку”, VIII издање, Службени лист СФРЈ, Београд 1979 стр. 7; ПЕТРИЋ Б. — ВУКОВИЋ Ш.: „Приручник за практичну примену закона о кривичном поступку”, V издање Београд, 1977. стр. 77; ЦВИЈОВИЋ О. — ПОПОВИЋ Д.: „Закон о кривичном поступку”, са коментаром, Београд, 1977, стр. 2; ВУЈЧИЋ Д.: „Основна начела кривичног поступка и његово трајање”, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, бр 3/1975, стр. 463.

цији члана 3. Закона о кривичном поступку из 1976. године за који се сматра да изражава претпоставку невиности. Овај члан гласи: „Нико не може бити сматран кривим за кривично дело док то не буде утврђено правоснажном пресудом” и истоветан је са чланом 181. ст. 4. Устава СФРЈ и одговарајућим члановима републичких и покрајинских устава. На схватање да члан 3. Закона о кривичном поступку изражава претпоставку невиности изричито указује Образложење Нацрта за Законик о кривичном поступку⁹⁾ у коме се види намера састављача Нацрта да у овом члану унесу претпоставку невиности полазећи од Опште декларације о правима човека из 1949. године. Наиме, члан 11. ст. 1. ове декларације (према српскохрватском преводу издатом од стране ОУН) гласи: „Свако ко је оптужен за кривично дело има право да се сматра невиним док му се на основу закона кривица не докаже на јавном претресу на којем је имао све гаранције потребне за своју одбрану”. Састављачи Нацрта ЗКП нису, међутим, дословно пренели израз „сматрам се невиним” из ове Декларације у члан 3. ЗКП. То се може објаснити тиме да се сматрало да би било нереално да се окривљени у кривичном поступку сматра невиним због тога што се према њему може применити низ мера које се иначе не могу применити према невином лицу (нпр. притвор, претрес, испитивање), као и због тога што против њега у сваком тренутку кривичног поступка мора да постоји одређени степен сумње да је извршио кривично дело које му се ставља на терет. Састављачи Нацрта ЗКП су вероватно сматрали да се проблем може решити тако што би се уместо израза „сматра се невиним” употребио израз „не сматра се кривим” који би такође изражавао претпоставку невиности само што му се неби могао упутити приговор нереалности.¹⁰⁾

Интересантно је напоменути да и неки европски законици о кривичном поступку садрже одредбе сличне нашем члану 3. ЗКП из којих такође произилази да се претпоставка невиности схвата тако да се окривљени „не сматра кривим”. Тако пољски Законик о кривичном поступку у члану 3. ст. 2. предвиђа: „Оптужени се не сматра кривим док му кривица не буде доказана на начин предвиђен овим законом”.¹¹⁾ Чехословачки Законик о кривичном поступку у члану 2. ст. 2. предвиђа слично: „Све док правоснажном пресудом не буде утврђена виност окривљеног за извршење кривичног дела, он се не сме сматрати као кривац”.¹²⁾ Законик о кривичном поступку Мађарске у члану 3. предвиђа: „Нико се не сматра кривим док питање о његовој кривичној одговорности не буде решено правоснажном одлуком”,¹³⁾ а такође и Законик о кривичном поступку ДР Немачке у члану 6. ст. 2: „Нико не може бити сматран виним за извршење кривичног

⁽⁹⁾ Издање СИБ-а, Београд 1953, стр. 12 и 13.

⁽¹⁰⁾ БАЈЕР В. 1: „Претпоставка окривљеникове невиности у југословенском кривичном поступку”, Зборник Правног факултета у Загребу, бр. 3-4/1960, стр. 188.

⁽¹¹⁾ Законик о кривичном поступку НР Пољске, превод Ивице Крамарића, Сисак, 1979, стр. 1.

⁽¹²⁾ ВОДИНЕЛИТ В. 2: „О правној природи претпоставке невиности”, Зборник Правног факултета у Крагујевцу, Крагујевац, 1980, стр. 51.

дела све док његова кривична одговорност не буде доказана и утврђена правоснажном одлуком⁽¹⁴⁾)

2. У нашој теорији постоје, међутим, и мишљења да члан 3. ЗКП не изражава претпоставку невиности, чиме се онда нужно негира и схватање да се она састоји у томе да се окривљени „не сматра кривим”.⁽¹⁵⁾ У прилог оваквом ставу, који сматрамо исправним, могу се навести следећи аргументи:

а) Пре свега, заступници схватања да члан 3. ЗКП садржи претпоставку невиности полазе од тога да израз „не сматра се кривим” из овог члана значи исто што и израз „сматра се невиним” који по њиховом мишљењу изражава претпоставку невиности. Међутим, томе се оправдано приговара да би било логички погрешно изједначити ове изразе,⁽¹⁶⁾ јер из чињенице што законодавац окривљеног не сматра кривим никако не произилази једино могућ и нужан логички закључак да га сматра невиним. Тако произилази да између ситуације „крив” и „невин” мора до постојати трећа привремена ситуација у којој се окривљени појављује као „сумњив”.⁽¹⁷⁾ То својство сумњивог у одређеној мери мора да прати окривљеног током читавог кривичног поступка, јер против њега у сваком тренутку мора да постоји одређени степен сумње да је извршио кривично дело које му се ставља на терет. Ова сумња је нужна претпоставка не само за почетак кривичног поступка већ и за његово трајање, тако да чим она више не постоји кривични поступак се мора обуставити.⁽¹⁸⁾ Разликовање израза „није крив” и „невин” прихвата се и у судској пракси. Тако је Савезни суд (у предмету Г. Ж. 72/62 од 26. VI 1962) закључио да је у случају обуставе кривичног поступка због смрти окривљеног, радна организација дужна да исплати део зараде обустављене за време задржавања окривљеног у притвору, без обзира што није утврђено да је окривљени био невин пошто је довољно да није утврђено да је крив.⁽¹⁹⁾ Изједначавање изрази „не сматра се кривим” и „сматра се невиним” не може се оправдати тврђењем да се ту ради о *правној* истоветности као што чини Водинелић тврдећи: „Не сматра се кривим *правно* и јесте сасвим исто што и сматра се невиним. Кад не би постојала и деловала претпоставка невиности, ово не би био случај”.⁽²⁰⁾ Сматрамо да се не може радити о томе да се окривљени само правно а не и фактички сматра невиним, јер се те две ствари не

(13) и (14) Према ВОДИНЕЛИЋУ В. 2, оп. cit., стр. 51.

(15) Овако схватање да члан 3. ЗКП не садржи претпоставку невиности у нашој теорији заступају БАЈЕР В. 1: „Претпоставка окривљеникове невиности у југо-словенском кривичном поступку”, Зборник Правног факултета у Загребу, бр. 3-4/1960, стр. 183-4; ВАСИЉЕВИЋ Т. 1: „Коментар закона о кривичном поступку”, Београд, 1977, стр. 10; ДАМШКА М.: Значења правила *indubio pro reo* у позитивном праву”, Зборник Правног факултета у Загребу, бр. 2/1958, стр. 118, бел. 34; ГРУВИША М.: „Чињенично стање у кривичном поступку”, II издање, Загреб 1980, стр. 63, бел. 12.

(16) ВАСИЉЕВИЋ Т. 2: „Систем кривичног процеса права СФРЈ”, III издање, Београд, 1981, стр. 298.

(17) ВАСИЉЕВИЋ Т. оп. cit., стр. 10.

(18) Види нпр. члан 171. ст. 1. т. 4. ЗКП, члан 270. т. 4. ЗКП и члан 437. ст. 1. ЗКП.

(19) ВАСИЉЕВИЋ Т. оп. cit., стр. 10-11.

(20) ВОДИНЕЛИЋ В. 1. оп. cit., стр. 141.

могу раздвојити. Поред тога, чак и кад би то било могуће, то не би одговарало правном положају окривљеног у кривичном поступку пошто се против њега може предузети низ правних мера које се иначе не могу предузети према невином лицу (нпр. притвор, претрес, привођење).

б) Напомињемо да чак и у случају кад би се изрази „не сматра се кривим” и „сматра се невиним” могли изједначити, претходно изложено схватање претпоставке невиности ни тада не би било реално, јер ни тада не би одговарало стварном положају окривљеног у кривичном поступку. Уколико би се окривљени заиста сматрао невиним, онда се не би могло објаснити зашто се према њему у кривичном поступку може применити низ мера које се иначе не могу применити према невином лицу (нпр. притвор), као и како је могуће да окривљеног ван кривичног поступка погађају неке последице које иначе не могу да задесе невино лице (нпр. суспензија вршења функција).

в) Против схватања да члан 3. ЗКП изражава претпоставку невиности оправдано се истиче и приговор да он не одређује јасно у чему се она састоји.²¹⁾ Тако се сматра да из члана 3. ЗКП не произилази јасно да на окривљеном не лежи терет доказивања његове невиности, као што је то случај са чланом 218. ст. 2. ЗКП који предвиђа да окривљени није дужан да износи своју одбрану нити да одговара на постављена питања. Затим се истиче да члан 3. ЗКП не предвиђа какву одлуку суд мора донети у случају кад није доказана ни кривица ни невиност окривљеног, већ је он остао оптерећен одређеним доказима који нису били довољни за осуду, као што то одређује члан 350. т. 3. ЗКП који предвиђа да суд у таквом случају мора донети ослобађајућу пресуду.²²⁾

г) На крају се поставља питање у чему је смисао постојања члана 3. ЗКП ако он већ не изражава претпоставку невиности и ако су мисли које су у њему садржане много јасније изражене у другим члановима Закона о кривичном поступку. По једном мишљењу, смисао члана 3. ЗКП је само да констатује логичну последицу појма тужбе. Наиме, „тужба је предлог за утврђивање кривице коју је јавни тужилац упутио суду, и о постојању кривице не може бити речи док се о томе суд дефинитивно не изјасни”.²³⁾ Међутим, уколико би и прихватили овакво схватање, члан 3. ЗКП би опет био сувишан јер би непотребно констатовао нешто што је само по себи логично. По другом мишљењу, које сматрамо прихватљивим, смисао члана 3. ЗКП могао би бити само у томе да послужи као упозорење органима кривичног поступка „да човек који је пред њима још није крив, и да га морају третирати као таквог”.²⁴⁾ Слично је и схватање по коме члан 3. ЗКП има више декларативно значење којим се окривљеном гарантује свобење присилних средстава на минимум.²⁵⁾

⁽²¹⁾ БАЈЕР В. 1, *op. cit.*, стр. 184.

⁽²²⁾ БАЈЕР В. 1, *op. cit.*, стр. 184.

⁽²³⁾ ВАСИЉЕВИЋ Т. 2, *op. cit.*, стр. 298.

⁽²⁴⁾ ВАСИЉЕВИЋ Т. 2, *op. cit.*, стр. 298.

⁽²⁵⁾ ДАМАШКА М. *op. cit.*, стр. 118.

II. ОКРИВЉЕНИ СЕ „СМАТРА НЕВИНИМ”

У теорији постоји и схватање које заступа мањи број процесуалиста да се претпоставка невиности састоји у томе да се окривљени у кривичном поступку „сматра невиним”. Тако се по Строговићу „сваки грађанин сматра невиним док његова кривица не буде доказана на начин који је прописан законом”.²⁶⁾ Слично је и схватање Водонелића по коме „суштина претпоставке невиности и јесте у томе да закон третира окривљеног као невиног све до правоснажности осуде”,²⁷⁾ одн. да се „оптужени... има сматрати невиним тј. са њим се мора поступати као са невиним све док суд не утврди супротно”.²⁸⁾ Овакво схватање веома је слично и практично се изједначава са претходним схватањем претпоставке невиности. Разлика је само у томе што се по претходном схватању претпоставка невиности састоји у томе што се окривљени „не сматра кривим”, при чему се углавном сматра да то значи исто што и да се „окривљени сматра невиним”. По овом схватању, пак, претпоставка невиности се састоји само у томе да се окривљени „сматра невиним”.

Међутим, неотклониви недостатак и оваквог схватања претпоставке невиности је у томе што не одговара реалном и правном положају окривљеног у кривичном поступку који није такав да се он „не сматра кривим” или да се „сматра невиним”, као што смо то образложили у претходном излагању.

III. ЗА ОКРИВЉЕНОГ СЕ „ПРЕДПОСТАВЉА ДА ЈЕ НЕВИН”

На крају, у теорији постоји и схватање да се претпоставка невиности састоји у томе да се за окривљеног у кривичном поступку „претпоставља да је невин”.²⁹⁾ При томе напомињемо да се теоретичари не слажу у погледу детаљнијег одређивања њене садржине, правне природе, као и питања у којим одредбама Закона о кривичном поступку је она изражена. Сматрамо да једино овако схваћена претпоставка невиности одговара стварном положају окривљеног у кривичном поступку који се и по закону и по свом стварном положају истина не сматра кривим али се не сматра ни невиним. Схватање да се за њега само претпоставља да је невин (што је оборива претпоставка), због тога није у супротности са чињеницом да против њега у сваком тренутку кривичног поступка мора да постоји одређени степен сумње да је извршио кривично дело. Поред тога, једино овакво схватање претпоставке невиности одговара њеној формулацији из

²⁶⁾ СТРОГОВИЋ М. С., *op. cit.*, стр. 127.

²⁷⁾ ВОНДЕЛИЋ В. 1, *op. cit.*, стр. 141.

²⁸⁾ ВОНДЕЛИЋ В. 1 *op. cit.*, стр. 135.

²⁹⁾ ВАЈЕР В. *op. cit.*, стр. 185; ДАМАШКА М., *op. cit.*, стр. 118 ЗЛАТИЋ В. — ДАМАШКА М.: „Речник кривичног права и кривичног поступка”, Загреб, 1966, стр. 257.

службеног текста Опште декларације о правима човека из 1948. године, а не из њеног српско хрватског превода који је такође издат од ОУН. Наиме, члан 11. ст. 1. ове Декларације на енглеском језику не каже да се окривљени „сматра невиним” (као у српскохрватском преводу), већ да се за њега „претпоставља да је невин” („Everyone charge with a penal offence has the right to be presumed innocent until...”)³⁰ У даљем излагању у прилог оваквом схватању претпоставке невиности указаћемо на неоснованост различитих приговора који јој се могу упутити, као и на питање њеног законског ордењавања.

1. Приговор о нереалности претпоставке невиности

Прихватањем схватања да се претпоставка невиности састоји у томе да се за окривљеног „претпоставља да је невин”, поставља се питање да ли је то у противуречности са чињеницом да против окривљеног током читаваог кривичног поступка мора да постоји одређени степен сумње да је извршио кривично дело за које се оптужује. Наиме, чини се на први поглед да је у логичкој противуречности истовремено и паралелно постојање и претпоставке невиности и доказа против ње. Објашњење је у томе што је претпоставка невиности оборива правна претпоставка која важи само док се не докаже супротно. Према томе, и поред постојања претпоставке невиности дозвољава се доказивање супротног од оног што се њом претпоставља.³¹)

Приговор о нереалности претпоставке невиности посебно се истиче у случајевима кад постоје јаки и очигледни докази да је окривљени крив (нпр. кривично дело је учињено на главном претресу). Међутим, треба истаћи да јачина и уверљивост доказа који указују на кривицу окривљеног нису у супротности са чињеницом да се и за таквог окривљеног претпоставља да је невин, јер они утичу само на брзину обарања претпоставке невиности и не могу бити аргументи за њену нереалност. И за таквог окривљеног је неопходно да важи претпоставка невиности да би се оправдала чињеница да на њему не лежи терет доказивања као и чињеница да суд и у овом случају мора донети ослобађајућу пресуду ако његова кривица остане у сумњи.

На крају, напомињемо да се овако схваћена претпоставка невиности не састоји у томе да се према окривљеном у кривичном поступку понашамо као да је невин, тако да јој се са те стране не може упутити приговор нереалности.

⁽³⁰⁾ Наведено перма БАЈЕРУ В. 1 ор. cit., стр. 188.

⁽³¹⁾ БАЈЕР В. 1, ор. cit., стр. 188.

2. Приговор да Закон о кривичном поступку не садржи претпоставку невиности

У теорији изузетно срећемо схватање које негира постојање претпоставке невиности. Тако по схватању Васиљевића „овакву презумицију не садрже код нас ни законски текстови, нити се она посредно може извући из система Закона, нити из правног система уопште”.³²⁾ Слично је и схватање Williamsa по коме је чињеница да окривљени „може бити задржан у истражном затвору пре суђења, под условима мало различитим од услова у обичном затвору. Очигледно за таквог човека се не... претпоставља да је невин, мада се не претпоставља ни да је крив. Једноставна чињеница је да је прст сумње уперен против њега”.³³⁾ И по схватању Васиљевића окривљени се у кривичном поступку сматра сумњивим, јер између ситуације „крив” и „невин” постоји трећа привремена ситуација у којој се окривљени појављује као „сумњив”.³⁴⁾

Ова схватања негирају постојање претпоставке невиности због њене нереалности одн. због тога што она не одговара стварном и правом положају окривљеног у кривичном поступку који се према закону не сматра ни кривим ни невиним већ „сумњивим”. Међутим, иако ово сматрамо тачним, чињеница да се окривљени у кривичном поступку налази у положају „сумњивог” не противуречи схватању да се за њега „претпоставља да је невин”. Ова оборива претпоставка не значи да према окривљеном поступамо као да је невин или да га сматрамо невиним, што би заиста било нереално. Она нам само служи као оправдање за чињеницу шта на окривљеном не лежи терет доказивања његове невиности и што суд мора донети ослобађајућу пресуду и у случајевима кад невиност окривљеног остане у сумњи, а то није у супротности са његовим стварним положајем у кривичном поступку који одговара положају сумњивог.

3. Приговор мале вероватноће претпоставке невиности

Подаци за било коју статистичку годину показују нам да се од момента покретања кривичног поступка исти најчешће завршава осуђујућом пресудом.³⁵⁾ То значи да од момента покретања кривичног поступка постоји мала вероватноћа да се оствари оно што се претпоставља претпоставком невиности, а то је да је окривљени невин. То даље значи да се овом претпоставком не претпоставља оно што се најчешће и дешава у пракси, као што је то случај са свим осталим оборивим правним претпоставкама. Неки теоретичари ово сматрају одлучујућим аргументом про-

³²⁾ ВАСИЉЕВИЋ Т. 2, *op. cit.*, стр. 297-298.

³³⁾ GLANVILLE Willams: „The proof of guilt”, second edition, London, 1958, стр. 151-152.

³⁴⁾ ВАСИЉЕВИЋ Т. 2, *op. cit.*, стр. 298.

³⁵⁾ JEKIH З., *op. cit.*, стр. 23.

тив схватања претпоставке невиности као оборице правне претпоставке. Тако Водинелић изричито каже: „Каква би то била презумпција за коју стварно унапред претпостављамо да ће се у конкретном случају показати као погрешна”.⁽³⁶⁾ Поред тога, исти аутор даље сматра да ако претпоставку невиности схватимо као правну претпоставку, да се она због мале вероватноће нужно претвара у претпоставку виности: „Мало вероватна претпоставка невиности, претвара се снагом логике у презумпцију виности, што нико није хтео”.⁽³⁷⁾

Мишљења смо да овај приговор није основан. Пре свега, из чињенице што је претпоставка невиности мало вероватна никаквом логиком не може да следи закључак да се тиме она *нужно* претвара у претпоставку виности. Што се тиче оправданости њеног постојања и након покретања кривичног поступка, с обзиром да је она од тог тренутка мало вероватна, истичемо да је она неопходна без обзира на своју малу вероватноћу уколико се жели страначки карактер кривичног поступка одн. равноправност окривљеног са јавним тужиоцем. Поред тога она је неопходна и да би оправдала чињеницу што на окривљеном не лежи терет доказа, као и могућност да суд донесе ослобађајућу пресуду у ситуацији кад кривица окривљеног није потпуно доказана.

4. Питање законског одређивања претпоставке невиности

Што се тиче питања у којима одредбама Закона о кривичном поступку је изражена претпоставка невиности, схваћена тако да се за окривљеног „претпоставља да је невин” док се супротно не докаже правоснажном пресудом, мора се констатовати да и око овог питања у теорији постоје разлике. Питање је сложено због тога што наш Закон о кривичном поступку ни у једном свом члану изричито не садржи овако формулисану претпоставку невиности као што је то случај нпр. са Законом о кривичном поступку државе Њујорк (САД), чији члан 383. гласи: „Претпоставља се да је особа окривљена за извршење кривичног дела невина док се не докаже супротно; а у случају разумне сумње о томе да ли је његова невиност довољно доказана, он има право да буде ослобођен од кривње.”⁽³⁸⁾

а) По схватању које заступа Дамашка⁽³⁹⁾ претпоставка невиности је садржана у члану 350. т. 3. ЗКП. При томе се као садржина претпоставке невиности која произилази из овог члана схвата и чињеница што суд мора да донесе ослобађајућу пресуду у случају кад није потпуно доказано да је учинилац извршио кривично дело за које се оптужује. Недостатак

⁽³⁶⁾ ВОДИНЕЛИЋ В. *op. cit.*, стр. 133.

⁽³⁷⁾ ВОДИНЕЛИЋ В. 1, *op. cit.*, стр. 133.

⁽³⁸⁾ Цитирамо према ВОДИНЕЛИЋУ В. 1, *op. cit.* стр. 50.

⁽³⁹⁾ Цитирима према ВОДИНЕЛИЋУ В. 1, *op. cit.*, стр. 50.

⁽³⁹⁾ ДАМАШКА М., *op. cit.*, стр. 118: „Претпоставља се да је окривљени невин тако дуго док се супротно не докаже. Ако је стога окривљеникова кривња, истина, дјеломично доказана, али суд није могао стећи потпуно уверење у његову кривицу, претпоставка остаје на снази и окривљеника се мора третирати као невиног.”

оваквог схватања је по нама у томе што се ту не ради о садржини претпоставке невиности него о њеној последици, као и што се не истиче и друга последица претпоставке невиности која се састоји у томе да на окривљеном не лежи терет доказа у кривичном поступку. Међутим, не би смо се могли сложити са критиком оваквог схватања коју истиче Васиљевић по коме нам за објашњење доношења ослобађајуће пресуде у овом случају претпоставка невиности није потребна. Тако Васиљевић сматра „да нам у том циљу презумпција невиности није потребна: без употребе икаквих презумпција, по самом члану 350. т. 3. ЗКП осуђујућа пресуда се може донети само ако се утврди да је оптужени крив. У свим осталим случајевима мора доћи до ослобађања, не само кад је оптужени невин, него и кад нема доказа да је крив”.⁴⁰⁾ Сматрамо да ова критика превиђа да је члан 350. т. 3. ЗКП последица претпоставке невиности и да се његово постојање, одн. доношење ослобађајуће пресуде и у случају кад није доказана ни кривица ни невиност окривљеног, већ је он остао сумњив, не може објаснити и оправдати другачије него полазећи од постојања претпоставке невиности.

б) По другом схватању које заступа Бајер,⁴¹⁾ а слично се може узети да сматрају и Златарић-Дамашка,⁴²⁾ претпоставка невиности је садржана и произилази из међусобне смисаоне везе члана 350. т. 3. и члана 218. ст. 2. ЗКП. Сматра се да она има два значења која уједно представљају и њену садржину. Претпоставка невиности најпре одређује да на окривљеном у кривичном поступку не лежи терет доказивања тако да тужилац мора да доказује наводе оптужбе одн. кривицу окривљеног (члан 218. ст. 2. ЗКП), као и да суд мора донети ослобађајућу пресуду у случају кад не буде доказано да је учинилац извршио кривично дело без обзира колико иначе био сумњив и оптерећен одређеним доказима (члан 350. т. 3. ЗКП).

Сматрамо да је ово схватање исправно, али да му је недостатак само у томе што се ту не ради о садржини него о последицама претпоставке невиности. По нашем мишљењу, ова два члана Закона о кривичном поступку представљају последице а не садржину претпоставке невиности због тога што је претпоставка невиности основни разлог за прописивање и постојање ових чланова у Закону о кривичном поступку. Прва последица се састоји у томе да терет доказа у кривичном поступку лежи на тужиоцу тако да окривљени не мора да доказује своју невиност и изражена је у

⁽⁴⁰⁾ ВАСИЉЕВИЋ Т. 2, ор. cit., стр. 25.

⁽⁴¹⁾ БАЈЕР В. 1, ор. cit., стр. 185.: „Ова два прописа узета у међусобној смисленој вези садрже претпоставку невиности”. (Напомињемо да су у овом Бајеровом раду цитирани стари чланови Законика о кривичном поступку из 1953. године али да они одговарају садашњим члановима 218. и 350. ЗКП).

⁽⁴²⁾ ЗЛАТАРИЋ Б. ДАМАШКА М., ор. cit., стр. 257: Прво је значење п. н. да невиност не треба доказивати јер се она пресумира. Из те поставке слиједи да окривљени није правно дужан предлагати доказе у прилог одбране (чл. 212. ст. 2. ЗКП)... Из те поставке слиједи да се при ослобођењу окривљеног од кривичне одговорности не смије правити разлика између случаја кад је невиност окривљеног утврђена и случаја кад због мањкања доказа крива није утврђена али остаје сумња у могућност њеног постојања (чл. 330. т. 3. ЗКП).” (Напомињемо да цитирани чланови Закона о кривичном поступку из 1953. године одговарају садашњим члановима 218. ст. 2. и 350. т. 3. ЗКП).

члану 218. ст. 2. ЗКП који предвиђа да окривљени није дужан да износи своју одбрану нити да одговара на постављена питања. Овде се ради о последици претпоставке невиности због тога што се постојање оваквог члана закона не може објаснити другачије него полазећи од претпоставке невиности. Другачије објашњење по коме је ослобођење окривљеног од терета доказа само логичка последица оптужбе у ствари иде у прилог нашем схватању. Наиме, поред тога што логично и сходно оптужби тужилац кад тврди да је извршено кривично дело то мора и да докаже, тим пре он то мора да учини пошто се за окривљеног претпоставља да је невин. Друга последица претпоставке невиности састоји се у томе да суд мора да донесе ослобађајућу пресуду у случају кад није доказано да је окривљени извршио кривично дело за које се оптужује и изражена је у члану 350. т. 3. ЗКП. То значи да суд мора донети ослобађајућу пресуду не само кад је невиност окривљеног потпуно доказана, већ и у случају кад је она остале у сумњи одн. у ситуацији кад је окривљени остао оптерећен одређеним доказима који нису били довољни за осуду. Овако законско решење такође се не може другачије објаснити него полазећи од претпоставке невиности.

Говорећи о последицама претпоставке невиности напомињемо да се не слажемо са схватањем по којем се као последица претпоставке невиности схватају и одредбе Закона о кривичном поступку којима се штити личност окривљеног у кривичном поступку и његове слободе и права,⁴³⁾ или са сличним схватањем по коме је претпоставка невиности гаранција хуманог поступка према окривљеном.⁴⁴⁾ То је због тога што одредбе ЗКП којима се штити личност окривљеног и у којима се испољава хумани карактер нашег кривичног поступка штити личност човека у опште, без обзира да ли је он крив или невин, тако да њихова полазна основа не може бити претпоставка невиности, већ једино општи хумани карактер нашег кривичног поступка.⁴⁵⁾

II

РАЗЛИЧИТА СХВАТАЊА ПРАВНЕ ПРИРОДЕ ПРЕТПОСТАВКЕ НЕВИНОСТИ

I. УПУТСТВО ЗА ПОСТУПАЊЕ ПРЕМА ОКРИВЉЕНОМ

У теорији срећемо схватање по коме је претпоставка невиности по својој правној природи „процесуална гаранција, упута за поступање са окривљеним као да је невин (све до правоснажности пресуде)” која је дата органима кривичног поступка.⁴⁶⁾ Истиче се да једино овако схваће-

⁽⁴³⁾ ДИМИТРИЈЕВИЋ Д., *op. cit.*, стр. 121-122.

⁽⁴⁴⁾ ЈЕКИЋ З., *op. cit.*, стр. 38.

⁽⁴⁵⁾ БАЈЕР В. 1, *op. cit.*, стр. 189.

⁽⁴⁶⁾ ВОДИНЕЛИЋ В. 1, *op. cit.*, стр. 135.

на претпоставка невиности може да објасни чињеницу да она важи и у случајевима када је очигледно да је окривљени крив, као нпр. у случају кад окривљени изврши кривично дело „на јавном месту и на очиглед двестотине сведока”.⁴⁷⁾ Међутим, без обзира што сматрамо да је тачно да претпоставка невиности треба да послужи као упозорење свим органима који учествују у кривичном поступку да максимално пажљиво примењују све мере којима се ограничавају права и слободе окривљеног, јер се за њега претпоставља да је невин тако дуго док суд не одлучи другачије правоснажном пресудом, из тога не може да следи да је претпоставка невиности и по својој правној природи једна врста упозорења. То је због тога што се њена правна природа мора да одређује на основу њене садржине која је другачија и не представља упозорење већ претпоставку да је окривљени невин која се током кривичног поступка доказима обара до правоснажне судске одлуке о томе. Упутство органима кривичног поступка за максимално пажљив однос према окривљеном само је последица овако схваћене претпоставке невиности.

II. ПРАВО ОКРИВЉЕНОГ

По другом схватању, претпоставка невиности је по својој правној природи једно од класичних права окривљеног које се среће у свим савременим кривичним поступцима, чији је циљ да се заштити личност окривљеног и да се обезбеди да окривљени фактички буде субјекат кривичног поступка.⁴⁸⁾

Недостатак овог схватања је у томе што се претпоставка невиности разликује од свих осталих класичних права окривљеног, чија је битна карактеристика у томе да их окривљени може по свом нахођењу да користи или не користи. Претпоставка невиности, међутим, делује у кривичном поступку и против воље окривљеног, па због тога и не може да буде неко његово право. Једини изузетак кад за окривљеног постоји могућност да слободно „располаже” претпоставком невиности је случај кад он захтева да се упути у установу за издржавање казне и пре правоснажности пресуде. То је случај из члана 353. ст. 8. ЗКП где се као услов предвиђа да је окривљени у притвору и да му је изречена казна затвора, када суд може (мада не мора) да окривљеног упути на издржавање казне и пре правоснажности пресуде. Међутим, у овом случају се ради само о изузетку који као изузетак управо потврђује супротно правило да се окривљени не може одрећи претпоставке да је невин.

⁽⁴⁷⁾ ВОДИНЕЛИЋ В. 1, *op. cit.*, стр. 135.

⁽⁴⁸⁾ ПЕТРИЋ Б.: „О испиту окривљеног”, Правни живот, 3/1961, стр. 11.

III. КРИВИЧНО ПРОЦЕСНИ ПРИНЦИП

У литератури најчешће срећемо схватање по коме је претпоставка невиности по својој правној природи кривичнопроцесни принцип. То сматраје нпр. Строговић,⁴⁹⁾ Чејовић,⁵⁰⁾ Вујичић,⁵¹⁾ Цвијовић-Поповић.⁵²⁾

Да би одговорили на питање да ли је претпоставка невиности заиста кривичнопроцесни принцип или не, основни је проблем да одредимо да ли она испуњава услове за општи појам кривичнопроцесних принципа како је он теоријски одређен.

Уколико кривичнопроцесне принципе схватимо као установе које појмовно обухватају један борј процесних правила, одн. одредби Закона о кривичном поступку са циљем да се установи њихов заједнички смисао и да се постигне њихова прегледност и систематичност,⁵³⁾ онда би претпоставка невиности испуњавала услове за кривичнопроцесни принцип. Она би обухватила члан 350. т. 3. ЗКП и члан 218. ст. 2 ЗКП у којима су изражене њене последице, а затим и члан 3. ЗКП као и низ других одредаба ЗКП којима се успоставља равноправни положај окривљеног и тужноца у кривичном поступку.

Уколико би прихватили синтетичку дефиницију општег појма кривичнопроцесног принципа, по којој су принципи „основне правне поставке, које су садржајно руководне идеје, а акционо основни захтеви једног система кривичног поступка”,⁵⁴⁾ онда би претпоставка невиности, по нашем мишљењу, такође испуњавала услове за кривичнопроцесни принцип. Она је основна правна поставка, јер произилази из закона одн. члана 350. т. 3. и члана 218. ст. 2. ЗКП. Она представља и руководну идеју за изградњу система кривичног поступка, јер опредељује низ његових одредби којима се изједначава положај окривљеног и овлашћеног тужноца у циљу успостављања његовог страначког карактера. Такође, она је и основни захтев једног система кривичног поступка, на тај начин што код примене свих одредби Закона о кривичном поступку има опомињућу функцију и служи као упозорење свим органима поступка да се за окривљеног претпоставља да је невин док суд не утврди другачије правоснажном пресудом, тако да максимално пажљиво примењују све мере којима се задира у његову личност и његова права.

⁽⁴⁹⁾ СТРОГОВИЋ М. С., *op. cit.*, стр. 127: Презумпција невиности је принцип кривичног поступка који је изграђен на демократским основама”.

⁽⁵⁰⁾ ЧЕЈОВИЋ В.: „Претпоставка невиности окривљеног у кривичном поступку”, *Правни живот*, бр. 4-5/1968, стр. 29.

⁽⁵¹⁾ ЦВИЈОВИЋ О. — ПОПОВИЋ Д., *op. cit.*, стр. 2: „Закон о кривичном поступку претпоставку невиности прихвата као једно од основних начела нашег кривичног поступка”.

⁽⁵²⁾ ВУЈИЧИЋ Д., *op. cit.*, стр. 463: „Начело изражено у члану 3. ЗКП да нико не може бити сматран учиниоцем кривичног дела док то не буде утврђено правоснажном пресудом”.

⁽⁵³⁾ БАЈЕР В. 2: „Југословенско кривично процесно право”, књига друга, II издање. Загреб, 1978, стр. 19-20.

⁽⁵⁴⁾ ДИМИТРИЈЕВИЋ Д., *op. cit.*, стр. 38.

Против схватања правне природе претпоставке невиности као кривичнопроцесног принципа истиче се да кривичнопроцесни принципи ни у једном случају „не допуштају да се оповргну а најмање да се преобрате у своју супротност”.⁵⁵⁾ што код претпоставке невиности није случај. Наиме, подаци за било коју статистичку годину показују да се кривични поступци од момента покретања најчешће завршавају осуђујућом пресудом, тако да се најчешће не потврђује оно што се претпоставком невиности претпоставља. По нашем мишљењу овакав приговор није сасвим оправдан. Могућност да се претпоставка невиности преобрати у своју супротност, по чему се она разликује од свих других кривичнопроцесних принципа, сама за себе не може да негира чињеницу да је претпоставка невиности кривичнопроцесни принцип уколико она испуњава све опште услове који се по теорији траже за постојање неког кривичнопроцесног принципа.

Сматрамо да се оваквом схватању не би могао ставити ни приговор да се претпоставка невиности као кривичнопроцесни принцип не би могла уврстити у неку од теоријских одређених класификација кривичнопроцесних принципа.⁵⁶⁾ Уколико претпоставка невиности испуњава опште услове за постојање кривичног процесног принципа, онда би чињеница што се она не може уклопити у неку од постојећих класификација могла да значи само то да односне класификације нису добре, а никако да претпоставка невиности није кривично процесни принцип.

VI. ОБОРИВА ПРАВНА ПРЕТПОСТАВКА СПЕЦИФИЧНОГ КАРАКТЕРА

Поред схватања да је претпоставка невиности кривично процесни принцип, сматрамо да је она по својој правној природи и оборива правна претпоставка специфичног карактера. То произилази из њене садржине која се састоји у томе да се за окривљеног „претпоставља да је невин”. При томе морамо да нагласимо да се ради о правној претпоставци другачијег, специфичног карактера од свих осталих оборивих правних претпоставки. Наиме, код свих осталих оборивих правних претпоставки претпоставља се оно што се најчешће и дешава у животу,⁵⁷⁾ а то код претпоставке невиности није случај. Статистички подаци за било коју годину показују да се кривични поступци од момента покретања најчешће завршавају осуђујућом пресудом,⁵⁸⁾ одн. да се најчешће показује да је окривљени крив, а не невин како се то претпоставља претпоставком невиности. Та чињеница исправно указује да је претпоставка невиности уведена у кривични поступак из „сасвим другачијих разлога него предвиђање нечега што важи за већину случајева у пракси”.⁵⁹⁾ Чињеница да је претпоставка невиности од момента покретања кривичног поступка мало вероватна послужила је чак неким проце-

⁽⁵⁵⁾ JEKIЋ З., *op. cit.*, стр. 19.

⁽⁵⁶⁾ JEKIЋ З., *op. cit.*, стр. 19-20.

⁽⁵⁷⁾ ЛУКИЋ Р.: „Теорија државе и права”, Београд, 1976, стр. 188: „Претпоставља се постојање оних чињеница које постоје у највећем броју односних случајева и за које је према томе, вероватно да постоје и у дотичном случају”.

суалистима као аргумент против схватања да она може бити правна претпоставка.⁽⁶⁰⁾ По нашем мишљењу, ако се већ садржина претпоставке невиности састоји у томе да се за окривљеног у кривичном поступку претпоставља да је невин, онда и њена правна природа мора бити таква да се ради о оборивој правној претпоставци. То што је вероватноћа ове претпоставке мала, има значаја само утолико што даје специфични карактер претпоставци невиности као оборивој правној претпоставци по коме се она разликује од свих осталих оборивих правних претпоставки.

SUMMARY

THE SUBSTANCE AND LEGAL NATURE OF THE ASSUMPTION OF INNOCENCE

In theory, it is most often considered that the assumption of innocence consists of the fact that the defendant is „not assumed guilty” or that the defendant is „assumed innocent” for the criminal act in question until it is proved otherwise by effective sentence of the court. The main defect of this conception lies in the fact that it does not correspond with the real position of the defendant in the criminal procedure. That is, if the defendant is really „not assumed guilty” or if the defendant „is assumed innocent”, then it cannot be explained why certain measures can be taken against him (or her) in the criminal procedure, which cannot otherwise be taken against an innocent person, such as temporary arrest or pre-trial confinement, search of premises, interrogation etc.. The correct conception of the assumption of innocence, free of the afore-mentioned defects, would consist of the fact that the defendant in the criminal procedure is „considered to be innocent „until proved otherwise by effective sentence of the court. This is a refutable legal assumption which is necessary in order to justify the fact that the burden of evidence in the criminal procedure does not lie with the defendant but the authorised prosecutor, furthermore, the court must pronounce an acquittal if either the guilt or the innocence of the defendant have not been proved beyond all reasonable doubt, in which case the defendant has remained under suspicion. The assumption of innocence understood as outlined derives from the mutual semantic ties of the Articles 218. para. 2 and Article 350. para. 3 of the Criminal Procedure Act of 1976.

As to the legal nature of the assumption of innocence, it represents a principle of the criminal procedure because it fulfils the requirements for the general concepts of the principles of criminal procedure as they are defined in theory as well as for the refutable legal assumption of a specific character.

⁽⁵⁸⁾ и ⁽⁵⁹⁾ ЈЕКИЋ З., *op. cit.*, стр. 23.

⁽⁶⁰⁾ ВОДИНЕЛИЋ Б., *op. cit.*, стр. 133: „Будући да нам се чини да је велика вероватноћа њеног наступања управо једно од суштинских обележја презумпције... (мисли се на претпоставку невиности Б. Ј.)... мислимо да овде у ствари и немамо посла ни са каквом презумпцијом”.

др Светислав Таборши, доцент
Правног факултета у Београду

UDK — 349.2

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ПРАВА НА РАД У СОЦИЈАЛИЗМУ

1. Право на рад није ново економско право које уводи социјалистичко друштво након успешно оствареног револуционарног преображаја, већ право које срећемо и у највишим правним актима савременог грађанског друштва. У том смислу оно данас представља елемената већ освојеног круга и обавеза којим се штити достојанство човека — бар у колико је реч о развијеним друштвима.¹⁾ У низу земаља у развоју се ово право још налази на списку програмских циљева радништва, јер ове земље немају објективне могућности да обезбеде његово уживање свим за рад способним члановима, те би његово усвајање, за сада, имало претежно декларативан карактер.

Чињеница да се право на рад успоставља и у капиталистичком и у социјалистичком друштву показује, пре свега, њихову технолошку сличност, а тешко да може да поткрепи тезу о њиховој битној различитости на овом плану, или новом квалитету социјалистичког друштва, упркос разликама у конкретном домаћају законске регулативе у овој материји, или стварног уживања овог права. Наиме, сматрамо да је идеја о праву на рад потекла из друштвено-економског реалитета отуђеног рада и да она у радикалном облику тежи превазилажењу његових граница кроз асоцијацију слободних произвођача. Такву експлицитну форму право на рад, међутим, није добило, већ је афирмисано у једном нерадикалном облику који је прилагођен савременом индустријском друштву. Оно што чини право на рад нерадикалним, јесте само поимање рада: ово право се и у социјалистичком и у капиталистичком друштву односи на обавезу заједнице да својим члановима обезбеди довољан број радних места, али таквих радних места која и даље леже у аналитичкој равни отуђеног или размрвљеног рада.

¹⁾ Право на рад је формулисано у уставу СФРЈ ст. 159, и слобода рада у чл. 160.

Услед ове околности, право на рад је подједнако прихватљиво у сваком друштву у којем постоје технолошке предпоставке за остварење довољног броја радних места; оно не предпоставља никакве промене у међусобним односима послодаваца и послопримаца, већ само друштву обезбеђује *iustus titulus* за вођење активне политике запошљавања. Право на рад постаје део концепта *Welfare state*, а не револуцијом извојеваног права. Стога дефинисање права на рад у негативном облику не стоји у вези са Марксовом идејом о ослобађању рада, па чак ни са идејом владавине рада, већ је оно негација либералистичке идеје о слободној конкуренцији свих производних фактора, која резултира у постојању релативно сувишног (радничког) становништва. У оваквом контексту, право на рад, заједно се другим социјалним правима, проистиче из функционистичког поимања класног сукоба и заузима, једно од централних места у социјал-демократским програмима; почива на идеји класне солидарности и треба да обезбеди стабилност унутрашњих класних односа. Досадашњи облик права на рад у капитализму дакле, показује формалну сличност са аутентичним марксистичким поимањем права радника да приступи средствима друштвене репродукције. Испод ове сличности крије се дубока суштина разлика: право на рад представља забрану злоупотребе права својине, коју капиталистичка класа намеће својим члановима; аутентично марксистичко схватање предпоставља негацију свих институционалних ограничења за слободно спајање живог и минулог рада, дакле негацију сваког монопола, укључиво и монопола друштва над појединцем, масе над индивидуом.

2. Економска теорија социјализма није посветила одговарајућу пажњу праву на рад. Њени основу су: а) *ставови класика марксизма* било о будућој социјалистичкој привреди, било негативни ставови о кризном карактеру капиталистичке привреде, беспослици и различитим типовима незапослености, а нарочито структурној, б) *емпиричка искуства социјалистичких земаља* у којима се питање релативно сувишног становништва до сада решавало путем њиховог запошљавања у делатностима у којима је гранични допринос био испод просечног, али ипак позитиван, што је данас довело до привидне несташице радне снаге, упркос њеној ниској просечној производности, и ц) *нормативни садржај*, углавном реципиран из политичких опредељења или регулативе, нарочито правне, створио је економској науци мета — предмет: она не проучава непосредно сам однос производње, него његов идеотип — нормативни израз; пошто се у мета — предмету не појављују сукоби око домаћаја права на рад, тај проблем не постоји, јер је понуђено решење задовољавајуће за економски модел.

Наша економска мисао је право на рад занемаривала у уверењу да ће његовим уношењем у модел социјалистичких производних односа преконачити оне јасне, мада неизречене границе које деле економију од права. Уместо тежње ка синтези сазнања о економском процесу у којем се огледа кретање запослености, као и истраживања суштине детерминана-

та његовог кретања, са једне стране, и индивидуалног права сваког грађанина да ради и друштвено корисно манифестује своју родну природу, као његовог неотуђеног јавноправног својства, економија и право су ову материју проучавали самостално. Услед тога је право на рад у социјализму остало лишено своје научне, теоријско — економске потке. Празнину је делимично попуњавала политичка теорија, којој се у највећој мери дугује реafirмисање интересовања критичке мисли за овај проблем, али до њихове интердисциплинарне интеграције још није дошло.

У југословенским условима је пораст интересовања за право на рад проистекло из два паралелна процеса: економско-политичке димензије запошљавања, која је средином 60-тих година постала један од основних механизма обезбеђивања текуће социјалне стабилности, и теоријске дискусије о природи друштвене својине и пословној мотивацији привредних субјеката у условима социјалистичке робне производње.²⁾ На плану ових економско политичких и теоријских истраживања економска наука је дефинисала стварни садржај права на рад у самоуправном привредном систему, а кроз различите концепције о привредном систему у функцији одговарајућих решења из дискусије о друштвеној својини, понудила и низ алтернатива за даљи развој овог института. Карактеристично је, међутим, да ни сама економска наука није развила интегралну дисциплину која би се бавила читавом лезом питања везаних за положај у удруженом раду: почев од оних суштинских, о природи радне снаге, до система мера за подстицање политике запошљавања. Частан изузетак у овом комплексу представља теоријско уопштавање развијених самоуправних односа, дефинисање међусобних права и обавеза радника у удруженом раду. Многобројна парцијална сазнања, а нарочито она до којих је дошла економска наука у истраживањима запослености, омогућују данас истраживачима да обележја права на рад не дефинишу искључиво нормативном егзегезом правне, односно уставне норме, већ анализом реалних привредних токова.

Најзад, економска теорија је, заједно са филозофијом, политиколошком, социолошким и правним дисциплинама, дедуктивном анализом најопштијих програмских опредељења о природи социјалистичких производних односа, створила претпоставке за дефинисање права на рад као права на ослобођени рад, као развојне и телеолошке димензије позитивноправног решења. Постојеће право на рад има, дакле вишеструки смисао:

а) оно представља гаранцију индивидуалних слобода и радне егзистенције припадника друштвене заједнице (ово је наслеђени садржај из буржоаског права са његовим савременим велферистичким цртама);

б) право на рад негира монопол одлучивања било које уже друштвене групе, јер пошто самоуправљање интегрисе функцију рада и управља-

²⁾ Један од најпотпунијих текстова о економском аспекту друштвене својине представља студија I. Максимовића: *Теоријске основе друштвене својине*, Институт друштвених наука, Београд, 1974. г.

ња, ово право непосредно онемогућује конституисање монопола у присвајању услова репродукције или њихових резултата у самом основном производном односу; из тога разлога право на рад у социјализму мора до обезбеди одсуство експлоатације јер иначе не би имало никаква специфична социјалистичка обележја;

ц) утврђујући облик друштва као асоцијације слободних произвођача као финалитет историјског развоја социјализма, друштвена мисао омогућује да се кроз утврђивање реалног садржаја односа утврђује релативна дистанца према циљу, да се у многоструким и не увек конзистентним краткорочним патезима у привредној политици не изгуби перспектива дугорочног развојног циља.

3. У досадашњем развоју југословенског друштва, упркос високој стопи раста друштвеног производа (за читав период 1953. до 1970. године 7,0 — извор СГЈ^а) и повећања учешћа запосленог у структури радноспособног становништва (са 167 у 1952. години на 385 у 1979. години на 1000. исти извор ст. 81) наш привредни систем не може да обезбеди онолики број радних места колика је укупна понуда радне снаге. Број лица која траже запослење је у апсолутном изразу врло велики (1979. г. 762.003 лица) и износи чак 13,5% укупног броја лица запослених у друштвеном сектору и сектору рада личним средствима грађана током 1979. г. Овај аргумент се често истиче у прилог тврдњи да право на рад код нас има декларативан карактер. Пажљивије испитивање ових података показује, међутим, да се број новопримљених који чекају запослење смањује још од 1957. г., а да он данас много не одступа од вредности овог параметра из 1952. г. (исти извор, ст 80). Текуће потребе за радницима расту брже од броја нових радника који траже запослење, па привреда долази у парадоксалну ситуацију да осећа оскудицу радника у низу делатности, иако привидно на свако од слободних радних места претендује чак 9 незапослених. Структура расположиве радне снаге, наиме, не одговара потребама привреде ни достигнутом нивоу развоја: док је тражња за неквалификованим радницима свега 48% укупне тражње, учешће неквалификоване радне снаге у структури лица која траже посао је преко 59%; мада је учешће запослене женске радне снаге у укупној запослености 35,19% што не одступа од европског просека, у броју оних који траже посао женска радна снага учествује са 53,71%, а у њеној структури је 59,86% неквалификованих. Такву структуру радних места која би у потпуности одговарала расположивој радној снази, ниједна социјалистичка, отворена и конкурентна привреда не може да понуди. (Решење је могуће само по цену аутархичности развоја и административне расподеле радне снаге, којом би се угрозила друга, исто тако важна права и слободе грађана.).

Смисао права на рад не треба видети у једноставном обезбеђивању радних места за све оне који траже посао, већ у припремању кадрова за

^а) Статистички годишњак Југославије за 1980. г., Срезни завод за статистику, Београд, 1980. г. ст. 83

она радна места која су друштвено потребна. Одавде проистиче нова социјалистичка димензија права на рад: оно не треба да обезбеди само социјалну сигурност (јер се то постиже читавом лепезом мера социјалне политике), већ да обезбеди свим члановима услове за друштвено користан рад под условима који нису неповољнији од услова већ запослених радника. Једино је у тој ситуацији нови радник у стању да да допринос порасту нето производа који је већи од његовог личног дохотка, што значи да он не би био запослен на рачун вишка рада већ запослених радника. Супротно решење можда представља манифестацију међусобне солидарности радника, али економски оно није рационално.

Изложена скица анатомије југословенске незапослености је врло слична оној коју срећемо у другим јужноевропским земљама, без обзира на природу доминирајућих производних односа, што указује на приоритет везе између нивоа привредног развоја (друштвени производ по становнику или слично) и нивоа незапослености, која се привредносистемским решењима само модификује. У југословенским условима је оваква природа незапослености изискивала неодложно мењање читавог система образовања у правцу његове адаптације према потребама привреде. Реформа која је у току и чије прве резултате очекујемо у наредним годинама извесно носи ризик девалоризације нашег укупног културног наслеђа у оном обавезном, школском видокругу нових генерација, и то ствара оправдане отпоре. Но аутентично социјалистичко образовање мора да буде образовање за рад, јер у противном уопште није ни школовање, ни социјалистичко. Промене у образовању се, дакле појављују као једна од претпоставки права на рад у његовом ужем значењу (право на запослење).

4. Основни привредни субјекти у социјалистичкој робној производњи легитимно теже максимизацији сопственог, микроекономског показатеља рентабилности пословања. У ситуацији у којој је предузећу на слободно распоређивање остављен само део фонда палата или неки други део дохотка, центар одлучивања у предузећу ће своје привредно понашање потврђи критерију оптимизације само у погледу оне категорије која му остаје на располагању. То је полазна основа више анализа мотивационог система социјалистичких предузећа. У овом контексту ћемо поменути једну од познатјих, ону чији је аутор В. Ward.⁴⁾

Анализирајући понашање самоуправног предузећа у условима социјалистичке робне производње класичним економским инструментаријем, уз занемаривање низа врло битних карактеристика политичке и класне природе, Ward је закључио да је социјалистичком предузећу инхерентна тенденција ка стабилизацији обима ангажовање радне снаге. Неокласична анализа показује да предузеће има низак коефицијент еластичности тражње додајне радне снаге при порасту свог дохотка запослених радника, уз истовремено проширење своје материјалне основе, што ће

⁴⁾ В. Ward је објавио у *American Economic Review* неколико врло интересантних чланака о југословенској привреди, у бројевима 2/68, 3/67, а нарочито 2/65

обезбедити повољну тржишну ситуацију и у будућности на краatak рок. Радници, дакле, радије купују средства за производњу, него што привредно ангажују додајну радну снагу, јер тако рентабилније послују. Са друге стране уколико дође до опадања дохотка, предузеће такође показује нееластично понашање: оно радије смањује личне дохотке али не ослобађа радну снагу као фрикционо незапослене раднике. Слична је ситуација и са технолошком незапосленошћу: ни ови радници не остају пред капијом предузећа чак и тада када организација посла за њих не предвиђа никакве радне задатке.

Вордово истраживање тачно показује како би се понашало социјалистичко предузеће у условима капиталистичке робне производње. Али у капиталистичкој робној производњи би такво предузеће брзо изгубило социјалистички карактер, претворивши се у задружно, групносвојинско предузеће. Стога Вордове оцене треба узети за један могући облик социјалистичког предузећа у који се оно може преобразити уколико друштвена средства за производњу постану монопол групе која се њима непосредно користи. Понашање југословенских привредних субјеката између 1966. и 1972. године показују много сличности са понашањима Вордове „илирске“ фирме: предузећа се затварају, не примају нове раднике, а понекад чак и отпуштају оне који су удаљени од уже управљачке групе у предузећу. Она конституише свој монопол не само према не — радницима и радницима других предузећа, већ и према сопственим друговима. Право на рад се у таквим условима ломи на тврдим групносвојинским бранама и постаје *nudum ius*, пошто у друштву нема никога коме би ово право стварало дужности.

Крупним променама привредног и политичког система са почетка седамдесетих година, право на рад је добило прву аутентично социјалистичку димензију, поставши и право рада друштвеним средствима. Мада ово право нормативни систем везује за запосленог а не грађанина, јасно је да оно представља надградњу над већ постојећим правом рада која треба раднику да обезбеди равноправност са свим учесницима у привредном процесу, омогућавајући му, као и другима, једнако право приступања друштвеним средствима за производњу. Мада ни оно не искључује сваку могућност присвајања туђег вишка рада, у суштини оно води негирању основног облика нерадног дохотка — монополске ренте. Наиме право на рад није у потпуности остварено уколико је радник фактичким мерама онемогућен да ради, мада је формално запослен. Овде није случај запослења на друштвено некорисном радном месту, већ монополизација средстава као основ манипулације другим радницима. Закон о удруженом раду изричито предвиђа да „сваки радник који ради у удруженом раду средствима у друштвеној својини стиче право рада друштвеним средствима као своје неотуђиво право да ради тим средствима ради задовољења својих личних и друштвених потреба, и да, као слободан и равноправан с дру-

гим радницима у удруженом раду, управља својим радом и условима и резултатима свога рада".⁵⁾

Други нов елеменат у нормативном регулисању права на рад садржан је у законској обавези сваке организације удруженог рада да планира сопствени развој;⁶⁾ ова обавеза се појављује као право и дужност радника, и стога материјално — производни и уопште друштвени развој, укључујући свакако и кадровску функцију у планирању, представља процес од општег друштвеног интереса. У склопу планирања развоја се налази и планирање кадрова, па право на рад више није право приватног власника робе радне снаге коме држава обећава да ће регулисањем тржишта радне снаге обезбедити услове за њен стабилни пласман, као у капитализму, већ узајамна обавеза свих удружених радника према онима који нису запослени да у заједничком интересу стварају услове за даље повећање запослености. Само изузетно, правни систем начелну обавезу претвара у непосредно обавезујућу форму, попут оне у Закону о обавезном пријему приправника.⁷⁾

5. Друштвено — економске околности постојања права на рад у социјализму се не могу идентификовати са степеном његовог испуњавања, односно доступношћу радних места свима онима који их желе. Такав прилаз овој категорији могућ је само у условима постојања групе субјеката са супротним интересом: дакле у условима постојања класног, најамног радног односа, пошто тада право на рад не стоји у вези са ефекти-мо који проистичу из његовог остваривања, односно присвајањем новостворене вредности у примарној расподели; субјекти двају права су узајамно супростављене класе. Право на рад у социјализму не представља само основ за присвајање једног дела новостворене вредности у замену за продају радну снагу (као у сваком најамном односу), већ подразумева и обавезу радника да сам ствара услове за остваривање овог права. То значи да се у суштини кроз реализацију права на рад не смеју запошљавати нови радници на било каквим радним местима. Док су запослени радници у капитализму индиферентни према економској рационалности новоотворених радних места, јер између њиховог дохотка и дохотка предузећа нема каузулне везе, у социјализму је карактер понуђених радних места у једном моменту функционално повезан са будућим остваривањем не само овог истог права на рад, него и свих осталих права из рада. Оријентација на радно интензивне капацитете у условима отворене тржишне привреде неће обезбедити довољно велики вишак производа за даље продуктивности ангажовање, јер се величина потребног производа приближава новоствореном. Ова ситуација је карактеристична и за све облике запослености у непроизводном делу терцијарног сектора (државна и војна бирокра-

⁽⁵⁾ Закон о удруженом раду, чл. 13 ст. 1

⁽⁶⁾ Закон о удруженом раду, чл. 24

⁽⁷⁾ Закон о обавезном пријему приправника у радним организацијама, Службени гласник СР Србије, 28/68

тија, финансијске и друге сличне услуге, предимензиониран и неадекватан систем образовања и заштите здравља и слично) Реализација права на рад кроз запошљавање слободне радне снаге у овим делатностима може да одговара индивидуалном раднику, али је са становишта читаве радничке класе његова оправданост дубиозна.

Тешкоће производног запошљавања радне снаге које проистичу из све више граничне капиталне опремљености радних места стимулишу запошљавање у терцијарном сектору услед чега се овај изразито екстензивно развија. Према познатом шаљиво — озбиљном Паркинсовом закону, друштвена дисфункција овако креираних радних места се отворено не манифестује. Њу уочавамо тек анализом токова расподеле, и то нарочите секундарне где се уочава а) превелико захватање вишка рада, чиме се утврђује конкуретна способност домаћих привредних субјеката на међународном тржишту, б) његово непроизводно трошење, услед које се смањује акумулативна способност домаће привреде у целини. Оваква анализа ће показати да ли право на рад, схваћено као политика пуне запослености може да и у условима привредно мање развијеног социјалистичког друштва допринесе његовом развоју или не.

Низ искустава у готово свим социјалистичким европским земљама показује да је у овим предузећима ангажована већа маса радне снаге него у идентичним предузећима Западне Европе. Ова разлика је мања код производних радника него код укупне запослености управо због предимензиониране администрације. Тако се некадашња прикривана незапосленост из пољопривреде постепено преваљује на индустрију, а нарочито терцијарни сектор.

Лажна запосленост може да егзистира само захваљујући логици најамног односа, јер уколико радници стварно одлучују о стицању и распоређивању дохотка, они неће примати нове раднике чијим ће доласком опасти просечна производност рада и то довести до пада личних дохода свих заједно. Тамо где се о дохотку, међутим, не одлучује и где његова величина не зависи од радног доприноса појединаца и читаве организације, привидна запосленост буја. Реализовање права на рад без стварних материјалних услова, које можемо начелно да одредимо кроз односе граничне и просечне производности рада, може да се претвори у антитезу: постаје кочница социјалистичког развоја, јер су оне социјалне групе које су његови корисници свесни алтернативе у којој би биле лишене радних места. Стога се боре за конкретна решења којима се јача најамни карактер радног односа и легитимизује нерадно присвајање дела вишка производа. Истовремено се или негира право на рад будућим генерацијама радника, или много чешће покупује укупни привредни развој, спутава деловање принципа расподеле према резултатима рада и агрегатна инвестициона потрошња претпоставља личној.

6. Суштински разлози чињенице да се право на рад у социјализму још третира углавном као право на запосленост, као и ограниченост но-

вих квалитета којима се оно обогаћује, леже у карактеру производних снага савременог индустријског друштва. Владајућа технологија, стасала у крилу капиталистичког света, развијана је под императивом закона економије рада у његовој капиталистичкој форми, у којој се манифестује као закон економије плаћеног рада.⁸⁾ Технологија капитализма зато није само развијенија, него и друкчија од технологије феудалног или робовласничког друштва. Уколико ново друштво тражи друкчије производне снаге, онда ће извесно технологија комунизма бити различита од савремене.

Социјализам, на жалост, није створио сопствену технологију јер за то још није имао историјску шансу, али је несхватљиво да до сада није ни дефинисао правце развоја такве технологије. Нужност замењивања старих технолошких решења новим, који ће кореспондирати са новим друштвеним односима, не значи да је револуција производних снага могућа на кратак век. Наиме, а) у социјализму, па и југословенском привредном систему социјалистичке робне производње, постоје елементи најамног односа који репродукује технолошка решења са безусловним подвргавањем извршилаца радних операција динамици и духу машине;⁹⁾ аутоматизација овде не решава ништа, јер она не повећава слободу радника у односу на диктатуру технологије, која је за сада неотклонива, и б) свет је, упркос многобројним економским, политичким и идеолошким разликама постао „село“ захваљујући масовним медијима. Сва друштва неминовно подржавају она непосредно богатија од себе кроз своју потрошњу, архитектуру, процесе социјализације. Стога доминирајућа привреда извозом своје технологије извози и сопствене вредносне системе, пакет најразноврснијих друштвених услова привређивања који се манифестују у друштвима — примаоцима технологије као „објективне“ нужности које се дугују нивоу развитка производних снага, иако се оне, у суштини, дугују сопственом осећању инфериорности.

Будућа технологија се већ рађа, али такође у знаку парадокса:¹⁰⁾ њу не развијају социјалистичка друштва, јер у њиховим оквирима стара технологија још није прошла свој историјски зенит, већ у капитализму: то је технологија уштеде материјала, уштеде енергије, технологија, која треба да систем вертикалних веза радника и наредбодаваца који својом вољом оличавају целовитост технолошког поступка, замени везама хоризонталног комуницирања између извршилаца радних операција. Она претвара рад у непрестано одлучивање, адаптирање сопствене активности активностима других учесника у процесу рада, она претпоставља одлучивање, избор и договор. Прототип будуће технологије је хемијска индустрија:

⁽⁸⁾ К. Маркс: *Машинерија и наука у служби капитала*, Темељи слободе, Загреб, 1974. г. ст. 280 (Grundrisse)

⁽⁹⁾ Уп. Ф. Енгелс: *О ауторитету*, К. Маркс — Енгелс: *Изабрана дела*, Култура, Београд, 1949. г. ст. 580.

⁽¹⁰⁾ Д. ЧАЛИЋ: *Актуелни проблеми развоја социјалистичког друштва у СФРЈ*, Глобус Загреб, 1976. г. стр 43-85.

ности, Темељи слободе, ст. 293

у њој се већ сада природа користи да под човековом контролом, а не под његовом физичком активношћу, изазива жељене последице.⁽¹⁾ Рад постаје неспецијализован и зато све слободнији, а право на рад губи сваки смисао права на запосленост: у мери у којој монополисано (=ретко) средство за рад посредује међусобне односе између радника, запосленост се изједначује са радом. Укидање њихове монополисаности (=реткости) дефетишизира радне односе и право на рад губи смисао којег је добило у сүтон класног друштва.

⁽¹⁾ К. Маркс: Могућност збиљског богатства и слободног развоја индивидуалности, Темељи слободе, ст. 293

РИМЉАНИ И РОДОСКО ПОМОРСКО ПРАВО

Освајањем Средоземног мора Рим је под својом влашћу повезао земље различитих социјалних услова и неједнаке економске снаге. Житородни крајеви су прекоморским путем остваривали најкраћу везу са сиромашнијим земљама; морем су превожени робови, метал, занатски производи и луксузна роба. Тај од давнина познати трговачки пут омогућавао је у доба царства размах трговине и тиме доприносио напретку робно-новчане привреде. Увиђајући значај мора римска власт на Средоземљу је посебно обратила пажњу на безбедност пловидбе, али и на питања која се тичу уређивања поморства и поморског права. Стари извештаји бележе податке да је основна безбедност средоземне пловидбе била успостављена захваљујући напорима Октавијана Августа.¹⁾ Сложенији су међутим били проблеми поморског права. Иако су се римско право и правосудна пракса њима дуго бавили, будући да је римско господство над морем потрајало неколико векова, није сачувано много извештаја о томе. Зато се међу истраживачима данас још увек јавља недоумица при покушају да се да одговор на питање: у којој мери се практични дух Римљана на овом пољу послужио туђим искуством, односно у којој су мери Римљани користили норме страног права стварајући сопствено поморско право?

Римљани су током своје повести дошли у додир са многим народима који су имали развијенију и јачу морнарицу од њих. Упркос томе нема у материјалу историјских извора података о утицају било картагинског права, било права грчких државица из Мале Азије или континенталне или Велике Грчке на римско право. Утолико је значајнији пример Родоса, који представља једину поморску силу чије је право извршило утицај на Рим-

⁽¹⁾ Res gestae divi Augusti: Ослободио сам море пирата. У том рату сам заробио тридесет хиљада робова који су били одбегли од господара и подигли се на оружје против државе... (наведено према: Даниловић-Станојевић, Текстови из римског права, Београд, 1970 (стр. 10)

љање. Али извештаји историјских извора о овоме питању изазвали су међу истраживачима спор и довели до постојања двају опречних мишљења о односу родоског и римског поморског права.

Мисао о утицају родоског права на римско датира из средњег века.²⁾ Насупрот овом распрострањеном мишљењу Де Martino је тридесетих година, почео да тврди како таквог утицаја није било.³⁾ Поричући везу римског и родоског права ова теза је истицала самониклост римског поморског права и инсистирала је на идеји о релативно самосталној путањи његовог развика. Метода на којој се заснива овакво тврђење представља у првом реду интерполационистичку критику извора. Де Martinoва мисао стекла је подршку и присталице.⁴⁾ али је изазвала и реакцију заступника старе тезе о утицају родоског права. Старија теорија доживела је препород педесетих година у раду Де Робертиса.⁵⁾ Де Робертисово супростављање Де Martinoвом тврђењу о интерполисаности и неаутентичности фрагмената D 14. 2. 9. било је добрим делом засновано на коришћењу материјала који нуде помоћне историјске дисциплине. Подаци добијени захваљујући напорима нумизматике и папирологије оправдавали су уверење у аутентичност фрагмената D 14. 2. 9. на који се оборила интерполационистичка критика. Тако је старо мишљење било представљено у новом руху, а неслагање двеју теза постало још изразитије.⁶⁾

Обе тезе проистекле су из оскудног изворног материјала. Не постоје непосредни старовековни родоски, па ни шире, грчки извештаји о родоском поморском праву.⁷⁾ Једини антички извори који о томе праву говоре су римски. Зато би ход кроз изворе требало да покаже пре свега однос Римљана према родоском поморском праву. Развој истраживања и посебно сумње на интерполације намећу изношење проблема аутентичности појединих места у први план, али извештаје који говоре о овоме питању ваљало би посматрати у склопу ширих историјских токова које је у изворима могуће пратити, а који се односе на уређење поморства. Тиме ће бити омогућено сагледавање проблема односа римског и родоског поморског права у зависности од деловања социјално-економских чинилаца који су одређивали општу путању развика римског друштва, док ће истовремено интерполационистичкој критици као методском поступку бити дато одговарајуће место, без непотребног препуштања њеном понекад наглашеном артизму.

²⁾ Gothofredus, предговор за CT 13, 9.

³⁾ De Martino Lex Rhodia, Rivista di diritto della navigazione 3, 1938

⁴⁾ Osuchowski, Appunti sul problema del iactus, JURA 1, 195 0.

⁵⁾ De Robertis, Lex Rhodia. Critica e anticritica su D 14. 2. 9. Studi in onore di Vicenzo Arangio-Ruiz III 1955

⁶⁾ Прилог дискусији о овом питању дали су и Kreller, Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des roem. Seerechts, Zeitschrift fuer gesamte Handelsrecht und Konkursrecht 85, 1921. i Scherillo, Note critiche su opere della giurisprudenza, IURA 1. 1950

⁷⁾ Збирка Nomos Rhodion nautikos је млађа: она потиче из средњег века. В. Брајковић, Развој и садашњи извори поморског права, Анали Правног факултета, Београд, 1957.

Најстарији навод који помиње родоско поморско право долази нам из позних времена републике. Цицерон каже: *Lex est apud Rhodios ut si qua rostrata in portu navis deprehensa sit, publicetur* (Код Рођана је закон да, ако се ратни брод ухвати у луци, буде заплешен.⁹⁾ Норма коју наводи славни беседник вероватно није представљала специфично, родоско решење. Иако о томе нема података намеће се мисао да ни друге античке луке нису дозвољавале страном ратном броду да уплови без посебне дозволе. Таквом ставу прибегавала је свака лука са довољно јаком флотом. Картагинци су, на пример, у један од својих уговора са Римом унели забрану за римске лађе да плове преко одређене границе коју су сматрали својом интересном сфером.⁹⁾ Норма коју Цицерон помиње постоји и у савременом поморском праву. Да би упловио у домаћу луку или унутрашње морске воде страни брод мора по правилу имати одобрење владе обалске државе.¹⁰⁾ Утолико је занимљивије што ову норму, коју су по свој прилици познавале и друге старовековне луке, Цицерон наводи као норму родоског права. Разлози за овакав поступак остају нејасни и изазивају размишљања о снази родоске флоте и њеном утицају у источном Средоземљу, али и о домаћају и познавању родоског права.

Цицероново саопштење није привукло пажњу истраживача пре свега зато што се ради о једној сасвим обичној норми. Ипак оно представља најстарије место у изворима на коме је Римљанин изричито поменуо родоско право. То место није сасвим усамљено. У извештајима из Цицероновог доба, а посебно у беседничким делима, постоји још низ навода који говоре о поморском праву.¹¹⁾ Могуће је да се неко од тих места односи и на родоско право, мада то није сасвим извесно. Тако сам Цицерон на једном месту говори о бацању ствари са брода и при том наводи да преузима пример родоског беседника Хекатона.¹²⁾ Но, Цицерон се том приликом бави моралним проблемом а не правном нормом. Строго посматрање нас наводи да овај и сличне извештаје остављамо изван нашег излагања. Они ипак сведоче о постојању интересовања за поморско право и његовом добром познавању од стране римских беседника из позних дана републике. Пuteви образовања водили су богатог Римљанина тога времена ка великим културним средиштима каква су била Родос и Атина. Тамо су грчки учитељи беседништва наводили својим римским ученицима примере из поморског права. Зато је лако могуће да нам извештаји римских беседника преносе више података о родоском праву него што се данас по стројим мерилима историјске науке може закључити.

Између Цицерона и следећег извора зјапји празнина. Њу ће делимично попуњити материјал сачуван у Дигестама, али о њему ипак треба гово-

⁽⁹⁾ Cicero, *De inventione* II 32, 98

⁽⁹⁾ Био је то уговор из 509. г. н. е. V. Polibije, *Историје* III 22.

⁽¹⁰⁾ Тако, Закон о поморској и унутрашњој пловидби СФРЈ, чл. 26.

⁽¹¹⁾ на пример: Cicero, *De inventione* II 51, 153; *Rhetorica ad Herennium* I 11, 19.

⁽¹²⁾ Cicero, *De officiis* 3. 23: *Plenus est sextus liber de Officiis Hecatonis talium quaestionum... Si in mari iactura sit equine pretiosi potius iacturam faciat en servuli vilis? (У шестој Хекатоновој књизи о дужностима поставља се питање... Ако се врши бацање да ли треба бацати вредног коња или мало вредног роба?)*

рити на крају јер су сама Дигеста доцније настала, а поред тога она су као извор у средишту пажње при расправљању питања која су предмет овог излагања. У спису који није правничко дело Тертулијан је поменуо родоско право: *Scilicet nauclero non q uidem Rhodia lex sed Pontica cavemat, errare Ioudaeos in Christum suum non potuisse* (Као што бродар не замењује родоски закон понтским, нису могли ни Јевреји погрешити у своје Христу.¹³) Тертулијаново саопштење је од изузетног значаја управо зато што представља узгредну напомену учињену у делу које није правничко. Тежећи да широком кругу публике којој се обраћа објасни своје излагање, он се фигуративним изражавањем позива на оно што је опште познато и људима оног доба сасвим јасно — на разлику између родоског и понтског поморског права. Једини проблем који овај извор изазива је непостојање било каквих података о понтском поморском праву. Ипак постоје извесни наговештаји, мада много старији од Тертулијановог времена, који говоре о суровости малоазијских примораца са обала Црвеног мора и њиховом негостољубивом понашању према грчким морепловцима.¹⁴) Можда је и давнашње неповерење Грка према црноморској пловидби било бар донекле изазвано и различитим обичајима који су важили на Понту, а не само неповољним условима пловидбе? Без обзира на чињеницу да нам нису позната правила која су у старом веку уређивала пловидбу Црним морем, а на која се у својој опасци позива Тертулијан, његово сведочанство јасно казује да су у римском друштву на прелазу из II у III век наше ере била добро позната правила не само понтског, него и родоског поморског права. Штавише, Тертулијанов стил наводи на мисао да су та правила била и примењивана у римском царству.

Најзначајнији од наших извора представљају Дигеста. Ово не само зато што се ради о зборнику права, већ и стога што су изазвала највећу пажњу истраживача. Дигеста ипак сасвим оскудно помињу родоско право. Чине то на свега три места у 2. наслову 14. књиге и то у самом наслову који гласи „*de lega Rhodia de iactu*” и фрагментима D 14. 2. 1. и D 14. 2. 9. Како наслов потиче од Трибонијанових правника, то преостају само два навода класичних правника који помињу родоско право. То су Паулусов фрагмент D 14. 2. 1. и фрагмент D 14. 2. 9. који потиче од Мецијана. Интерполационистичка критика напала је оба текста.

Паулусов текст у D 14. 2. 1. гласи: *Lege Rhodia cavetur ut si levandae navis gratia iactus mercium factus sit omnium contributione sarciatur quo pro omnibus datum est* (Родоским законом је уређено да се, ако се ради олакшања брода терет баци у море, општим доприносом накнађује оно што је дато у општем интересу).

Критика је у погледу Паулусовог навода истакла примедбу да у сачуваном тексту Сентенција овог писца, одакле потиче фрагмент, нема речи

⁽¹³⁾ Tertulijan, *Adversus Marcionem* 3, 6

⁽¹⁴⁾ Ksenofon, *Anabaza* 6, 4, 2

„*lege Rhodia cavetur*” којима D 14. 2. 1. почиње.¹⁵⁾ Да се ради о могућој интерполацији указује и чињеница да у још два фрагмента у којима Паулус говори о бацању ствари са брода нема помена о родоском закону.¹⁶⁾ Сумњу на интерполацију повећава и то што је ово први фрагмент наслова у коме је поменуто родоско право. Добија се утисак да су редактори Дигеста желели да подвuku оно што су у наслову већ истакли — родоско порекло појединих норми римског права. У случају овог фрагмента тешко је споравати закључак интерполационистичке критике и зато што она располаже најсигурнијим аргументом — текстом извора, сачуваним одломцима Паулусових Сентенција.

Ако допустимо да се Паулус није позивао на родоско право и да је постојала тежња Трибонијанове комисије да истакне утицај родоског права на римско онда нам је разумљив напор комисије да са једне стране интерполише Паулусов текст, а са друге, да убаци у наслов D 14. 2. и један фрагмент који са насловом нема материјално-правне везе. То је управо Мецијанов фрагмент D 14. 2. 9. Док наслов говори о бацању робе са брода да би се избегао бродолом, дотле Мецијанов фрагмент говори о пљачки олупине. Али Мецијанов текст је доспео у наслов који помиње родоско право зато што и он сам говори о родоском праву. Поступак редактора збирке у случају Мецијановог фрагмента потврда је настојања која су довела и до стављања наслова „*de lege Rhodia*” и до интерполације Паулусовог текста. Грчки кодификатори римског права хтели су да истакну старину и утицај грчких, односно родоских норми поморског права на Римљане. Интерполационистичка критика напала је и Мецијанов фрагмент, свом жестином, али много мање сигурним средствима него што је то код Паулусовог текста био случај.

Фрагмент D 14. 2. 9. је један од оних који су сачувани на грчком језику. Издања Дигеста по правилу дају и упоредни латински текст који овде наводимо: *Volusius Maccianus ex lege Rhodia. Petitio Eudaemonis Nicomedensis ad imperatorem Antoninum. Domine imperator Antonine, cum naufragium fecissemus in Icaria direpti sumus a publicis qui in Cycladibus insulis habitant: Antoninus dicit Eudaemoni: Ego orbis terrarum dominus sum, lex autem maris. Lege Rhodia de re nautica res iudicetur quatenus nulla lex ex nostris ei contraria est. Idem etiam divus Augustus iudicavit* (Волузије Мецијан по Родоском закону... Захтев Еудајамона Никомеђанина цара Антонину. Господару, царе Антонине, када смо доживели бродолом код Икарије опљачкани смо од службеника који живе на Кикладима. Антонин рече Еудајамону: Ја сам господар света, а закон господар мора. Родоским законом уређено је поморство и ниједан од наших закона није му супротан. Тако одреди још божански Август).

Почетне несугласице у вези са овим фрагментом јављају се већ код читања. Најпре, постоји мишљење да треба читати „*a publicanis*”, а не

⁽¹⁵⁾ Osuchowski, op. cit.

⁽¹⁶⁾ D 14. 2. 2. и D 14. 2. 7.

„а publicis“¹⁷⁾ Из тога би произлазило да су пљачку извршили закупци пореза, а не државни службеници. За разматрање веза између родоског и римског права ово питање нема већег значаја. Други кључни проблем јесте да ли треба читати „in Icaria“ или „in Italia“.¹⁸⁾ Питање о месту на коме се бродолом догодио задира у предмет овог излагања. У прилог мишљењу да се случај збио код Икарије говоре бар два разлога, од којих би се први могао назвати географским, а други правно-историјским. Икарија не припада Кикладима, али им је много ближа него Италија. Мање је вероватно да би Киклађани могли пљачкати лађе чак код удаљених италијанских обала. Правно-историјски разлог међутим, наводи нас да потпуно одбацимо мисао о могућности да се ради о бродолому код Италије. У Италији је важило друго право и пљачка олуштине никада није била дозвољена. Напротив, пљачкаши су били гоњени и кажњавани.¹⁹⁾ Да се бродолом Еудајмонових лађа заиста збио код Италије цар никада не би могао да пресуди онако како је то учинио у овом случају.

Примедбе које је фрагменту упутила интерполационистичка критика сводиле би се углавном на следеће: није познато било какво Мецијаново дело о родоском закону; у инскрипцији фрагмента каже се *ex*, а не *de lega Rhodia*, како кодификатори обично чине када одломак преузимају из дела класичног правника. Поред тога, поменута су два имена правника од кога фрагмент потиче, док се уобичајено наводи само једно. Сумњу на интерполације повећавали би и необична титула владоца и позивање на страно право.²⁰⁾

Готово све критичке примедбе су оповргнуте. Теза о аутентичности фрагмента поткрепљена је низом аргумената. Пре свега, позивање на родоско право је сасвим у складу са римским правним системом из доба принципати у коме су важиле норме провинцијских права. У погледу владарског наслова папиролошки и нумизматички материјал сведочи да су цареви у доба принципати у грчким текстовима носили наслов господара света и друге сличне титуле. Помињање два имена правника није усамљен случај у D 14. 2. 9.²¹⁾ Најзад, за решење проблема аутентичности текста није од пресудног значаја да ли је Волузије Мецијан написао књигу о родоском праву²²⁾ или је можда само учествовао у редиговању једног царског рескрипта.²³⁾

Аутентичност Мецијановог фрагмента се постављала као оредишње питање у размишљањима о вези и утицају родоског права на римско. При

⁽¹⁷⁾ Обе варијанте да је Momzenovo издање *Digesta. V. Digesta (Corpus iuris civilis I)* ed. P. Kruger et Th. Mommsen, Berolini (1893)

⁽¹⁸⁾ исто

⁽¹⁹⁾ Још је претор дао тужбу у четвороструком износу против пљачкаша олупина (D 47. 9. 1.). Сенатским одлукама из раног принципати било је забрањено присвајање крме лађе (D 47. 9. 3.) и посебно забрањено принципсовим службеницима да пљачкају олуштине (D 47. 9. 7.).

⁽²⁰⁾ Аутентичност текста најдоследније оспоравају De Martino *op. cit.* i Osuchowski *op. cit.*

⁽²¹⁾ De Robertis, *op. cit.*

⁽²²⁾ тако, Scherillo, *op. cit.*

⁽²³⁾ тако Krueger, *Roms iuristen und ihre Werke* (наведено према De Roberts *op. cit.*

томе она је углавном испитивана посредном методом, а основна дискусија је вођена о проблему интерполација. Закључак те расправе говори у прилог аутентичности текста. Наша је намера да овакав став поткрепимо испитивањем фрагмента са становишта једне материјалне методе: довођењем у везу извештаја садржаног у фрагменту са друштвеним приликама времена његовог настанка.

Време настанка Мецијановог фрагмента није сасвим једноставно одредити. Мецијан је живео за владе Антонина Пија и Марка Аурелија. Сам текст наводи на закључак да се овде ради о Антонину Пију. То потврђују и неке друге околности. Наиме у доба принципата право царства није било изједначено. Постојао је шаролик систем провинцијског права. Међутим, почев од Хадријанове владе приметна је законодавна делатност чији је циљ био уређење правних последица бродолома.²⁴⁾ Не знамо да ли је Хадријанов едикт о бродолому важио у провинцијама, као ни његов обим. Извесно је међутим, да су потребе праксе и захтеви предузетничке класе за већом безбедношћу пловидбе навели Антонина Пија да настави Хадријанов рад на уређењу поморства. Извори бележе да је овај владар пружио поморцима заштиту чији прави садржај и домаћај не знамо.²⁵⁾ Законодавство Антонина Пија обратило је посебну пажњу уређењу питања правних последица бродолома. Стара, у преторском едикту поникла санкција за пљачку олупине, која се састоји у вишеструкој накнади штете, била је напуштена. Она већ сасвим није одговарала промењеним привредним и друштвеним условима, све бржег размаху трговине између појединих делова државе, јачању предузетничке класе у метрополи и провинцијама и привредном повезивању удаљених крајева пространог царства. У таквим условима пљачка олупине постала је злочин. Његовом учиниоцу законодавство Антонина Пија запретило је тешким казнама: шибањем, протеривањем, принудним радом.²⁶⁾ Санкције су класно диференциране, што сведочи о раширености праксе пљачкања олупина међу припадницима свих друштвених класа и слојева. Али императорска конституција је важила у Италији. Њено ширење у провинцијама ишло је кривудавом стазом. Управо у тим временима догодио се случај Еудајмона Никомеђанина о коме нас обавештава Мецијан. Лађе бродовласника из Никокедије доживеле су бродолом у источним провинцијама. Оне су опљачкане по свој прилици од државних службеника. Истовремено на престолу је седео владар који је за пљачкаше олупина прописао строге казне. То даје наду никомеђанском предузетнику да ће цар пресудити по норми сопствене

⁽²⁴⁾ D 47. 9. 7.

⁽²⁵⁾ D 48. 7. 1. ... nam et divus Pius rescripsit nullam vim nautis fieri debere et, si quis fecerit, ut severissime puniatur (joш божански Пијус одговори да се не сме примењивати никаква сила против помораца и ко то учини најстроже се кажњава).

⁽²⁶⁾ D 47. 9. 4. : Divus Antoninus de his, qui predam ex naufragio diripuerunt ita rescripsit: ... liberos quidem fustibus caesos in triennium relegabis aut si sordidiores erant in opus publicum eiusdem temporis dabis; servos flagellis caesos in metallum dampnabis. ... слободне људе свакако кажњене и батинањем прогнаћеш на три године или ако су убоги послаћеш их да исто толико проведу на јавним радовима. Робове ћеш пошто буду бичевани осудити на рад у руднику).

конституције, а насупрот правилу провинцијског права на које су се вероватно позвали Киклађани. Из разлога који нам нису познати цар није желео или није могао да да за право тужиоцу из Никомедије. Царској канцеларији је наложено да одбије Еудајмонов захтев. Цар је пресудио по правилу које је сам поставио. Зато је овај случај имао одјека; царски рескрипт је потврдио снагу провинцијског права. Но, царска канцеларија нашла се у неприлици: требало је не само одбити Еудајмонов захтев, већ и одбијање образложити бар донекле ваљаним разлозима. Зато се прибегло патетичној финеси („ја сам господар света, а закон господар мора”), али и позивању на родоско право. Напор царских службеника да родоском праву припише примат над морем, што је у сваком случају било претерано, морао се ипак заснивати на неким чињеницама. Царев одговор није могао бити чиста лаж. Овакав одговор био је могућ само у временима када је родоско право било добро познато и широко примењивано у пловидби Средоземним морем. Штавише, ауторитет тога права у првој половини II века наше ере морао је бити велик и неспоран када је оно у рескрипту било супротстављено самој царској власти и норми царске конституције, ма колико да је то представљало финесу и теоретско аргументисање у једној ситуацији чија нам позадина није добро позната.

Осврт на наше изворе показује да су Римљани у доба републике познавали родоско право. Оно је ширено по Средоземљу и у доба Антонина било је добро познато поморцима и правницима. Дугом применом чије токове нисмо у стању да пратимо, родоско право је постало опште познато широком кругу људи, о чему постоји сведочанство са преласка из II у III век наше ере. Утицај родоског права на Римљане био је само део ширег привредног и културног утицаја који је источни део Средоземља вршио на запад.

У присуству тврђења о утицају родоског права на Римљане и његовој распрострањености у римском царству, јавља се и питање о ставу римских класичних правника према родоском поморском праву. Паулусов текст у D 14. 2. 1. је по свему судећи интерполисан, па изгледа да, са изузетком мало познатог Волузија Мецијана, класични правници нису помињали родоско право. Намеће се мисао о поноситом ставу класичара у којима је живео надмоћни римски дух освајача света. Таквом ставу доприносила је управо широка примена родоског права у средоземној пловидби. Она је доводила до тога да поједине норме поморског права класични правници нису држали за правила која потичу са Родоса, већ су их сматрали универзалним нормама поморског права.

др Загорка Симић-Јекић, доцент
Правног Факултета у Београду

UDK — 343.1 : 343.261.1

ПРИТВОР У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ

(Судска пракса)

А. Ставови Савезног суда, републичких и покрајинских врховних суда о притвору

І Притвор лица са посебним својствима

а) Утицај притвора на престанак својства војног лица

То што је окривљени, по одслужењу војног рока, али пре отпуштања из ЈНА, стављен у притвор не може довести до тога да се таквом лицу и даље задрже својства војног лица, а тиме и надлежност војног суда. (Решење Врховног војног суда ВКР 128/ 72 од 22. I 1973)., Збирка судских одлука, 1976, књ. 1, св. 1, стр. 97).

б) Притвор лица које ужива имунитет

Притвор против лица са делегатским имунитетом не може се одредити ни у којем случају без одобрења надлежног органа (осим у случајевима флагрантних кривичних дела), па ни онда када је по одредби ЗКП обавезан (чл. 191. ст. 1. и чл. 353. ст. 1. ЗКП). (Заједничка седница од 12. јула 1977. године, Зборник судске праксе Врховног суда Србије, 1979, бр. 32, стр. 34).

II Притвор у преткривичном поступку

а) Разлози за притвор у преткривичном поступку и испит притвореника

1) Постојање „других разлога“ који, ван утврђивања истовестности или проверавања алибија, оправдавају одређивање притвора на основу одредбе члана 196. став 1. ЗКП представља фактичко питање, при чему треба посебно имати у виду да се притвор по овом законском пропису може

одредити само ако је примена притвора потребна ради прикупљања неопходних података за вођење кривичног поступка против одређеног лица, те да израз „прикупљање неопходних података” треба схватити знатно уже од израза „прикупљање обавештења која би могла бити од користи за успешно вођење кривичног поступка” у члану 151. (140) ст. 1. ЗКП¹⁾ Разлози за притвор морају и у овом случају бити конкретизовани и образложени у решењу о притвору.

2) Лице које се налази у притвору на основу члана 196. (180а) ст. 1. ЗКП орган унутрашњих послова не може испитати у својству окривљеног.

3) Кад је притвор одређен на основу члана 196. ст. 1. ЗКП, па орган унутрашњих послова спроведе притворено лице истражном судији у смислу става 5. истог законског прописа, истражни судија ће поступити у смислу одредаба члана 193. (178) ЗКП. (Закључак Саветовања представника кривичног одељења врховних судова од 26. и 27. фебруара 1974. године).

б) Одлука истражног судије о одређивању притвора лицу лишеном слободе

У случају кад је истражни судија у смислу одредбе члана 193. (178) став 4. ЗКП одредио притвор против лица које му је доведено а још није донесено решење о спровођењу истраге, решење о притвору треба да садржи, између осталог, опис кривичног дела, правну квалификацију и разлоге за постојање основане сумње да је то лице извршило кривично дело, чл. 192. ст. 2. у вези са чланом 191. ЗКП (чл. 177. ст. 2. у вези чл. 176).

Ако је после тога, по захтеву јавног тужиоца, истражни судија донео решење о спровођењу истраге у којем су дати исти опис и правна квалификација дела, решење о притвору се неће мењати уколико разлози за притвор још постоје. Ако је пак у решењу о спровођењу истраге дат другачији опис дела или квалификација или обоје, истражни судија ће, ако сматра да још постоје разлози за притвор, у решењу о спровођењу истраге одредити притвор за то дело (који ће се рачунати од лишења слободе), чиме ће бити замењено раније решење о притвору.

Доношење решења истражног судије о притвору као и задржавање окривљеног у притвору није условљено предлогом јавног тужиоца, чл. 192. (чл. 177) ст. 2. ЗКП. Због тога, кад је у смислу чл. 193. (178) ст. 4. ЗКП против лица које му је доведено одредио притвор, истражни судија ће окривљеног задржати у притвору ако нађе да још постоје разлози за притвор, без обзира на то што јавни тужилац није предложио одређивање притвора у захтеву за спровођење истраге. (Збирка судских одлука, књ. XV, св. 1, стр.. 65).²⁾

¹⁾ Код свих судских одлука које су донете пре Закона о кривичном поступку од 1976. године наведене су одредбе овог закона, као и чланови претходних закона (у загради), како би се сачувала њихова аутентичност.

²⁾ Закључци саветовања представника кривичних одељења републичких и покрајинских врховних судова и судија Кривичног одељења Врховног суда Југославије, одржаног 22. и 23. XII 1969. г. у Београду.

ц) Одлука истражног судије о даљем притвору лица коме је био одређен притвор од стране органа унутрашњих послова

Кад истражни судија нађе да постоје законски основи да притворено лице које му је спроведено у смислу члана 196. (180а) став 5. ЗКП и даље остане у притвору, донеће решење о одређивању притвора, а не решење о продужавању притвора, (Закључак саветовања представника кривичних одељења врховних судова од 26. и 27. фебруара 1974. године).

д) Урачунавање времена проведеног у притвору који је одређен у преткривичном поступку

Време проведено у притвору који је био одређен на основу чл. 196. (180а) став 1. ЗКП урачунава се у законске рокове трајања притвора из члана 197. (181) ЗКП. (Закључак саветовања представника одељења врховних судова од 26. и 27. фебруара 1974. године).

III Притвор у истрази

а) Разлози за притвор у истрази

1а) Тежина дела као разлог за притвор

Тежина дела изражена у казни прописаној у закону предвиђена је сама за себе као притворска основа једино у чл. 191. (176) ст. 1. ЗКП. С тога тако схваћена тежина дела, сама за себе, без постојања и конкретних „других околности које указују на опасност од бекства“ не може представљати довољну законску основу за примену притвора по чл. 191. (176) ст. 2. тач. 1. ЗКП, Врховни суд Србије, Кж II 26/76 од 21. I 1976., Одвјетник 1977., бр. 3-4, стр. 149).

2а) Опасност од утицаја на вештака

Опасност од утицаја на вештака није предвиђена као законски основ за притвор. (Решење ВС Хрватске II-Кр/78 од 2. VI 1978, Збирка судских одлука 1978, књ.3, св. 3, стр. 138).

3а) Значај ранијих осуда за одређивање притвора

Ранија осуда није искључиви услов за одређивање притвора у смислу члана 191. (176) став 2. тачка 3. Закона о кривичном поступку, јер особите околности које оправдавају бојазан да ће окривљени поновити кривично дело могу бити изражене и другим чињеницама. (Решење ВС Србије. Одељење у Новом Саду, кж 879/67 од 28. XII 1967. Збирка судских одлука, књ. XIII, св. 1, одлука бр. 9).

4а) Нечовечно и безобразно понашање окривљеног не оправдава бојазан од поновног извршења дела

Силедијско и безобразно понашање учиниоца кривичног дела силовања саставни је део бића овог кривичног дела и чини једно од његових законских обележја, док елеменат кривичног дела — сам за себе — без постојања неких других момената не спада у околности које могу оправдати притвор као меру обезбеђења присуства окривљеног у смислу члана 191. (176) ЗКП. (ВС Србије, Кж 1725/68 од 6. XII 1968. године, Правни живот 1969, бр. 6. стр. 89).

5а) Тумачење појма „неопходно одређивање притвора“ из чл. 191. ст. 2. тачка 4. ЗКП

У решењу о одређивању притвора на основу тачке 4. става 2. члана 191. (176) ЗКП потребно је одређено навести околности које указују на неопходност одређивања притвора. (Решење Врховног суда Босне и Херцеговине Кж 1155/73 од 2. X 1973. године, Збирка судских одлука, 1976, књ. 1, св. 1, стр. 106).

6а) Престанак колузионе опасности

Притвор одређен само због колузионе опасности (чл. 191. (176) ст. 2. тач. 2. ЗКП) мора се укинути на основу одредбе чл. 191. ст. 3. ЗКП кад је колузиона опасност као разлог за одређивање притвора престала обезбеђењем трагова кривичног дела или саслушањем сведока, саучесника или прикривача (и извршењем суочења ако су потребна). У овом случају, притвор би се могао продужити само ако би се утврдило да постоји који други основ из чл. 191. ст. 2. тач. 1. или 3. ЗКП. (Кз 28/70 од 16. XI 1970. године).

б) Рокови трајања притвора

16) Продужење притвора

Приликом одлучивања о продужењу или укидању притвора, када испитује да „joш постоје разлози за притвор“ (чл. 199. ст. 2. 265. ст. 2, 353. ст. 6, 390. ст. 5. (раније чл. 183, 244, 324. и 355. ЗКП) суд се неће ограничити само на утврђивање да ли joш постоје разлози на основу којих је притвор био одређен, већ ће испитати евентуално постојање других основа за притвор из чл. 191. (176) ст. 2. ЗКП.

Када се утврди постојање новог разлога за притвор, који није био наведен у ранијем решењу о притвору, у изреку решења којим се притвор продужава треба унети законски основ због кога се притвор продужава и овај основ посебно образложити (чл. 192. (177) ст. 2. ЗКП).

На овај начин треба поступити не само у случајевима када се после предаје оптужнице суду испитује постојање разлога за притвор, већ и када се решава о продужењу притвора у току истраге на основу чл. 197. (181) ЗКП. (Закључак саветовања представника кривичних одељења републичких врховних судова и судија Кривичног одељења ВС Југославије — одржаног 26. и 27. VI 1968).

26) Трајање притвора у случајевима проширења истраге за ново кривично дело

Рокови о трајању односно продужавању притвора предвиђени у чл. 197. (181) Закона о кривичном поступку односе се само на она кривична дела због којих је у току истрага. Ако се притвор због тих кривичних дела укине или се иначе окривљени пусти на слободу уз услове предвиђене у чл. 185. (170) Закона, па се у том времену истрага против окривљеног прошири због којег новог кривичног дела и против њега одреди притвор због тог кривичног дела, за овај нови притвор вреди рокови у погледу његова трајања односно продужавања, без обзира на раније рокове у вези с ра-

нијим притворима (Решење Врховног суда Хрватске Кж 1056/70 од 10. VI 1970., Наша законитост, 1971, бр. 6, стр. 487).

ц) Немогућност замене притвора јемством

Не може се пустити на слободу уз јемство окривљени према коме је притвор био наређен као облигаторан (чл. 191. ст. 1. ЗКП). или је притвор био наређен као факултативан али из узрока наведених у чл. 191. ст. 2. тач. 2. и 3.(182) ЗКП.

IV Притвор после предаје оптужнице

а) Разлози за притвор после предаје оптужнице

1а) Појава нових разлога за притвор после предаје оптужнице

Када веће окружног суда оцењује у смислу чл. 265. (244) ЗКП да ли још постоје разлози за притвор, не ограничава се само на испитивање да ли постоји разлог због кога је притвор био одређен у фази истраге, па ако нађе да стоји други разлог из чл. 191. (176) ЗКП, а не онај због кога је притвор био одређен, продужиће притвор из разлога који постоји (Решење ВС БИХ, Кж 778/ 73 од 8. VI 1973. Збирка судских одлука, 1973, св. 2, стр 89).

2а) Престанак разлога због којих је притвор био одређен у истрази

Не стоје законске претпоставке за даље задржавање окривљеног у притвору и после подигнуте оптужнице ако је притвор био одређен искључиво због околности које су указивале да ће ометати истрагу утицањем на сведоке и саучеснике, а они су већ саслушани (Решење Врховног војног суда ВКР 3/68 од 13. I 1968. године, Збирка судских одлука, књ. XIII, св. 1, одлука бр. 7).

б) Трајање притвора после одлуке већа донесене поводом приговора против оптужнице

После подигнуте оптужнице веће је, у складу са одредбом члана 265. (244) ЗКП, дужно да донесе решење о одређивању, продужењу или укидању притвора, па се окривљени против кога је притвор одређен или продужен налази у притвору на основу ове одлуке већа, а контрола суда над даљим трајањем притвора спроводи се по одредбама члана 199, 353. и 385. ст. 4. (183, 324, и 355. ст. 4) ЗКП.

С обзиром на то, кад веће одлучујући о приговору против оптужнице нађе да је потребно боље разјашњење ствари да би се испитала основност оптужнице те врати оптужницу јавном тужиоцу ради допуне истраге, чл. 269. (248) став 2. ЗКП, притвор се неће укинути зато што је већ трајао шест месеци, тј. што је протекао максимални рок прописан за трајање притвора у претходном поступку. Приликом допуњавања истраге мора се поступати са нарочитом хитношћу, чл. 190 (175) став 2. реченица друга ЗКП. (Закључак саветовања представника кривичних одељења врховних судава одржаног 26. и 27. фебруара 1974. г., Збирка судских одлука, 1976, књ. 1. св. 2, стр. 85-86).

В Притвор приликом изрицања пресуде

а) Обавезно одређивање притвора приликом изрицања пресуде

Код изрицања казне затвора у трајању од пет година, притвор против оптуженог наредиће се односно продужити као обавезан у смислу чл. 353. (324) ст. 1. ЗКП без обзира да ли је та казна изречена за дело за које се оптуженом судило на основу оптужнице, или је том казном обухваћена и казна изречена раније донетом правоснажном пресудом, која је узета као утврђена и постала саставни део казне затвора од пет година. (Решење ВС Србије, Кж. II. 178/76 од 23. III 1976. године, Билтен судске праксе ВСС, 1977, бр. 1, стр. 3).

б) Факултативно одређивање притвора код изрицања пресуде

1б) Немогућност одређивања притвора због колузионе опасности

Притвор из разлога колузионе опасности који прописује чл. 191. ст. 2. тач. 2. (182) ЗКП, може да траје до момента изрицања првостепене пресуде, а после тога момента притвор из разлога колузионе опасности не може опстати, већ се мора укинути или наставити само из другог законског разлога.

Ово произилази из чл. 353. ст. 2. ЗКП по коме ће веће, у случају кад изрекне пресуду којом се оптужени осуђује на казну затвора из разлога предвиђеног у чл. 191. ст. 2. тач. 2 (182) ЗКП, односно наредити притвор под условом из чл. 191. ст. 2 тач. 1, 3. и 4. ЗКП. (Кж 42/61 од 21. III 62. године.)³⁾

2б) Притвор због претње извршења новог кривичног дела

Један од разлога за одређивање притвора на основу чл. 191. (176) ст. 2. т. 3. Закона о кривичном поступку може бити и претња оптуженог, коју је он одмах после проглашења пресуде којом је проглашен кривим и осуђеним због кривичног дела из чл. 166. ст. 1. т. 1. КЗ Србије упутио оштећеном да ће зато „добити своје“, тј. да ће га изударати и тиме учинити једно од кривичних дела против живота и тела, ако је та претња озбиљна и ако оправдава бојазан да ће оптужени, уколико остане на слободи, ту своју претњу остварити. (Решење Врховног суда Хрватске Кж 916/69 од 9. VI 1969. Наше законитост 1970. бр. 3, стр 244).

ц) Притвор у случају доношења осуђујуће пресуде за једно и ослобађајуће пресуде за друго кривично дело

У казну изречену оптуженом због више кривичних дела у смислу члана 48 ст. 1. КЗ СФРЈ не може се урачунавати и време проведено у притвору због кривичног дела у односу на које је он другом пресудом ослобођен оптужбе. (Пресуда Врховног суда Војводине Кж. бр. 1204/73 од 26. XII 1973. године, Билтен судске праксе ВС Србије, 1977, бр. 1, стр. 9).

³⁾ Судске одлуке код којих нису дати никакви други подаци, осим њихове аутентичног броја, представљају необјављене ставове судске праксе евидентирани у Савезном суду.

д) Урачунавање времена проведеног у притвору у казну затвора

1д) Пропуст суда да изврши урачунавање притвора

За случај, да се о урачунавању притвора није потпуно одлучило у осуђујућој пресуди, претпоставља се, да се о томе може одлучити и накнадно посебним решењем (ВСХ Кж 2408/55).

2д) Урачунавање времена проведеног у притвору као фактичко питање

Одредбу члана 365. тачка 6. ЗКП (335), која одређује да је кривични закон повређен ако су повређене одредбе о урачунавању притвора и издржане казне, треба тумачити тако да ова повреда стоји само онда ако суд тачно утврди временски период који је оптужено лице провело у притвору али одбије да то време урачуна у казну. Због тога се у случају када у списима постоје подаци да је оптужено лице извесно време провело у притвору, а суд у пресуди то не утврди и због тога тај период не рачуна у казну, не ради о повреди кривичног закона, јер утврђивање времена проведеног у притвору спада у чињенична питања. С обзиром на специфичност ових чињеница, законом је за такве случајеве предвиђен посебан поступак (чл. 136. ст. 1. (128) ЗКП) па се те чињенице морају, након правоснажности пресуде, утврдити у том поступку (ВС Србије, Кзз. 14/76 од 16. 4. 1976., стр. 8).

VI Притвор за време поступка по жалби на пресуду првостепеног суда

а) Одлука првостепеног суда о притвору у жалбеном поступку

У току поступка по жалби на пресуду, након што је предмет достављен суду који одлучује о жалби, ако се окривљени налази у притвору, првостепени суд не испитује више по службеној дужности да ли још постоје разлози за притвор (чл. 199. ст. 2. (183) ЗКП).

Уколико предмет из првостепеног суда не би био упућен вишем суду у року од два односно једног месеца рачунајући од правоснажности последњег решења о притвору (чл. 199. ст. 2. (183) ЗКП), веће из чл. 23. ст. 6. ЗКП (18) ће испитати да ли још постоје разлози за притвор и донети решење о продужењу или укидању притвора (аналогна примена члана 199. ЗКП).

Суд који одлучује о жалби поступиће у смислу одредаба чл. 385. ст. 4. и 389. ст. 2. (355. и 359) ЗКП. (Закључак саветовања представника кривичних одељења републичких врховних судова и судија Кривичног одељења ВС Југославије — одржаног 26. и 27. VI 1968).

б) Одлука другостепеног суда о притвору

Другостепени суд ће увек укинути притвор ако је време проведено у притвору једнако или дуже од казне лишења слободе која се, с обзиром на забрану прописану у члану 378. (348) Закона о кривичном поступку, оптуженом може изрећи на поновном суђењу. (Решење Врховног суда

Босне и Херцеговине Кж 406/69-2 од 25. IV 1969. године, Збирка судских одлука књ. XV, св. 1, одлука бр. 14).

VII Притвор после правоснажности осуђујуће пресуде

а) Немогућност укидања притвора после правоснажности осуђујуће пресуде

После правоснажности осуђујуће пресуде престаје трајање притвора и отпочиње издржавање казне, па суд по закону није овлашћен да притвор укида с позивом на члан 353. ЗКП. (Пресуда Врховног суда Србије Кзз 31/79 од 3. VII 1979., Збирка судских одлука, 1979, књ. 4, св. 3. и Правни живот, 1980, бр. 8-9, стр. 103).

б) Немогућност одређивања притвора после правоснажности осуђујуће пресуде

Пошто правоснажну и извршну пресуду достави органу надлежном за извршење казне, суд није овлашћен да према осуђеном лицу, које је на слободи, одреди притвор као меру обезбеђења за извршење казне (Решење Врховног суда Босне и Херцеговине Кж 1254/56 од 16. VII 1956. године, Збирка судских одлука, књ. 1, св. 2, одлука бр. 301).

ц) Притвор и поступак по ванредним правним лековима

У случају када је против окривљеног кривични поступак био правоснажно обустављен у истрази, током које је против њега био одређен притвор, па је касније дозвољено понављање поступка и истрага настављена, у рок трајања новог притвора који се одређује у поновљеном поступку има се урачунати и време проведено у притвору пре обуставе поступка. (Правно схватање Кривичног одељења Врховног суда Србије од 15. XI 1978. године, Збирка судских одлука, 1978, књ. 3. св. 4).

VIII Правила која важе за доношење одлуке о притвору

а) Надлежност органа за доношење одлуке о притвору

1а) Надлежност већа које одлучује о продужењу притвора после подношења оптужнице, одн. оптужног предлога

Кад је решење о притвору донео истражни судија општинског суда пре подношења оптужнице, односно оптужног предлога, решење о продужењу притвора после подношења оптужнице, односно оптужног предлога у смислу чл. 199. ст. 2. и чл. 265 ст. 2. (183 и 244) у вези са чл. 430 (393) ЗКП, доноси веће општинског суда.

(Закључак саветовања представника кривичних одељења републичких врховних судова и судија Кривичног одељења ВС Југославије одржаног 26. и 27. VI 1968. године).

2а) Састав већа које одлучује о притвору пре читања оптужнице

Судско веће првостепеног суда надлежно је да одлучује по предлогу у вези са притвором и пре прочитане оптужнице на главном претресу када се налази у заседању, па и о предлогу да се окривљени пусти на слободу уз положено јемство (чл. 186. (171) ЗКП).

(Решење Врховног суда Црне Горе Кж 114/69 од 3. XI 1969., Збирка судских одлука, књ. XV, св. 2, одлука бр. 120).

3а) Састав већа које одлучује о притвору до завршетка главног претреса

Решење, којим се од завршетка истраге, односно предате оптужнице па до завршетка главног претреса одређује или укида притвор (чл. 199. (183) ЗКП), доноси ван главног претреса веће из члана 23. став 6. ЗКП, а у току заседања расправно веће.

(Решење Врховног суда Хрватске Кж 1979/55 од 30. VI 1955, Збирка одлука врховних судова, 1957, одлука бр. 139).

4а) Састав већа које одлучује о притвору по завршеном главном претресу

По завршеном главном претресу, док је веће још на окупу оно је надлежно за решавање о укидању притвора, а не веће окружног суда из члана 23. став 6. Закона о кривичном поступку.

(Решење Врховног суда САП Војводина Кж 480/60 од 28. IV 1960., Збирка судских одлука, књ. V, св. 1, одлука бр. 4).

б) Уручење решења о притвору

Правило прописано у ставу 3. члана 192. (177) ЗКП да се решење о притвору има предати лицу против кога је притвор одређен важи за свако одређивање или продужавање притвора, без обзира у којој је фази поступка решење донесено и ко га је донео.

(Решење Врховног суда Босне и Херцеговине Кж. 1188/73 од 11. X 1973., Билтен судске праксе Врховни суд Србије, 1976, бр. 8-9 стр 9. Збирка судских одлука, 1976, књ. 1, св. 1).

ц) Рок за жалбу на решење о притвору

1ц) Рок за жалбу тече од дана достављања решења о притвору

Рок за жалбу не тече од усменог саопштавања решења окривљеном, него од дана када му је решење достављено.

(Из образложења Решења Врховног суда Босне и Херцеговине Кж 1188/73 од 11. X 1973., Збирка судских одлука, 1976, књ. 1, св1, стр. 105).

2ц) Рок за жалбу тече од дана усменог саопштења решења

Кад се решење о продужењу притвора саопшти усмено рок за изјаву жалбе тече од часа саопштења и не може се продужити.

Образложење: Жалба на решење подноси се у року од три дана од дана усменог саопштења, а тек ако тога није било, од дана достављања решења, чл. 395. (363) ст. 2. ЗКП. Тај се рок, који вреди и у случају усменог саопштења решења о продужењу притвора непосредно по објављивању пресуде, не може продужити ни онда ако је суд — без обзира на то да ли су то странке захтевале — странкама ипак доставио препис усмено саопштене одлуке.

(Врховни суд Хрватске, II Кж 326/76 од 3. IX 1976., Одвјетник, 1977, бр. 3-4, стр. 151).

IX Притвор у скраћеном поступку

а) Притвор у случајевима када о кривичним делима из надлежности општинског суда одлучује окружни суд

За примену притвора за кривична дела из надлежности општинског суда предвиђена у члану 430. (393) ЗКП, када се о њима расправља пред окружним судом, примењују се исти прописи као кад се за та дела суди пред општинским судом.

(Решење Врховног суда Хрватске II Кж 131/76 од 8. IV 1976., Збирка судских одлука, 1977, књ. 2. св. 3, стр. 153).

б) Притвор одређен због очигледног избегавања оптуженог да дође на главни претрес

Притвор по основу члана 300. став 2. Закона о кривичном поступку може се у смислу члана 430. тог закона одредити у поступку за кривична дела за која је као главна казна прописана новчана казна или затвор до три године (скраћени поступак).

(Начелни став бр. 3/78 VII Заједничке седнице Савезног суда, републичких врховних судова, покрајинских врховних судова и Врховног војног суда одржаног 12. маја 1978., Збирка судских одлука, 1978, књ. 3, св. 3).

X Притвор у поступку према малолетницима

а) Трајање притвора

Притвор према малолетнику у припремном односно претходном поступку не може трајати дуже од три месеца ни у случајевима када је поступак према малолетнику спојен са поступком против пунолетног лица.

(Врховни суд Србије, Крм. 136/78 од 30. V 1978., Зборник судске праксе ВСС, 1979, бр. 32 стр. 62).

б) Време проведено у притвору не урачунава се у васпитну меру

Време проведено у притвору не може се урачунавати у изречену васпитно поправну меру.

(Кз 98, 99/57 од 15. VII 57. и Кз, 100/57 од 12. V 57.)

XI „Притвор“, одн. привремени смештај у поступку за примену мера безбедности обавезног психијатријског лечења и чувања у здравственој установи

а) Немогућност одређивања притвора у поступку за примену мере безбедности

У поступку за примену мере безбедности упућивања неурачунљивог учиниоца кривичног дела у завод за душевно болесна лица или други завод за чување и лечење не примењују се одредбе о притвору;

(Решење Врховног суда Босне и Херцеговине Кж 270/72 од 7. III 1972. године, Збирка судских одлука, књ. XVIII, св. 4, стр. 22).

б) Привремени смештај у поступку за примену мера безбедности

Привремени смештај у завод за чување и лечење или неку подесну просторију, одредиће се и према лицу према коме није био током кри-

вичног поступка одређен притвор, када се услед његове неурачунљивости покрене поступак за примену мере упућивања у завод ради чувања и лечења из чл. 63. КЗ СФРЈ, а потрајаће до окончања тог поступка.

(Став седнице Кривичног одељења Врховног суда Војводине од 4. 4. 1977., Гласник Адвокатске коморе Војводине, 1978, бр. 6, стр. 21).

XII Наканада штете лицу које је неосновано било у притвору

а) Врста штете која се може накнадити

1а) Трошкови за набавку хране

Према одредби чл. 202. ст. 2. (186) ЗКП, притвореници имају право да се, по одлуци органа који спроводи истрагу, о свом трошку хране за време издржавања притвора. С обзиром на то, кад се касније покаже да је окривљени (сада подносилац захтева) у притвору био задржан без основа, а за време издржавања притвора о свом трошку је набављао храну или је од чланова његове уже породице с којима је живео у заједничком домаћинству примао пакете са храном, која представља нормалну и уобичајену допуну хране коју је добијао (или одбијао) у притвору, у том случају подносиоцу захтева припада право на накнаду ове врсте трошкова јер се има сматрати да су проузроковани неоснованим притвором.

(Кж 13/69 од 17. IV 69., Збирка судских одлука, књ. XIV, св. 4).

2а) Трошкови за учињене посете од стране брачног друга и деце притвореника

Подносилац захтева за накнаду штете има право на накнаду трошкова учињених за извршене посете од стране брачног друга и деце са којима је живео у заједничком домаћинству, док се он без основа налазио у притвору, јер таква врста трошкова представља умањење имовине домаћинства подносиоца захтева које је проузроковано неоснованим притвором, а посета наведених чланова уже породице окривљеног учињена у границама кућног реда установе у којој се издржава притвор је законско право притвореника (чл. 203. ст. 1 (187) ЗКП).

(Збирка судских одлука, књ. XVI, св. 2, одлуке 172, 173, 174 и 175).

3а) Издаци за браниоца до момента укидања притвора

Подносилац захтева за накнаду штете има право на накнаду издатака које је на име награде и трошкова свога браниоца имао до момента укидања притвора за који се касније показало да је био без основа одређен, јер је подносилац захтева, да би се ослободио притвора, морао и сам и преко браниоца побијати постојање основане сумње да је учинио кривично дело за које је одбрана по закону обавезна. Због тога се има сматрати да су ови трошкови везани за притвор, па лицу које је било без основа задржано у притвору припада право на њихову накнаду.

(Кж 13/69 од 17. IV 69, Збирка судских одлука, књ. XIV, св. 4).

б) Околности које омогућују накнаду штете неосновано притвореном лицу

1б) Непостојање довољних разлога за притвор

Ако према доказном материјалу нису постојали довољни разлози за задржавање окривљеног у притвору, што је у каснијем поступку потврђено и доношењем пресуде којом је окривљени ослобођен од оптужбе за кривично дело због којег је био у притвору, мора се закључити да је та мера била незаконита и окривљеном признати право на накнаду штете.

(Кж 42/56 од 12. III 58).

2б) Пропуст окривљеног да изјави жалбу на решење о притвору

Околност што окривљени није изјавио жалбу против решења о одређивању или продужењу притвора, нема утицаја на његово право на накнаду штете због незаконитог задржавања у притвору.

(Кж 11/65 од 17. III 65 и Кж 35/65 од 24. XI 65).

ц) Околности које искључују могућност накнаде штете притвореном лицу

Оправданост мере у времену одређивања притвора

1ц) Накнада штете због неоправданог задржавања у притвору не може се признати ако је у време наређивања притвора та мера била оправдана и заснована на претпоставкама предвиђеним у закону.

(Кж 16/57 од 23. VII 57. и Кж 27/57 од 9. X 57).

2ц) Лицу које тражи накнаду штете због незаконитог задржавања у притвору не припада ово право у случају када је притвор према њему био наређен услед тога што је у току истраге покушао да утиче на сведоке да ови дају изјаве у одређеном правцу, јер је притвор у том случају био оправдан и законит.

(Кж 7/64 од 6. V 1964).

3ц) Законитост задржавања у притвору оцењује се са становишта постојања законских услова за примену те мере како у време њеног наређивања тако и за време трајања, а не само са становишта да је кривични поступак био обустављен, односно завршен доношењем пресуде којом је потужени ослобођен или је оптужба одбијена.

(Кж 35/56 од 12. III 56).

4ц) Лице које је било оптужено због кривичног дела убиства из чл. 47. ст. 2. КЗ Србије (135. КЗ), па је оптужба пресудом одбијена јер је јавни тужилац одустао од оптужбе, не може позивом на чл. 545. (513) ЗКП захтевати накнаду штете причињене му тим што је задржано у притвору, кад је против њега постојала основана сумња да је извршило поменуто кривично дело па је због тога била одређена истрага и наређен притвор под условима предвиђеним у чл. 191. (182) ЗКП, који су постојали.

(Кж 22/63 од 29. V 1963, Збирка судских одлука, књ. VIII, св. 2).

д) Остваривање права на накнаду штете због злостављања за време издржавања притвора

У поступку по глави XXXII ЗКП може се досуђивати само она штета коју је неко лице претрпело услед неоправдане осуде или услед незаконитог задржавања у притвору. Штета коју би неко лице претрпело услед злостављања коме би било од стране службених лица изложено за време издржавања казне, или за време док се налазило у притвору — има се расправити у редовном поступку за накнаду штете.

То се може остварити само у парници, пошто право да постави захтев за накнаду штете по том основу има свако лице коме би била причињена штета ове врсте, независно од тога да ли је сама осуда била оправдана или неоправдана, односно независно од тога да ли је задржавање у притвору било законито или незаконито.

Б. Анализа судске праксе

Посматрајући поједине кривичнопроцесне институте кроз призму судске праксе, можемо запазити да је за неке од њих она изградила већи, а за друге мањи број ставова који треба да буду путоказ њихове правилне примене. Узроци овакве ситуације су двојаки: прво, различит значај појединих институата и друго, природа њихове правне формулације која ствара често потребу за тумачењем. Са тог становишта посматран, притвор представља установу чије је правно регулисање праћено многобројним ставовима судске праксе од којих неки дају тумачење, а неки допуну законског текста.

Међутим, у овој анализи судске праксе није постављено, као циљ, издвајање и груписање свих изложених ставова с обзиром на њихово обезбеђење — да ли представљају објашњење појединих израза у закону (на пример, појам „друге околности које указују на опасност од бекства“ као разлог за притвор) или разматрање могућности подвођења конкретних околности под одребене законске термине (напр. значај раније осуђиваности) или попуњавање правних празнина. Елиминисање оваквог приступа, који је неки пут исто тако потребан, даје могућност за једну другачију анализу изложених ставова у којој би се испитала, у првом реду, њихова прихватљивост и оправданост. Следећи овај критеријум, као предмет наших разматрања појаљују се два изложена става. Први се односи на притвор у скраћеном кривичном поступку, а други на рок за улагање жалбе против одлуке о притвору.

1 Притвор у скраћеном поступку због избегавања окривљеног да дође на главни претрес.

Код притвора који се одређује на основу чл. 300. ст. 2. ЗКП појавили су се судској пракси два спорна питања: 1. могућност аналогне примене овог притвора у скраћеном кривичном поступку и 2. примена осталих одредаба о притвору у овом случају.

У погледу првог питања, наиме могућности одређивања притвора на основу чл. 300. ст. 2. ЗКП у поступку за кривична дела за која је као главна казна прописана новчана казна или затвор до три године (скраћени поступак) судска пракса је била неуједначена. Међутим, пошто је реша-

вање овог питања од значаја за јединствену примену савезног закона, оно је у складу са чл. 33. ст. 2. Закона о Савезном суду било предмет расправљања на Заједничкој седници на којој је заузет начелан став да се притвор по основу чл. 300. ст. 2., тј. када уредно позвани оптужени очигледно избегава да дође на главни претрес, може одредити у смислу чл. 430. ЗКП и у скраћеном поступку. Образложење за овакав став произилази из самог Закона о кривичном поступку, наиме, члана 430. који прописује да ће се „у поступку пред судом који суди само у првом степену за кривична дела за која је као главна казна прописана новчана казна или затвор до три године, примењивати одредбе чл. 431-445, а уколико у тим одребама није нешто посебно прописано, примењиваће се сходно остале одредбе овог закона”.

Међутим, у овом начелном мишљењу које је ое објављено у Зборнику судске праксе Врховног суда Србије од 1979. године, није наглашено да ова могућност примене притвора на основу чл. 300. ст. 2. ЗКП у скраћеном кривичном поступку мора бити коригована једним изузетком предвиђеним у чл. 442. ст. 3. ЗКП. По овоме члану закона главни претрес у скраћеном поступку може се одржати и у одсуству окривљеног, под условом да његово присуство није нужно и да је претходно испитан. Према томе, примена притвора из чл. 300. ст. 2. ЗКП у скраћеном поступку долази у обзир само ако нема услова за примену изузетака из чл. 442. ст. 3., односно за одржавање главног претреса у одсуству окривљеног.

У погледу другог питања, наиме које све одредбе ЗКП-а важе и за притвор у наведеном случају, на први поглед нема никаквих проблема јер сам Закон у истом члану наводи да се примењују одредбе члана 190-205. овог закона. Међутим, у теорији, одн. боље рећи код неких теоретичара, појавило се тумачење по коме за притвор одређен на основу чл. 300 ст. 2. долази у обзир примена само одредаба чл. 201-205, односно само оних одредаба које регулишу поступак са притвореницима.⁴⁾ У погледу осталих одредаба, и уопште законске формулације о примени чланова 190-205. ЗКП и на овај притвор (било у редовном или скраћеном поступку), исти аутор овакву формулацију закона квалификује као „очигледну омашку редактора који нису стриктно водили рачуна о ономе шта треба примењивати у конкретним случајевима”.⁵⁾

Међутим, пажљива анализа чл. 300. ст. 2. доводи нас до закључка да је законодавац код ове упућујуће норме предвидео само *сходну примену* чланова 190-205. ЗКП, а по тумачењу Савезног суда, односно Заједничке седнице, као и по принципима које је изградила правна наука у погледу тумачења правних прописа, код „сходне примене дословна примена није ни могућа, већ само у оној мери у којој је то неопходно и могуће, као и у другим случајевима кад се тај израз употребљава”.⁶⁾ Друго, већ

⁽⁴⁾ Петрић В. Притвор у кривичном поступку, Југословенска ревија за кривично право и криминологију, 1978, бр. 4, стр. 14.

⁽⁵⁾ Ибид.

⁽⁶⁾ Зборник судске праксе, Врховни суд Србије, 1979, бр. 32, стр. 42.

у самом овом члану изричито је искључена примена члана 191. у погледу услова за одређивање притвора. У ствари чл. 300. ст. 2. ЗКП представља *lex specialis* и он, као такав, успоставља само специфичне услове за примену једног института у некој посебној и изузетној ситуацији, али не искључује примену и других одредаба које регулише исти институт. Према томе, непотребно је вршити овакве корекције законодавца. Управо супротно од тога, задатак теорије је да укаже и подвуче потребу за применом и других правних норми које закондовац у овом члану није могао да помене, као што је на пример, чл. 8. став 3. ЗКП којим се обезбеђује преношење свих писмена из чл. 8. ст. 1. који се упућују окривљеном, као и других одредаба које, због чињенице да се окривљени налази у притвору, намећу допунске обавезе суду код предузимања појединих кривичнопроцесних радњи.

II Рок за улагање жалбе против одлуке о одређивању притвора

У погледу рока за улагање жалбе против одлуке о притвору судска пракса је изградила два противречна става: према једном ставу тај рок тече од дана достављања решења о притвору (VIII, 1ц), а по другом од дана усменог саопштења те одлуке (VIII, 2ц). При томе, треба нагласити да овај последњи став покрива две различите процесне ситуације од којих је једна општерог карактера, пошто се односи на свако решење о притвору, а друга посебног карактера јер се односи само на одлуку о притвору непосредно по објављивању пресуде. Код овако разложеног става, постаје очигледно да се само његов први део, онај који има општи карактер, директно супроставља тумачења да рок за улагање жалбе против одлуке о притвору почиње да тече од дана њеног достављања, док његов други део представља самосталну целину и нема одговарајући противстав. Због тога ће се и њихова прихватљивост разматрати одвојено. Оправдање за овакав приступ не треба тражити само у чињеници да је у погледу првог питања судска пракса изградила два супротна става, већ и у томе што су основи за процену њихове валидности сасвим различити.

а) Што се тиче дилеме о томе када се рачуна рок за жалбу, можемо рећи, износећи сопствено мишљење одмах на почетку, да је исправнији став по коме тај рок тече од дана достављања решења јер је он усклађен са низом других процесних правила која се односе на установу притвора и судске одлуке уопште. Пре свега, он је усаглашен са обавезом да се притвор одређује писменим решењем и да се то решење *предаје* лицу на које се односи (чл. 192. ст. 2. и 3. ЗКП).

б) У погледу друге процесне ситуације, наиме у случају када се притвор одређује или продужава у фази доношења судске пресуде, онда се заиста може поставити питање рока за жалбу с обзиром на то да одлуку о притвору може донети било расправно веће, у случају да се оптужени већ налази у притвору а и даље постоје разлози за његовом применом (чл. 353. ст. 6) или ванрасправно веће из чл. 23 ст. 6. ЗКП када се о одређивању притвора одлучује после објављивања пресуде (чл. 353. ст. 4). У тим случајевима

ма доноси се посебно решење о притвору против којих је дозвољена жалба само што је могућност њеног подношења предвиђена различитим одредбама. Наиме, кад одлуку о притвору доноси ванрасправно веће жалба се улаже на основу чл. 394. ст. 1. ЗКП, а против одлуке расправног већа на основу чл. 353. ст. 6. Међутим, наведена разлика не ствара дилему у погледу рока за жалбу, с обзиром на обавезу суда да у писменом решењу, било да се притвор одређује примарно или да се продужава,¹⁾ поред осталог, наведене и законски основ за притвор и посебно образложење тог основа (чл. 192. ст. 2. ЗКП). Предаја овереног преписа усмено саопштене одлуке може, према општем пропису, изостати само онда када заинтересовано лице изјави да се неће жалити (чл. 119. ст. 2), али се у том случају питање рока за жалбу и не поставља.

¹⁾ ВСХ, II Кж. 200/73 од 8. 5. 1973. године, *cit.* према: Вуковић III., Закон о кривичном поступку са објашњењима и судском праксом 1981. стр. 162.

др Драгош Денковић, проф.
Правног Факултета у Београду

UDK — 340.13

АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ УСТАВНОГ СУДСТВА

— једно француско гледиште —

1. Редакција часописа *Revue internationale de droit comparé*, који издаје Друштво за упоредно законодавство у Паризу (*Société de législation comparée*), објавило је у напред наведеном часопису све реферате који су били предмет расправљања на колоквијуму о заштити основних права од стране уставног судства у Европи (*Aix-en-Provence*, 19-20-21 фебруар 1981).¹⁾ Овај су колоквијум организовали Факултет правних и друштвених наука у Ексу, Правни факултет у *Tübingen*у и Универзитетски европски институт из Фиренце. Одржавање овог колоквијума потпомогнуто је од стране Уставног савета Француске, Француског центра за научна истраживања, Генералног секретаријата француске владе, Комисије европских заједница и Савета Европе. На укупно 671 страна изложени су системи уставног судства у Аустрији, Италији, Савезној Републици Немачкој и Француској и то за сваку државу посебно: поступак и техника заштите основних права; предмет и значај заштите основних права; циљеви и границе заштите основних права; улога Суда правде европских заједница (поступак, предмет и значај ове заштите); потреба и легитимност уставног судства. Поред тога уводни реферат дао је истакнути професор уставног права г. *Louis Favoreu*, председник Универзитета права, економије и друштвених наука у Ексу. Закључну реч на овом колоквијуму дао је професор Жан Ривијеро (*Jan Riviero*) чије ћемо гледиште овде изложити јер заслужује посебну пажњу пошто указује на актуелне и опште проблеме уставног судства.

(1) La protection des droits fondamentaux par les juridictions constitutionnelles en Europe (Allemagne fédérale, Autriche, France, Italie), *Revue internationale de droit comparé*, Paris, 1981, No 2

2. *Потреба постојања уставне заштите основних права* — Проф. Риверо, пре свега, подвлачи потребу постојања уставне заштите основних права Међутим, указује да се појам основних права појавио тек после другог светског рата са светском Декларацијом права човека и покретом који је после тога sledио. Раније, истиче проф. Риверо, док је он студирао нико у настави није говорио о основним правима. „Знало се за објективно право, субјективно право, али појам основних права нико није помињао”. (стр. 659). У вези с тим подвлачи да је тада била присутна успомена на Декларацију од 1789. године и да не би требало заборавити напоре Орђуа и Дигија да поред законодавства постоји још „одређен број правних вредности које се морају штитити. Али, то је све остајало у оквирима доктрине, и то оспораване доктрине” (стр. 660).

Што се тиче уставног судства у Европи оно је, како истиче проф. Риверо, било „потпуно непознато и такође сасвим незамисливо. У то време контрола уставности закона била је у јавном праву исто као што су вестерн и музичке комедије у биоскопу, биле амерички специјалитети. Европа није се још била излечила од учења Жан Жак Русао: закон је изјава опште воље, закон може бити само суверен” (стр. 660). Према томе, „идеја о контроли воље парламента била је нека врста јеретичке мисли” (стр. 660). Међутим, ако се данас сматра да је природно расправљати о заштити основних права од стране европских уставних судова, могло би се сматрати, како истиче проф. Риверо, да је то пре револуција него мода.

Има више узрока што је до тога дошло. Пре свега, свакако је федерализам ту имао удела па су стога контролу уставности прво увеле федерално уређене државе. Аустрија још 1920. а Немачка је у томе следила. Међутим, проф. Риверо је гледишта да је федерализам имао свој удео у томе, али је његов значај више другостепен јер „други фактори објашњавају преображај, и то битни фактори” (стр. 660).

3. *Фактори који су допринели стварању свести о потреби заштите уставних права.* — Према проф. Ривероу први фактор би био тај, што је после другог светског рата преовладала свест о потреби заштите права човека управо због тога што су ова права у претходном периоду била погођена повредама које смо са болом упознали. Други фактор, који је трајнији је преображај закона. Ту проф. Риверо истиче, закон, који је по традицији XIX века израз воље народа, под утицајем еволуције парламентарних система, у вези односа парламентарне већине и владе, често није ништа друго него израз воље владе, потврђене од солидарне владине већине. Поред тога, чињеница је, истиче још проф. Риверо, да су с обзиром на еволуцију задатака државе, закони све више стручни, тако да често измичу стварној контроли парламента јер су само стручњаци у могућности да утврде садржину (стр. 661). Најзад, истиче још проф. Риверо, можда чињеница што се пост—Русовски мит, да је закон израз воље народа преко његових изабраних представника, у стварности, прогресивно све више губи и доводи до уверења бирача, да коначно његови представници изјављују своју вољу, а не његову. Стога подвлачи: „Грађанин, у том

мноштву закона који су све више и више сложени, све више и више стручни, све више и више оријентисани вољом владе, не препознаје своју вољу, Грађанин, кад има у виду закон, неће рећи „ми смо хтели“, он ће рећи „они су хтели“ и то мења све“ (стр. 661).

Проф. Риверо даље закључује: „Овај преображај закона доводи до уверења о потреби заштите основних права... Старој идеји, која је преовладала у либералном XIX веку о заштити слобода путем закона, тежи да је замени у пракси проверена идеја о потреби заштите слобода против закона. Ова еволуција омогућује тај изванредни феномен садржан у прихватању вишег органа власти од самог законодавца, органа који ће бити овлашћен да наметне законодавцу поштовање устава“ (стр. 661). Проф Риверо истиче да се може сматрати да је овај процес преображаја у свести о потреби заштите основних права од стране уставног судства завршен и да је ова заштита саставни део јавног права Европе.

4. *Да ли је уставносудска пракса извор права.* — Полазећи од гледишта да је уставно судство постало саставни део јавног права проф. Риверо је истакао још два проблема у вези уставног судства. Прво, проблем извора права и то посебно да ли је судска пракса извор права. Истиче да је позитивистичка школа дуго деценија била против тога да судска пракса може бити извор права, јер извор права може бити само оно што је устав утврдио. С обзиром да устав није овластио суд да ствара право, ово позитивистичко учење није признавало суду да може стварати право. Међутим, истиче проф. Риверо, после управног судства уставни суд показује кретање у том правцу. Ту указује: „Фактички уставни суд ствара право, и најочигледнији пример да може бити стварање права од стране уставног суда, видим у Француској са изванредно изведеном револуцијом у одлуци Уставног савета од 16. јула 1971. — од како је заузета Бастиља, француски народ воли да прави револуције у месецу јулу — овде је револуција изведена у четири речи: „На основу устава и посебно његове преамбуле“ (*Vue la Constitution et notamment son Préambule*). Ево једним ударцем Декларације од 1789, Преамбуле од 1946, основни принципи признати од закона Републике, интегрисани у Устав Француске, иако то Устав није хтео. После тога, порицати могућност уставног суда да ствара право, изгледа ми тешко одрживи парадокс, и примери који нам дају Савезна Република Немачка и Италија можда више него Аустрија — јер поштује текст Устава — изгледају ми карактеристични за улогу суда као ставраоца права“ (стр. 662).

Проф. Риверо истиче да и Суд Европске заједнице има нормативна овлашћења.

5. *Проблем статуса уставних судова.* — Други проблем на који се још овде указује, је проблем статуса уставних судова. На напред наведеном одржаном колоквијуму о уставном судству једногласно је прихваћено да уставни судови не могу бити образовани по правилима која важе за судове опште надлежности. Такође је једногласно прихваћено „да уставни судови не могу бити образовани искључиво од правника и чак — ма-

колико то може бити за жаљење многима од нас — ни од професора права... Потребно је, с обзиром на политички елемент који неопходно интервенише у одлуци коју доноси сваки уставни суд, да у уставним судовима буду људи који имају смисао за политички живот, имају за собом одређен политички живот. Стога се може поставити питање, које је било истакнуто (на колоквијуму), да ли је пожељно увести у судове сувише младе људе који би можда донели нове идеје, али који не би имали иза себе искуство и животни стаж, који према једном схватању, а да би било опште прихваћено, није неминовно апсурдно, даје одређени вид мудрости" (стр. 662-663).

6. *Проблем утврђивања појма основних права и њихове садржине.* — У закључку проф. Риверо истиче да остају још други проблеми који се морају расправљати и решавати. Прво, проблем утврђивања појма основних права и садржине ових права. „У чему се разликују права која нису основна; који однос постоји између основних права и права човека; између основних права и основних слобода? Реч „основни“ налази се у нашем Уставу на више места и на различитим местима. Нешто замагљено обавија сам овај појам, појам који је кључ за основна права" (стр. 664-665). Замагљено је у погледу садржине појма. Свакако улазе у овај појам, истиче проф. Риверо, класичне слободе, слободе које се тичу достојанства личности. Међутим, „небулоза настаје, постоји проблем права који се према једној формули коју много не волим, означају као друштвена права, јер у извесном смислу сва су права друштвена, сва су права настала у друштву и од друштва. Не волим много овај термин, такође, и због тога јер, по мени, постоје две правно различите категорије друштвених права. С једне стране, слободе (слобода штрајка, синдикална слобода, слобода удруживања) и с друге, право давања односно захтевања од друштва одређеног броја услуга. Управо у вези тих права на услуге од стране друштва настају тешкоће како ускладити њихово обезбеђење истом схемом као и оних права која се односе на основне слободе (стр. 664). Овај је проблем све тежи јер постоји ризик да се број ових основних права све више повећава (стр. 664). Тај се проблем појављује у свим европским државама тако да је и Уставни савет Француске дао уставну снагу неким „основним начелима потребних нашем времену". „После класичних слобода од краја XVIII века, право на давање и пружање услуга од после рата, ... позната права солидарности која садрже право на мир, право на уравнотежену средину и многа друга, постоји ризик, као код сваке инфлације, да се обезвређује предмет за који се везује. Да би основна права остала основна права, мислим да није потребно ни да сва права постану основна, ни да постану основна — жеље, надања — која, на жалост, не могу — посебно мислим на право на мир — да се конкретизују у право, у смислу у коме право подразумева појам самог права (стр. 665).

Проф. Риверо ту посебно поставља питање да ли су основна права дата грађанима само против органа власти или се она имају примењивати и у односима између грађана. Проф. Риверо указује на примере из праксе

уставног судства Савезне Републике Немачке и потврђује своје раније изражено гледиште (1969) да се „основна права морају схватити не само као заштита грађана од самовоље власти, него такође и против самовоље појединача која није ништа мање опасна” (стр. 665).

7. Да ли уставно судство представља напредак у демократском смислу. — Ваља уочити да је проф. Риверо посебно указао на један политички проблем у вези са уставним судством. Наиме, поставља се питање да ли је контрола коју врши уставно судство над сувереним парламентом, демократска или није. У вези с тим проф. Риверо истиче: „Очигледно је, прихватити да једно дванаест људи, који нису именовани од народа, могу цензурисати вољу народних изабраника, то према демократској логици, представља проблем који се тешко може избећи” (стр. 667). Ту проф. Риверо изричито излаже своје уверење: „На крају, потребно је ипак подвући, у чему овај проблем може бити забрињавајући за будућност и демократију и уставно судство. Лично, мислим да је сагласност овде сасвим могућа. Мислим чак да ова контрола представља напредак у демократском смислу, која није само једна врста надлежности власти, него такође један начин вршења власти. И сматрам, да све што јача основне слободе грађана иде у смислу демократије” (стр. 667-668).

У закључку проф. Риверо истиче да је за ову револуцију у уставном праву, са увођењем уставног судства, можда пожељно да се не иде „ни сувише брзо ни сувише далеко”. Оно што је битно, то је да се подстакне развој у одређеном смислу. „Ако се пође сувише далеко у почетку, и нарочито у средини тако структурираној као што је институционализована француска средина, постоји ризик да дође до сукоба са отпорима који ће спречавати иновацију” (стр. 670). Проф Риверо на крају указује на посебан „зачуђујући парадокс” који, фактички ствара, ова нова уставно судска контрола. Наиме, с једне стране „политичка наука својим развојем упућује нас, не на правну анализу политичког живота” а с друге „ево, да у истом том тренутку, уставно право постаје и судско, више него што је икад било и инспирисаће као и грађанско и управно право, једну нову судску праксу. Ето и уставно право постаје право право, иако се дуго могло постављати питање, да ли је оно било право као и остала, потврђено од стране суда. Парадокс, који правника очигледно може само да радује... Лично, радујем се и као правник, али мислим да има ту нешто битније од задовољства правника, а то је заштита грађана. Ако се уставно право подвргава судској контроли уставног судства на плану основних гаранција, то води бољој служби за човека, бољој заштити људског достојанства — онда нека живи судска контрола уставног права и нека живе колоквијуми који ће служити заштити достојанства човека” (стр. 670-671).

8. Остали реферати у напред наведеном часопису детаљно су обрадили уставно-судску контролу у вези заштите основних права грађана у Аустрији, Француској, Италији и Савезној Републици Немачкој. Сви објављени реферати, писани од истакнутих професора права и истакнутих правника напред наведених земаља, одликују се изванредно савесном

анализом развоја ове контроле и остају драгоцени како за упознавање уставног судства у тим земљама, тако и за сагледавање постојећих општих проблема у развоју уставног судства и уставног судовања.

На крају, могло би се приметити следеће. Штета је, кад се расправљало о уставном судству у европским земљама, што нису обухваћене и остале земље Европе које имају уставно судство. На пример, и уставно судство у праву СФРЈ. Дугогодишње искуство уставног судства Југославије могло би, такође, пружити представу о развоју уставног судства и указати на проблеме који постоје у уставном судству Југославије.

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ОДРЕДБЕ О ОБИМУ АКУМУЛАЦИЈЕ У НАЦРТУ ЗАКОНА О ПРОШИРЕНОЈ РЕПРОДУКЦИЈИ И МИНУЛОМ РАДУ

Чињеница да се Нацрт закона о проширеној репродукцији и минулом раду, од његових идејних основа и теоријских расправа па до нормативно уобличених решења, припрема скоро пола деценије, довољно сведочи о сложености друштвено-економске проблематике која се, у њему правно регулише. Ситче се, са стране, утисак да су, управо, предложена решења „законодавцу“ причињавала главне тешкоће, због чега се, иначе, и тако дуго чекало на коначан предлог. Међутим, то је само спољни привид, док се прави разлози налазе на другој страни, они су принципијелне, начелне и понајвише теоријске природе, а не идејно, друштвено-политичког, самоуправног одређења.

Основно полазиште Нацрта закона јесте „да допринесе даљем развоју социјалистичких самоуправних друштвено-економских односа“. На томе је, природно, изграђена његова целокупна идејна и друштвено-политичка филозофија; доминантан положај радника у процесу одлучивања о средствима проширења заједничке материјалне основе удруженог рада, управљање тим средствима, економска мотивисаност за максимално увећање средстава, за потребе акумулације, што рационалније располагање са њима и усаглашавање личних, заједничких и општих интереса, приликом одређивања квантитативних односа између личне, заједничке и опште потрошње, са једне и акумулације односно обима средстава проширене репродукције са друге стране.

Тим циљевима и задацима не могу се чинити никакви приговори, нити са правно-техничким решењима Нацрта закона може ставити озбиљнија замерка. Но, упркос тога, предлагач закона се приликом регулисања односа проширене репродукције, суочио са нерешивим проблемима. О чему се заправо ради? Реч је о непостојању низа теоријских премиса на ко-

јима се нужно темељи и одређује обим, квантитативна, количинска стра- на проширене репродукције (акумулације).

Прво, није претпостављен никакав, у теорији дефинисан и од стра- не праксе прихваћен облик равнотежне цене, упросечене вредности дохот- ка, карактеристичног за социјалистичке самоуправне односе, нити се ма- кар хипотетски даје унутрашња структура, она нужна, објективно дата економска величина, просечан стандард средстава акумулације. Без тога се тешко уочава акумулација, јер се она утапа у општу масу дохотка, па се чини да је увек присутна, иако се брзо установи да је акумулација на необјашњив начин нестала негде у вртлогу субјективних жеља, групних и колективних интереса. Уместо да те појаве сузбије и отклони уочене недостатке у токовима проширене репродукције основних организација удруженог рада, Нацрт закона се задовољава правним ишпекулацијама, де- магошким фразама и невештим понављањем одредаба из Устава и Закона о удруженом раду, које се односе на питања средстава за унапређивање и проширивање материјалне основе рада.

Према томе, само просечан износ акумулације неки друштвено ут- врђен стандард, дати ниво инвестиционих средстава за потребе прошире- не репродукције, представља објективан критериј за све оне специфичне ситуације минималног и оптималног нивоа акумулације. Истини за вољу, Нацрт закона чини покушај да диференцира и различито постави обаве- зе „радника у издвајању инвестиционих средстава”. Тако да оне ос- новне организације удруженог рада, које остварују већу масу „чистог дохотка у односу на уложени рад и коришћење средстава издвајају сразмерно већа инвестициона средства”.¹ Овде се не каже према чему се одређује та сразмера, али ако се мисли на чист доходак онда то, најбла- же речено, крије у себи крајње произвољна решења. Но, уколико се сраз- мера повећавања средстава за проширење материјалне основе рада (аку- мулација) одређује у односу на фонд личне потрошње радника, онда опет може да испољи произвољно понашање у погледу обима издвојених ин- вестиционих средстава, да створи субјективан суд о потреби акумулаци- је, да доминира утицај појединаца и група на једну, крајње објективно условљену економску величину. Повећана обавеза издвајања инве- стиционих средстава ближе је деловању закона акумулације уколико се она за потребе проширене материјалне основе рада одреди у односу на просечан ниво (обим) акумулиране, издвојене масе чистог дохотка. Уоста- лом, како другачије и разумети критерије издвајања инвестиционих сред- става за проширену репродукцију него као „издвајање зависно од ... оп- ремљености средстава за рад... производности рада у делатности коју оба- вља основна организација... природе делатности... улоге коју у друш- твеној репродукцији има основна организација... од потребе сталног уна- пређења техничког и технолошког процеса рада у тој делатности”²).

⁽¹⁾ Нацрт закона о проширеној репродукцији и минулом раду, „Ворба”, 21. јул 1981., чл. 11.

⁽²⁾ Исто.

Познато је да су средстав за рад мање-више различито технички опремљена да се ради о већој, односно мањој производности рада посматрају од једне до друге основе, радне и сложене организације удруженог рада, гране, привредне делатности, сектора производње (индустрије и пољопривреде у целини). Када се зна просечан ниво органског састава производних чинилаца, просечан доходак, просечан обим (ниво, стопа, износ) средстава акумулације иако је онда, у зависности од тога, да се одреди веће и када веће или мање издвајање средстава из једног дела чистог дохотка за потребе проширења материјалне основе рада. Овако, све је релативно произвољно, недовољно објективизовано, а занемаривање деловања објективних економских закона који ће без сумње, прво, опомињујуће деловати на неадекватно понашање у процесу издвајања инвестиционих средстава, а потом једног тренутка, уколико до њега дође, и казнити „непослушне“ субјекте проширене репродукције.

Предлог Закона полазећи од различитих услова привређивања, природе и врсте делатности, признаје, иако доста стидљиво, заобилазно, на посредан начин разлике у органској структури чинилаца производње, неједнак економски положај на тржишту, од чега, иначе, у основи зависи и сама обавеза радника да издвајају из чистог дохотка већи односно мањи износ средстава за потребе проширене репродукције а да би се то постигло нужно је утврдити критеријуме издвајања, тако да се зна кад, ко, колико и од чега више односно, мање треба да издвоји инвестиционих средстава за потребе проширене репродукције. То јасно треба да се каже, нормира, регулише, а не да се наслућује, законска норма треба да упућује на обавезно самоуправно понашање, а не да потхрањује колебања, ствара недоумице, опортунизам, и тако омогући друге приоритете издвајања на рачун акумулације као најпрогресивније функције друштва.³⁾

Тај циљ је могуће да се оствари ако се у Нацрту закона предвиди, једном одредбом, просечна величина, обим, износ, стопа акумулације за основне организације удруженог рада, зависно од просечног нивоа органског састава производних чинилаца просечног дохотка и чистог дохотка, па се на темељу тога одреди, надпросечан, максимални износ средстава проширене репродукције.

Интересантан је податак да се у Закону о удруженом раду одређује, па макар и код исказивања дохотка, „акумулација у односу на просечно коришћена средства“.⁴⁾ На исти начин се може одредити износ акумулације у односу на просечан доходак и просечан чист доходак. Аналогно томе, зашто онда не би било могуће одредити изнадпросечан, кад су за

³⁾ „Најважнија прогресивна функција друштва-акумулација одузима се од друштва и предаје у руке појединцима и њиховој самовољи. Ма шта појединци чинили са својим „приносом“, друштво у најбољем случају остаје онолико исто богато или сиромашно као што је и било. Дакле, сва средства за производњу која су акумулирана у прошлости само су зато централизована у рукама друштва да би се сва у будућности акумулирана средства за производњу опет распарчала у руке појединаца. Властите претпоставке бивају погажене, долази се до чисте апсурдности“.
(Енгелс: „Anti-Diiring“, Култура, Београд, 1959. стр. 340).

⁴⁾ Закон о удруженом раду, Сл. лист СФРЈ, Београд, 1976., чл. 140.

то услови испуњени, износ (обим) средстава из чистог дохотка за проширење материјалне основе рада (акумулације).

Теоријски, сазнајно емпиријски то су они случајеви кад се ради о екстра дохотку, о делу дохотка „који је резултат рада у изузетно повољним природним условима, који је резултат изузетних погодности на тржишту или је резултат других изузетних погодности у остваривању дохотка“⁴⁾). Према томе, да је Нацрт закона доследан у томе, да полази од једне просечне величине, онда би било једноставно разграничити екстра доходак од просечног дохотка, разне облике ренте, (земљишне, рудничке, монополске, тржишне), као нерадних облика оствареног дохотка без и мимо доприноса рада од радних и на раду заснованих доходака. То би све представљало изнадпросечан ниво, највиши обим акумулације, изнадпросечно издвојена инвестициона средства за потребе проширене репродукције.

С друге стране, у односу на тако утврђени ниво средстава за проширену репродукцију, одредила би се и обавеза издвајања дела чистог дохотка за потребе акумулације за оне основне организације удруженог рада, које имају исподпросечне услове привређивања, а то значи низак, испод просека технички и вредносни састав фактора производње, низак ниво производне снаге рада, слабу опремљеност средстава за рад и неповољне друге услове производње. Дакле, пошто те основне организације не остварују доходак у изузетно повољним условима рада, не користе посебне погодности стицања дохотка немају повољан економски положај на тржишту, а у примарној расподели присвајају мање дохотка него што су произвеле новостворене вредности, све те основне, радне и сложене организације остварују доходак испод просечног нивоа, имају од просека нижи чисти доходак, а тиме објективно и нижи (минимални) обим акумулације. Од њих се не може захтевати да издвајају више средстава из чистог дохотка за проширену репродукцију, него што, иначе, могу, али им се исто тако, мора поставити захтев да обавезно обезбеде минималан обим акумулације.

Уколико оне нису способне да обезбеде тај минимални обим средстава акумулације предузимају се одговарајуће мере. Нацрт закона у томе није доследан, он не обавезује никога ни нашта и не предвиђа случајеве минималне, најниже стопе акумулације, а не нормира је, јер његове одредбе не садрже ни просечан односно надпросечан, горњи лимит (обим) средстава проширене репродукције. За такав његов став према акумулацији нема оправдања, поготову кад се располаже са емпиријским подацима и статистичким показатељима о економским условима под којима, поједине и све заједно основне организације удруженог рада остварују свој доходак и издвајају средства за унапређивање и проширивање материјалне основе рада. Нема никаквог оправдања да се питање доњег лимита средстава проширене репродукције правно не регулише, предвиди у одговарајућим одредбама Нацрта закона, ни са становишта Закона о удруженом

⁴⁾ Нацрт закона о проширеној репродукцији и минулом раду, „Борба“ исто

раду. Наиме, у њему се предвиђа да „ако радници у основној организацији не могу да обезбеде... средства за унапређивање и проширивање материјалне... основе рада и висини предвиђеној самоуправним споразумом (минимална акумулација)... дужни су да донесу програм мера за отклањање тих поремећаја”⁶.

Наведене илустрације јасно показују да Нацрт закона о проширеној репродукцији, у погледу квантитативне стране односа акумулације, прави корак назад у односу на Устав и Закон о удруженом раду. Нацрт не садржи квантитативне показатеље и економске величине, примера ради о ефикасности инвестиционих улагања, повећање дохотка привређивањем средствима акумулације, утврђивање (коликог) дела дохотка који је резултат изузетних погодности остваривања дохотка, квантитативна разграничења радних од нерадних доходака, одређивање величине инвестиционих средстава за унапређивање и проширивање материјалне основе рада и слично, упркос чињенице што он, о свему томе, садржи бројне одредбе. Слично је и са показатељима за утврђивање масе средстава за личне дохотке по основу минулог рада, висине цене услуга чија садржина треба да обезбеди инвестициона (колика) средства основним организацијама удруженог рада друштвених делатности које стичу доходак слободном разменом рада. Заиста је несхватљиво да Нацрт закона својим одредбама потпуно занемарује квантитативну страну односа проширене репродукције, а претендује да их правно кодификује.

Друго, Нацрт закона полази од једне фикције да је доходак основне организације удруженог рада јединствена, неделива и класно релативно хомогена целина. То значи да се остварени доходак па и чист доходак, као економска основа (извор) проширене репродукције аналитички не подваја на потребан производ и вишак производа, већ да оба дела заједно представљају јединствену целину са којом радник слободно располаже и самостално одлучује о њеној економској намени, употреби, коришћењу. Како онда разумети образложење предлога Закона у коме се каже да радници самостално управљају и привређују са вишком рада, а Нацрт закона уопште не полази од категорије вишка производа из кога се издвајају средства за проширење материјалне основе рада (акумулације). Логично је да та величина није позната када није одређен ни ниво, величина потребног производа, потребног за биолошко, природно репродуковање радника. Али у пракси није тако, статистички се приказује глобални износ вишка производа, квантитативно се одређује величина личног дохотка радника, издваја заједничка потрошња, фиксира квантитативна страна опште потрошње. Где је у томе место акумулације? Без некаквих квантитативних, бар елементарних разграничења у целини дохотка, а посебно категорије вишка производа тешко је утврдити обим акумулације, иако је „део за проширење производње... економска нужност”... дата величина одређена „према постојећим средствима и снагама, дакле на основу рачуна ве-

⁽⁶⁾ Закон о удруженом раду, исто, стр. 152,

роватноће, али се издавање средстава проширене репродукције, „никако не могу искалкулисати из праведности“.⁷⁾

На крају, уместо закључка, Нацрт закона не респектује економске нужности, не утврђује никакве економске величине, не разграничава односе личне, заједничке, опште потрошње и акумулације, не фиксира минимум нити предвиђа максимум издвојених средстава за унапређивање и проширивање материјалне основе рада, не квантифицира ниједан једини износ инвестиционих средстава, а правно регулише и нормира економске величине проширене репродукције. То је противречност коју, иако није једноставно будући Закон о проширеној репродукцији и минулом раду, треба да отклони.

(⁷) Карл Маркс: Критика готског програма, Карл Маркс, Фридрих Енгелс. Изабрана дела, II, Култура, 1950., стр. 12-13.

*Зоран Томић, асистент
Правног Факултета у Београду*

„СТАТУТИ ОПШТИНА, ГРАДСКИХ ЗАЈЕДНИЦА, ЗАЈЕДНИЦА ОПШТИНА И МЕЂУОПШТИНСКИХ РЕГИОНАЛНИХ ЗАЈЕДНИЦА У СВЕТЛУ НО- ВИХ УСТАВНИХ ПРОМЕНА”

„Етика радника у управи

— приказ саветовања и округлог стола одржаног у оквиру њега 4. и 5. VI 1981. г. у Поречу —

1. 4. и 5. VI 1981. одржано је у Поречу саветовање на тему „Статути општина, градских заједница, заједница општина и међуопштинских регионалних заједница у светлу нових уставних промена”, које је организовао Југословенски савез удружења за управне науке и праксу у заједници са републичким и покрајинским удружењима.

Саветовање је имало за циљ да размотри усклађивање статута друштвено-политичких заједница са актуелним уставним променама, које се тичу колективног рада, одлучивања и одговорности. Присутствовало је око 400 учесника — руководиоци и стручни кадрови општинских скупштина, извршних органа скупштина изван број научних и јавних радника.

Саветовање је отворио Наџемудин Алагић, председник ЈУНИП-а

Поднета су 22 реферата, у којима су посебно третирана следећа питања: остваривање уставне концепције општине; делегатски систем и општина; самоуправно интересно организовање; спровођење принципа о колективном раду и одлучивању у статутима друштвено-политичких заједница; положај и односи органа управе и извршног органа према скупштини; улога правосуђа у остваривању уставности и законитости у општини; институционализирање процеса одлучивања, општенародна одбрана и друштвена самозаштита; друштвени надзор; односи скупштина и радних орга-

низација; улога друштвених савета у статутима; удруживање и сарадња општина...

Истакнуто је да се уставна концепција општине споро остварује. У процесу успостављања самоуправне организације и интеграције у општини веома је значајна улога статута, као темељног правног ослонаца за политику општине и самоуправне опште акте донете у оквиру ње. Ипак констатовано је да је стварна нормативна снага статута мала што је последице његове недовољне дефинисаности са аспекта правне, односно политичке санкције.

Поменуто је и потреба прецизирања института „заштите статутарности“ — механизма испитивања да ли су правни акти донети у општини у складу са статутом или не.

По питању друштвено-политичке суштине принципа колективног рада и одлучивања, пошло се од чињенице да је он нужан, али не и довољан услов политичке демократије. Колективни органи и тела морају да буду перманентно и чврсто повезани са примарним друштвеним нивоом. Тиме се постижу два циља: 1) омогућавају се демократски односи у колегијалном органу односно телу, што је антитеза његове бирократизације, председавајући је само први међу једнакима и то једна личност само одређено време; 2) подруштљава се политичко одлучивање — остварује се његова де-професионализација. За остављање принципа колективног рада и одлучивања значајна су два инструмента: први је утврђивње мандата носилаца самоуправних, јавних и других друштвених функција (могуће је прецизирати само горњу или и горњу и доњу границу мандата); други је ограничење поновног избора што искључује монополизацију друштвених функција. Колективна одговорност чланова колегијалног тела значи истовремено личну одговорност за сопствени рад и одговорност сваког члана за рад колегијума као целине.

Указано је на разлике које у примени начела колективног рада и одлучивања у извршним органима постоје у предлозима амандмана на уставе република и покрајина. Тако по питању мандата председника извршног већа уочавају се три различита решења: по једном, мандат траје две године, без могућности поновног избора; по другом, мандат траје две године, уз могућност да исто лице буде највише два пута узастопно бирано на ту функцију (уз образложени предлог или без њега); по трећем, четири године, без могућности поновног избора. Остаје дилема да ли је ово шаренило било нужно, да ли су ове разлике заиста одраз специфичности наших република и покрајина.

У разматрању положаја општинских органа управе подвучено је да управа није више просто техничка и манипулативна. Њу поред одговорности и растуће стручности, карактерише и релативна самосталност — претпоставка за политичку одговорност функционера који јој стоје на челу. У чему је та самосталност? статути по правилу, не дају одговор.

Било је речи о томе да у статуту, као стваралачком акту, треба више да дођу до изражаја специфичности општина. Нема користи од чис-

тог преписивања републичких прописа од којих статут полази и са којима мора да буде у складу.

Независно од чињенице да се саветовање одвијало кроз реферате, а да су дијалози само неформално вођени, утисак је да је оно представљало корисну размену искустава пред практичан рад на изменама и допунама односно доношењу нових статута.

2. У оквиру саветовања одржан је 5. јуна Округли сто (са око 60 учесника) на тему „Етике радника у управи”. Организатори Округлог стола били су Југославенски савез удружења за управне науке и праксу и часопис „Наша законитост”. Овај Округли сто имао је карактер припремног, уводног састанка пред саветовање Југославенског савеза удружења за управне науке и праксу, који ће се на исту тему одржати почетком октобра 1981. године.

Тезе за тему Округлог стола припремио је др Еуген Пусић, професор Правног факултета у Загребу, а модератор је била др Инге Перко-Шепаровић, професор политичких наука у Загребу.

Отварајући Округли сто професор Перко-Шепаровић је подсетила да смо у времену својеврсног моралног дуализма, у коме се примесе тзв. „традиционалног” морала још одржавају паралелно са изграђивањем једног моралног набоја, иманентног социјалистичком самоуправном друштву. Напоре усмеравамо у правцу замењивања конзервативних ставова новим, напреднијим, при чему се тај друштвени тренд нужно одражава и у мењању етичких правила радника у управним организацијама.

Професор Пусић истиче у својим тезама да етика управних радника „обухвата она правила која су управни радници усвојили као властите принципе понашања у објективној ситуацији оних својих друштвених улога које су значајне за њихово деловање у управи”. Он набраја четири врсте таквих улога: улога члана управне организације, улога припадника одређене струке, улога припадника друштвене заједнице и улога припадника човечанства.

Др Славољуб Поповић, професор Правног факултета у Нишу, навео је у својој дискусији неке облике у којима се може појавити неморално понашање јавних службеника, без обзира о ком друштвеном систему је реч. Поред примања мита и злоупотребе службених фондова, неморално је и свако несавесно службено делање, шиканирање грађана, фаворизовање рођака и пријатеља, вршење извесних послова неспојивих са радом у управи, неоправдано коришћење сопственог утицаја, злоупотреба службених информација итд. Професор Поповић предлаже одређене мере, које ће допринети побољшању моралног профила управе код нас. Поред стварања повољније моралне климе, он се залаже за појачану контролу скупштинне, њеног извршног органа, а и грађана над радом управе, успостављање пороте при решавању неких управних ствари, колективно одлучивање при доношењу дискреционих решења... Не смемо заборавити ни стално развијање свести и културе код управних радника. Професор Поповић истиче потребу стварања кодекса етичких правила управних радника.

Др Мијат Дамјановић, професор Факултета политичких наука у Београду, подвукао је сложеност и тешкоћу операционализације етике управних радника. Указао је на чест, понекад и нужан раскорак између „нормативане“ етике и оне настале спонтано. Рекао је да сагласност етичких принципа код свих елемената процеса управљања мора бити обезбеђена.

Др Рупко Годац, професор Правног факултета у Љубљани, говорио је о додирним тачкама и испреплетаности правних и моралних правила,

Чуло се и мишљење да етици радника управе треба прићи „разумењу“, у смислу диференцирања управних организација према њиховој природи и улози (да ли су строго државне или не; да ли претежно врше ауторитативне или неауторитативне послове; које врсте стручњака поред правника, раде у појединим управним организацијама и сл.)

Члан Извршног савета Скупштине града Београда, Ковиљка Романић говорила је о различитим утицајима на морал радника управе, наглашавајући при том улогу друштвено-политичких организација.

Генерални секретар Скупштине СР Србије, Игор Китаревић подсетио је да етичка правила радника управе обухватају како њихов однос према раду, тако и односе са грађанима и са другим радницима у управној организацији.

У дискусији су учествовали и др Инге Перко-Шепаревић, Слободан Новокмет, директор Завода за јавну управу СР БиХ, Зоран Томић асистент Правног факултета у Београду и Љубомир Југовић.

Истакнуто је да се не поклања довољно пажње етичкој компоненти образовања радника управе; такође је мало и теоријских радова о овој проблематици.

Чини се да је учешћем неких проблема и отварањем одређених питања Округли сто дао изванредан допринос материји етике радника у управи.

*Весна Николић — Ристановић и Зорица Мршевић,
асистенти Института за криминологију и соц. истраживања*

ЧЕТВРТО ГОДИШЊЕ САВЕТОВАЊЕ УДРУЖЕЊА ЗА КРИМИНОЛОГИЈУ И КРИВИЧНО ПРАВО СР СРБИЈЕ

У Аранђеловцу је од 20. до 21. новембра 1981. одржано Четврто годишње редовно Саветовање Удружења за криминологију и кривично право СР Србије, које слично и претходним саветовањима Удружења, има на глобалном плану за циљ да кроз обрађене теме допринесе континуираној изградњи нашег правног система преко остварења посебног циља уздицања правосудних кадрова. При томе се иде на проблемско постављање оних друштвено-правних феномена који су тренутно од највећег интереса, тако да се Саветовање о коме је реч одвијало у оквирима три основна тематска подручја: Кривична заштита самоуправљања, Издавање менице и чека без покрића и Међународна кривично-правна помоћ.

Уводни реферат на тему „кривично правна заштита самоуправљања”, поднео је др Јован Павлица судија Врховног суда СР Србије. Он се на почетку осврнуо на заштитни објект који се, по схватању које он заступа састоји пре свега од друштвено-економских односа међу људима, при чему основни али не и једини облик самоуправљања представља самоуправљање у удруженом раду. Како сматра у даљем излагању др Павлица, на појаве решавања различитих интереса на законски недовољан начин, нужно је благовремено и енергично реаговати репресивним мерама, водећи наравно, све време рачуна да престрог систем одговорности са своје стране може да има и негативних ефеката као што је заустављање слободне иницијативе, као и других видова корисног, креативног и сврсисходног понашања. У даљем излагању аутор говори о појединим кривичним делима из одговарајућих глава посебних делова кривичног закона. Осим тих директних инкриминација, аутор разматра друге видове угрожавања самоуправних односа, који за примарни заштитни објект имају неке друге вредности, као што су рецимо привре-

да, јединствено југословенско тржиште, радни односи и сл. али који такође представљају нарушавање самоуправних односа.

Осим те кривичноправне заштите самоуправних односа, аутор дефинише и друге облике заштите који се према њему могу манифестовати у два вида, такозвану заштиту споља и изнутра. Вид спољне заштите био би кроз сузбијање одређених поступака одговорних лица у процесу производње или располагања друштвеном имовином, у виду контроле, усклађивањем њиховог понашања законским прописима и сл. Други, такозвани унутрашњи вид заштите самоуправних односа састојао би се од сузбијања противправног понашања оних лица који учествују у самоуправном поступку доношењем одлука.

Интересантан је став референта о дефинисању злоупотребе самоуправљања и разграничења са другим сличним штетним али законски несанкционисаним делатностима. Он наиме сматра да злоупотреба самоуправљања у субјективном смислу представља скуп таквих поступака органа самоуправљања приликом доношења одлуке или појединачних аката којима се самоуправљање изрођује у своју супротност, односно којима се узурпирају права радних људи рада прибављања незаслужене користи појединцима или групама, или када се у први план стављају својински односи, а све то на штету и противно интересима основних субјеката одлучивања у удруженом раду.

Мр Пантелија Јеринић заменик Јавног тужиоца СР Србије и Милић Петровић судија Окружног суда у Београду, аутори су реферата у коме је обрађена следећа тема Саветовања, „издвајање меница и чека без покрића” при чему је нарочито стављен акценат на практичне проблеме везане за ту област криминалитета. Како истичу аутори, учестаност и обим ове појаве указују на чињеницу да се ради о озбиљном нападу на робноновчане односе, ликвидност плаћања, кредитно-монетарну политику и друге вредности привредно-економског система у целини. Код издвајања менице без покрића посебно се подвлачи онај вид злоупотребе који озбиљно нарушава стабилност привредног система и осујећује реализацију мера економске политике. У питању је такво издавање менице без стварног настанка поверилачко-дужничког односа, што у ствари представља својеврсну емисију новца, путем таквих папира од вредности иза којих не стоје стварни робно-новчани односи. Лажним меницама се прикривају мањкови, пословни губици, нетачно се исказује позитивно пословање, службе и за расподелу непостојећег чистог прихода, већих личних доходака. Дакле, службе најкраће речено, прикривању поремећених правних односа много озбиљнијег карактера него што је сама радња издвајања менице без покрића.

Следећи проблем обрађен у реферату Јеринића и Петровића, тиче се неких аспеката издвајања чека без покрића, при чему се аутори одмах на почетку опредељују да је за постојање кривичног дела, неопходан умешај учиниоца, и то како у односу на радњу извршења, тако и у односу на последице те радње чиме је одмах разрешена једна од најчешћих ди-

лема која се јавља у пракси. Још једно питање које се у пракси може сматрати спорним, тј, тренутак настајања овог кривичног дела такође је разрешен тумачењем да се уплате извршене код трасата у корист текућег рачуна трасанта имају третирати као да су прокњижене на том текућем рачуну оног момента када је трасант обавештен о тој уплати, па се отуда имају сматрати чековним покрићем без обзира на време прокњижења на текућем рачуну. Што се тиче противправне имовинске користи она постоји када учинилац на основу чека за који зна да нема покриће, подигне новац код трасанта, или таквим чеком плати услугу или купљену робу. Овом схватању супроставља се схватање праксе која је стала на становиште да учинилац није себи или другом прибавио противправну имовинску корист ако је пре, или у току вођења кривичног поступка покрио делимично или у целини износ на који је издат чек без покрића. Ту треба напоменути да ни једно изнето мишљење не преовлађује у пракси у потпуности, тако да се срећу случајеви које наводе и референти, да се у поменутим спорним случајевима, доносе осуђујуће пресуде.

Последње спorno питање у овој материји везано је за издавање више чекова без покрића. Дилеме које су ту могуће, аутори разрешавају позивањем на став праксе у којој се сматра да се, без обзира на појединачну вредност чекова, ради заправо о продуженом кривичном делу, наравно ако постоје остали елементи, тј. временски континуитет, јединство умишљаја, истоврсност радњи и истоврсност оштећеног, мада се овај елемент у неким случајевима у материји о којој је реч, напушта.

О том, изгледа још увек спорном питању, своје мишљење излаже следећи референт потпуковник Мирослав Стевановић у прилогу под називом „неки кривично-правни проблеми код издавања чека без покрића”. Наиме, основна дилема аутора је, да ли код издавања више чекова без покрића има више кривичних дела или то пак није случај, с обзиром на постојање института сложеног кривичног дела. Уколико се збрајањем износа више кривичних дела издавања чека без покрића квалификује по строжем закону добија се кривично дело различито од оних из којих је састављено. Тако добијамо ситуацију да ту и немамо више кривичних дела него једно са једном радњом и једном последицом. У том случају продужене су радња и последица, а то како је познато, није конститутивно обележје продуженог кривичног дела. У ствари проблем који тако постављен изгледа помало нерешив али се може разрешити онако како је поступио и аутор, дакле, са закључком да у материји издавања чека без покрића има места конституисању института продуженог кривичног дела. Међутим, унутар њега се не може примењивати теорија збрајања, јер би се у том случају долазило до тешких кривичних дела, за која, ако се схвате у свој својој озбиљности праксе има неадекватну казнену политику кажњавајући их преблаго. У ствари како сам аутор констатује, теорији збрајања нема места код конструисања продуженог кривичног дела, као ни институту сложеног кривичног дела што са своје стране не би

требало да буде сметња за изрицање адекватнијих казни. Што се тиче питања противправне имовинске користи аутор је стао на становиште да она није изједначена са номиналном вредношћу чека издатог без покрића, мада је у пракси, то најчешће подударна вредност. У ствари, како сматра аутор, под противправном имовинском користи треба подразумевати сваку имовинску корист коју учинилац прибави себи или другом, издавањем односно стављањем у промет чека без покрића, тако да то стварно могу бити збирови њихових номиналних вредности, (ако је чекова било више), али осим њих и још неке противправне користи, као што су на пример, добит која се остварује куповином робе по јефтинијој цени, чије се поскупљење непосредно очекује, а коју учинилац на законит начин не може купити. Што се тиче виности, аутор је склон да сматра да осим умишљаја, није потребна и намера прибављања противправне имовинске користи.

Слично претходним рефератима, и Стевановић сматра да у случају послуге, тј. издвајања чека без покрића без трајног присвајања новца, већ уз његово враћање у пуном износу увећаном за затезне камате, не би требало да се ради о кривичном делу издвајања чека без покрића, већ о обичној послужу, чијем бићу поменућа радња највише одговара.

Коначни закључак је да ово у последње време веома учестало кривично дела које уз све чини и приличан део укупног криминалитета, није нашло адекватан третман теорије која је превише склона да у овој материји следи класична решења очигледно неодговарајућа проблематици о којој је реч. Истовремено се пракса сналази релативно добро флексибилном применом постојећих теоријских решења уз примену доста благе казнене политике.

О трећој тематској области која се односи на питања међународне кривично-правне помоћи поднето је пет реферата. Уводни реферат о овој проблематици под називом „Актуелни проблеми о регулисању међународне правне помоћи у кривичним стварима” поднео је Михајло Вражалић. На почетку свог излагања Вражалић указује на повећано интересовање за регулисање међународне правне помоћи у кривичним стварима које се огледа у закључивању међународних конвенција у области кривично-правне помоћи, што је израз све већег продирања схватања да је борба против криминалитета у општем интересу па је и дужност и корист сваке државе да помогне у решавању кривичних ствари друге државе.

Вражалић се посебно задржао на проблемима како теоријске тако и практичне природе, који су везани за правну помоћ и екстрадицију. Аутор указује и на позитивну тенденцију да се у међународним уговорима о правној помоћи предвиђа и могућност да заинтересовани правосудни органи и остали учесници у поступку могу присуствовати предузимању радњи правне помоћи уз сагласност замољене државе као и могућност да држава на чијој је територији учињено кривично дело понуди држави у

којој стално живи учинилац да преузме кривично гоњење и могућност извршења стране пресуде.

Највећи део овог реферата посвећен је проблемима екстрадиције, питањима оправданости услова реципроцитета и обостране кажњивости, питању примене акта о амнестији на кривично дело због којег се тражи екстрадиција и питању издавања лица које у замољеној држави ужива азил и учиниоца политичког кривичног дела. У оквиру ових разматрања посебна пажња је посвећена проблемима везаним за квалификацију политичког кривичног дела при чему су нарочито уочене тенденције ка сужавању појма политичког кривичног дела које се у основи приближавају схватању које заступају државе као што су источноевропске и нордијске, које дозвољавају екстрадицију и за дела политичког карактера.

Закључујући своје излагање, Вражалић истиче, да и поред свих постојећих тешкоћа око нормативног регулisaња и практичног спровођења међународне правне помоћи у кривичним стварима, све више продира схватање о користи коју од ње има свака држава, па самим тим избегавање правне помоћи, нарочито екстрадиције, заклањањем за политичко кривично дело или давањем азила може само нарушити неопходну сарадњу међу државама у борби против криминалитета као општег зла.

Др Милан Тепавац поднео је реферат под називом „Кривично-правни имунитет и „екстериторијалност“ као елементи иностраности кривичног дела“. У реферату су разматрана три основна проблема: кривичноправни имунитет физичких лица, неповредивост просторија, која може бити релевантна за кривични поступак и дипломатски азил. У вези са кривичноправним имунитетом указује се на то која све лица по савременом међународном и интерном праву уживају кривичноправни имунитет. Указује се, такође, и на разлику између апсолутног и релативног кривичноправног имунитета. У вези са дипломатским азилом посебно су изложена питања давања азила и уточишта у просторијама мисије и ратног брода и изражено мишљење да они изгледа не би могли да дају азил политичким бегунцима.

Мр Борбе Лопичић поднео је реферат под називом „Неки проблеми екстрадиције“. После краћег историјског прегледа развоја института екстрадиције, Лопичић посебно указује на проблем који се односи на екстрадицију терориста с обзиром да разне државе на различите начине тумаче терористичке акте. Оне државе које их сматрају политичким кривичним делом онемогућавају екстрадицију терориста док оне друге које на њих гледају као на дела општег права сматрају да треба вршити издавање. Лопичић с правом уочава да државе, кад је у питању њихов интерес, изигравају прописе о екстрадицији учинилаца ових дела.

Разматрајући одредбе нашег законодавства које се односе на проблематику екстрадиције, Лопачић уочава појаву да код најтежих кривичних дела често долази до одбијања захтева за екстрадицију, између осталог и због неразумевања законодавства државе молиће и мишљења замољене државе да нема доказе да је тражено лице извршило кривично дело. Уп-

раво због тога Лопичић сматра да би се за најтежа кривична дела када се тражи екстрадиција, могли уз молбу за издавање приложити и докази па би тако она била комплетнија и јаснија за замољену државу.

Мр Илија Милановић, поднео је реферат „Основни проблеми у раду дипломатско конзуларних представништава на остваривању кривичноправне помоћи”.

Указујући на значај ове проблематике Милановић истиче потребу за закључивањем што већег броја билатералних конвенција у области кривичног и грађанског права, која је диктирана присуством великог броја наших грађана у иностранству. Аутор нарочито указује на проблеме који су створени преношењем законодавне надлежности на републике и аутономне покрајине, јер оне нису у потпуности регулисале ову материју. Такође, није у довољној мери регулисана ни материја о међународном сукобу закона, правном положају странаца у СФРЈ и у области породичног права. Аутор уочава и недостатке у праћењу и евиденцији праксе из области међународне правне помоћи.

На крају свог реферата, Милановић сугерише сталну непосредну сарадњу свих републичких, покрајинских и савезних органа који раде на пословима међународне кривичноправне помоћи, вршење анализе до сада закључених споразума СФРЈ са другим земљама, њихове измене, повремено одржавање конзуларних консултација, нарочито са државама са којима немамо билатералне уговоре и сл.

Обрад Цвијовић, поднео је реферат под називом „Међународна кривично-правна помоћ у пракси редовних судова и јавних тужилаштва” у коме је указао на неке недостатке наше законодавне регулативе у овој области. Тако, он уочава да пружање и захтевање кривичноправне помоћи није детаљно разрађено у законским прописима у погледу обима и начина поступања. Цвијовић посебно истиче да у законским прописима није одређено у којој форми ће се одлучивати о одбијању замолнице као ни како ће се поступити када суд одбије да укаже правну помоћ а надлежни орган управе преко којег се достављају замолнице оцени да су извршене радње, као и сам начин њеног вршења, дозвољени. Аутор сматра да аналогно применом чл. 550 ст. 1 ЗКП треба узети да се замолница одбија решењем које подлеже оцени вишег суда.

Најинтересантнији и највреднији део овог рада је свакако онај који је посвећен неким практичним проблемима са којима се у пружању међународне кривичноправне помоћи сусрећу судови и јавна тужилаштва. С тим у вези Цвијовић износи свој утисак да послови међународне правне помоћи још нису добили одговарајући значај у раду наших правосудних органа. Подељеност вршења ових послова, који иначе нису великог обима, између службе која указује правну помоћ и истражне службе, неизбежно доводи до слабљења квалитета. Неке замолнице наших правосудних органа не садрже све потребне податке и нису усаглашене са захтевима постојећих међународних уговора. Аутор такође указује да је при вршењу послова међународне кривичноправне помоћи веома присутан и проблем

превођења и то не само због малог броја тумача за поједине језике већ и због знатних издатака које изискује. Цвијовић стога предлаже да се трошкови превођења, у случајевима када је уговором предвиђено да се замолнице и прилози морају превести на језик земље која указује правну помоћ, третирају као ванредни трошкови и тако падну на терет државе која је тражила помоћ.

У дискусији која је следила после изложених реферата, разрађена су постављена питања и покренута нова. Нарочито је запажена идеја о систематизацији постојећих међународних уговора које је наша земља закључила. Указано је и на потребу за већим бројем саветовања, ове врсте и са овом проблематиком, и изражена жеља да ставови и мишљења који су се чули на овом саветовању буду уважавани у пракси.

ANNUAIRE EUROPEEN D'ADMINISTRATION PUBLIQUE, Editions du Centre national de la recherche scientifique, Paris, T. I, 1979, 752 str. i T II, 1980, 816 str.

Центар за истраживања управе, Универзитета права економије и друштвених наука у Ексу (Aix-Marseille) отпочео је 1978. године уз сарадњу Француског центра за научна истраживања издавање овог годишњег Зборника који је посвећен истраживањима о актуелним проблемима управе и обавештењима о развоју управе европских земаља. Главни уредник овог Зборника је професор Шарл Дбаш (Charles Debbasch), а чланови редакције су истакнути професори управног права из Француске, Италије, Велике Британије и Шпаније. Остали сарадници Зборника су бројни професори управног права и истакнути научни радници ове области из готово свих европских држава. Овај Зборник, како у уводној речи излаже проф. Дбаш, има у виду све европске земље, па према томе, такође и земље Источне Европе. С друге стране, подвлачи се да је циљ овог Зборника да објављује радове у којима ће се проучавати: националне, регионалне и локалне структуре јавне управе; структуре европских институција; односи између управе и политичке власти; вршити актуелна истраживања о одлукама управе, о службеницима управе, о средствима управне делатности, о контроли управе и о односима управе са грађанима (Т. I, стр. 7).

Зборник је подељен у шест делова и то: теоријске студије у којима би се сваке године расправљало о одређеној теми; *Хроника развоја управе* за сваку европску државу и анализа њеног рада; *Европска хроника* која би проучавала управни систем Европске заједнице; *Научна хроника* која би дала преглед рада постојећих центара за научна истраживања јавне управе; *Упоредна хроника* која би давала анализе појединих ваневропских управних система, и на крају рубрика *документације* у којој би сваке године увек био објављен и одређен број законских текстова или докумената од интереса за проучавање управе.

Први Зборник обухватио је 1978. годину и у његовом првом делу, посвећеном теоријским студијама, расправља се о утицају савременог економског и друштвеног преображаја у европским земљама на развој управе. У низу изванредно интересантних реферата изложених од стране истакнутих професора управног права извршена је анализа овог односа управе са наведеним друштвеним преображајем у Италији, Шпанији, Грчкој, Француској, Белгији СР Немачкој, Шведској, Финској, Великој Британији, и Уједињеним нацијама. Закључни реферат дао је проф. Жан Риверо (Jean Rivero).

У рубрици хроника развоја управе, за сваку европску земљу дат је преглед развоја и промена у управи у току 1978. године. О Југославији дао је свој прилог Т. Petroff, научни сарадник Француског центра за научна истраживања. Настојао је да на основу података из југословенске дневне штампе и Службеног листа СФРЈ да преглед реформе друштвено-политичког система у СФРЈ и сажето изложи Закон о организацији и надлежности савезних органа управе и савезних организација (стр. 631-638). У научној хроници изложен је рад Француског института за управне науке, Швајцарског института за управно право и Секције за управно право Института државе и права Академије наука Пољске. У хроници упоредног права изложена је реформа положаја савезних јавних службеника у САД. На крају, дате су неке основне одредбе Устава Шпаније од 28. децембра 1978. као и неке одредбе Швајцарског савезног закона од 19. септембра 1978. године о организацији и делатности федералне Владе и савезне управе.

Други том овог Зборника, први студијски део, посветио је проучавању проблема политике одабирања службеника у европским земљама. И ту је после посебних реферата по појединим земљама, као и у првом тому, проф. Риверо дао закључни реферат.

Остале хронике су такође, као и у првом тому, изложиле преглед развоја и промена у управи европских земаља. О Југославији дао је преглед Марк Бидара (Marc Gjidara) предавач на Универзитету права економских и друштвених наука Париз II. Прво је истакао развој управе у СФРЈ и посебно указао на значај колективног руководства. После је посветио пажњу савезним управним структурама. На крају је указао на увођење друштвених савета и друштвеног правобраниоца самоуправљања. Хроника о управи у праву СФРЈ у овом II тому Зборника настојала је да савесно и критички прикаже овај развој. И у првом и у другом тому наведена библиографија управног права у СФРЈ далеко је од тога да може бити задовољавајућа.

Према подацима из последњих бројева француских часописа објављен је и III том овог Зборника, који је обухватио развој управе у току 1981. године.

Ови зборници свакако могу бити од интереса за сагледавање савременог развоја управе у европским земљама. Међутим, могло би се такође

приметити да би и у студијском делу овог Зборника у коме се расправља о одређеним актуелним проблемима управе могли учествовати и професори управног права као и други научни радници који се баве управним правом у земљама Источне Европе. Ово проширено учешће у студијском делу Зборника свакако би допринело да значај овог Зборника буде још већи јер би се обогатио већим упоредно-правним проучавањем актуелних проблема управе, који су без обзира на друштвено-политичке системе често веома слични, ако не и истоветни.

Д. Б. Денковић

CODE CIVIL HELLEENIQUE. TRADUIT PAR PIERRE MAMOPOULOS. DEUXIEME ÉDITION. MISE A JOUR PAR MITSA TSITSEKLIS-SOURI-ADAKIS. Publication de s'Institut Héliénique de droit international et étranger. Editions A. N. Sakoulas, Athènes, 1981. 466 str.

У предговору овом другом издању превода Грађанског законика Грчке на француски језик, проф. André Gasis директор Грчког Института за међународно и инострано право истиче да је ово друго издање било потребно не само што је прво издање на француском језику испрљено, него је било неопходно и због измена које су у међувремену извршене у Законику. Подвлачи се да су ове измене малобројне, али су неке биле неопходне ступањем на снагу 1971. године новог Законика о грађанском поступку. Посебно се указује да ће ускоро бити потребне веће измене Грађанског законика јер је Устав Грчке од 1975. године прокламовао једнакост права и обавеза мушкараца и жена и својом изричитом одредбом обавезао законодавца да најкасније до 31. децембра 1982. године саобрази законодавство овом прокламованом принципу. После тог рока свака одредба супротна овом принципу о једнакости мушкараца и жена сматраће се противуставном. Предлог ових измена већ је припремљен од посебне комисије и објављен 1979. године. Према овом предлогу главне су измене у одредбама које утврђују правила породичног права.

Добра је страна овог издања што су и укинуте или замењене одредбе Грађанског законика, такође, унете и то у примедби уз одговарајућу нову одредбу која улази у измењени и пречишћени текст Грађанског законика. У примедбама уз одговарајуће одредбе Грађанског законика су унете и одговарајуће одредбе позитивног права, а посебно одредаба Законика о грађанском судском поступку које не укидају одговарајуће одредбе Грађанског законика али врше извесне измене ових одредаба. Као додаток објављени су нови законодавни текстови који такође врше измене у Грађанском закону и то Декрет — Закон 610/1970 о усвојењу малолетника млађих од 18 година и Декрет — Закон 472/1974 који утврђује одређена

правила која се односе на наслеђивање грчких грађана који живе у иностранству.

Поред предговора о овом другом издању објављено је и уводно објашњење које је у првом издању дао проф. G. Vallindas, ранији директор Института. Дат је такође и текст образложења министра правде који је поднет приликом доношења Грађанског законика 1940. године. Од посебног је интереса мишљење које је 1939. године део проф. Georges A. Ballis приликом предаје коначног текста предлога Грађанског законика (стр. XXX-XXXIX). У овом мишљењу указано је на развој грађанског права у Грчкој и на утицај који је римско византијско право имало у Грчкој. Поред тога проф. Ballis је образложио систематизацију Грађанског законика и који су разлози утицали да се прихвати одређена систематизација.

Грчки Институт за међународно и инострано право, овим својим преводом Грађанског законика Грчке омогућује и југословенским правницима и осталим заинтересованим да се лакше упознају са грађанским правом Грчке.

Д. Б. Денковић

Friedrich-Christian Schroeder: WANDLUNGEN DER SOWJETISCHEN STAATSTHEORIE. (Mit einem Textanhang) (Verlag C. H. Beck, München 1979, str. 176)

Разматрање проблема аутор почиње констатацијом да су се совјетски теоретичари још од усвајања схватања о одумирању државе трудили да „уносе нове конструкције“. На ово их је наводило, с једне стране, одсуство револуције у капиталистичким државама, а, с друге стране, одсуство прогнозираног одумирања државе у Совјетском Савезу односно проглашавање совјетске државе за државу целог народа.

Аутор иначе полази од Лењинове дефиниције државе дате, пре свега, у „Држави и револуцији“ и за коју сматра да садржи четири обележја: институционално (држава као орган, апарат, оруђе, машина), инструментално (држава као апарат за принуду), принуде (*gewalttätige*), тј. употреба силе односно принуде, и дезинтеграције (држава као инструмент само једног дела друштва). Овакво схватање је, прима ауторовом мишљењу, имало тројакe последице: спречавање вере и могућност еволутивних промена у држави, с тим у вези довођење радничке класе у политичку индиферентност и одустајање од борбе за промене у држави, као и спречавање истраживања свестраних промена у држави.

За време Стаљина није било значајнијих промена у совјетској теорији државе, но ипак су промене у идеолошкој области, које су нашле одраза и у Уставу од 1936, довеле у питање поменућу Лењинову дефиницију. Наиме, Стаљиново учење о могућности изградње социјализма у једној земљи у области теорије државе довело је до тумачења да држава одумиरे јачањем, док је проглашење, извршено поменућим Уставом, да Совјетски Савез прелази у епоху социјализма чинило даље немогућном тезу о свођењу функције државе на угњетавање потлачене класе. Стога Стаљин функцију совјетске државе дефинише као борбу за очување социјалистичке својине, одбрану од напада споља као и привредно-организаторску и културно-васпитну функцију. Овако схватање имало је за последицу и одступање од чисто институционалног схватања државе: клас-

на владавина се сматра њеном суштином, док би њен облик била посебна политичка организација. Отуда се истовремено све већа пажња посвећује друштвено-политичким организацијама уношењем у теорију државе појма „механизам државе у ширем смислу“, за разлику од појма „механизам државе у ужем смислу“ који би обухватао њене органе. Осим тога, нарочито с појавом фашизма, пажња се поклања и прављењу разлике између облика владавине и облика државне изградње: под првим се подразумева разликовање држава на монархије и републике, апсолутне и уставне, а под другим облици територијалне поделе.

Неку врсту прекретница у совјетској теорији државе, односно постављање пред њу новог проблема за решавање, представља, према ауторовом мишљењу, Хрушчовљево проглашавање Совјетског Савеза за државу целог народа. Значајан допринос у решавању овог проблема дао је совјетски теоретичар С. Л. Фукс дефиницијом државе као „јединства супротности“, тј. класног угњетавања и истовремено заштите општег добра: у експлоататорској држави ово јединство има противречан, антагонистички, а у општенародној држави неантагонистички карактер. Посебан значај оваквог схватања састојао би се у томе што треба да омогући пролетаријату буржоаских држава да искористи буржоаску државност за остваривање социјалистичке револуције мирним путем.

Даљи развитаك совјетске теорије државе после Хрушчова огледа се у схватању да се одумирање државе састоји у преласку појединих државних функција на друштвене организације као политичке организације друштва. Ово је, међутим, створило проблем укључивања ових организација у општу теорију државе, али се може рећи да је у сваком случају појам „политичка организација друштва“ схваћен чисто институционално. Нов подстрек у решавању овог проблема дао је, према ауторовом мишљењу, А. К. Белих схватањем, да пошто се сви колективи радних људи налазе у положају узајамног деловања с обзиром на политичку власт, „суштину и елемент политичке организације друштва представљају социјалистички политички односи“ (33). При томе би било погрешно идентификовати државу с политичком организацијом друштва јер је она само елемент ове организације. Политичка власт је обухватнија од принуде и административно-политичке делатности државе пошто је врши многобројне политичке организације. Овај став развио је Л. С. Мамут према коме у држави постоје две дијалектички повезане компоненте: (1) изградња, структура друштва и (2) од друштва одвојен механизам јавне власти чиме се, у ствари, ослања на поменуто схватање Фукс о вршењу опште-друштвених послова од стране државе.

Теоретичар А. Г. Лашин уноси у совјетску теорију државе нов појам „садржина“ поред постојећих појмова „суштине“ и „облик“ државе, што му, према ауторовом мишљењу, омогућава да различите облике социјалистичке државе оправда и уклопи у систем. Облик државе одређен је према Лашину, пре свега њеном садржином, која се састоји у социјалној структури моћи и која је богатија, свестранија и покретнија од њене

суштине. Овај нов појам брзо се шири, али наилази на тешкоће: или се изједначава са типом државе или се не разграничава довољно од појма „политички режим”. Почетком шездесетих година у совјетску теорију државе продира такође и појам „политички систем”, али се истовремено изједначава са поменутиим појмом „политичке организације друштва”.

Значајан утицај на изложен развитак совјетске теорије државе имао је, према ауторовом мишљењу, В. О. Тененбаум који покушава да направи разлику између власти (Macht) и владања (Herrschaft): право би било свеприсутно, док би друго била последица супротности између присвајања и рада. Полазећи такође од поменутог Фуковог схватања, и овај теоретичар сматра да је садржина државе противречна: она има како класну тако и општедруштвену функцију која користи и експлоатисанима. За садржину буржоаске државе нарочито је важна мера економске и политичке борбе између група унутар владајуће класе, затим односи између разних класа, као и национални моменат. Све ово у основи важи и за социјалистичку државу у којој радничка класа такође није јединствена маса. И овде се може правити разлика према политичком критеријуму, вези радничке с другим класама, односно између различитих класа, опасности од контра-револуције, степену националног јединства, као и начину настанка државе, тј да ли је настала у току народноослободилачке борбе или не.

Привремено, пак, према ауторовом мишљењу, врхунац изложеног развитка совјетске теорије државе представља рад „Држава као предмет социолошке анализе” који је објавио В. Г. Каленскиј 1977. године. Овај писац дефинише државу као „услов за одржање узајамног живота људи као интегрисане, иако у себи противречне целине, као специфичног уједињења оних који владају и оних којима се влада, поседника власти и оних који су власти потчињених, као организације владања” (54). Најважнија категорија социолошке анализе државе је политичка власт која је шира од државне власти — концентрисане у рукама војних и цивилних државних органа. Данас у вршењу политичке власти најважнију улогу имају они чланови политичке организације друштва који имају главну улогу у процесу одлучивања. Ова појава, као и контрола и утицај разних групација владајуће класе, спадају у појам „садржина државе” и једино разумевање ове садржине омогућава да се прате променљиви односи политичког карактера у савременом друштву. Сходно социолошком разумевању садржине државе, и њен облик се такође мора социолошки разматрати, тј. као истраживање оних начела унутрашње изградње диференцираног класног друштва која су омогућила изражавање стварно постојећих веза између социјалне структуре друштва и државне власти. С тим у вези Каленскиј пребацује совјетској теорији државе што са обликом државе, мање или више, изједначава политички режим који, иако најтешње повезан с категоријом државног облика, не представља његов интегрални део. Да би, пак, прецизирао појам „политичка организација друштва”, Каленскиј уводи теорију система у совјетску теорију државе сматрајући да се организованост (Organisiertheit) и регулисаност (Geregeltheit) не могу остварити са-

мо уређивањем и повезивањем, него такође и путем традиције, званичне идеологије и вредносном оријентацијом друштвене свести маса, тј. политичком културом у ширем смислу речи. У погледу појма „политички систем“, који је унет у литературу због потребе истраживања функционисања државе као сложеног саморегулишућег система, залаже се да се користи као синоним за појам „политичке организације друштва“, но сматра да се појава оба ова нова појма у правној и филозофској литератури може само делимично објаснити прихватањем теорије система. Откривање феномена савремене државности захтева свестрану анализу политичких односа, улоге политичких партија и других политичко-руководећих структура, политичке традиције, идеологија, свести маса и др. При оваквом схватању закључује Каленскиј, „политика, као најважнији облик садржине живота државе, није више само делатност апарата државне власти, већ неупоредиво шири друштвени процес“, а елементи државне изградње на тај начин постају „политичке организације класа, слојева и других друштвених група међу којима, разумљиво, најистакнутије место заузимају политичке партије као најважније политичко-водеће структуре савремене државе“ (62-63).

Сам аутор у закључку свог рада констатује да је совјетска теорија државе у свом развоју Лењинове поставке о држави као апарату за принуду заменила новим критеријумима. Држава више није „инструмент“ него услов одржавања заједничког живота људи, њене суштине више нису „институције“ него „систем односа“, „интегрисана целина“, специфичан спој владајућих и оних којима се влада“. Све те измене изршене су, у ствари, у року од двадесет година, што указује на веома јаке снаге иновације. Иако пракса не показује мењање совјетске државе у суштини као апарата за принуду, схватање теорије не треба схватити као пропагандни маневар упућен свету. Борба за схватање о потреби ограничења државне силе водиће се и даље и постаће материјална снага када га, према Марксовом схватању, прихвате и они који силом располажу.

На крају мислимо да се у погледу рада може рећи да му је битна карактеристика давање основне информације о предмету истраживања без претензија, на шире и продубљеније теоријско и критичко разматрање, на шта, уосталом, указује и релативно мали обим рада. Стога је јасно што се аутор ограничио на коректно излагање схватања оних аутора који, према његовом мишљењу, најбоље репрезентује схватање совјетске теорије државе, при чему се ипак довољно јасно може видети нужност прихватања резултата сродних дисциплина — политологије и социологије. Но у погледу самог начина излагања мислимо да извесан недостатак представља местимично излагање схватања појединих аутора хронолошки, а местимично према појединим проблемима, што аутора обавезује на враћање већ реченог. Ипак, и поред тога, стоји оно што је поменуто тј. да је у питању корисна информација о једном несумњиво интересантном проблему, посебно за читаоца са немачког језичког подручја који нису у стању да

читају изворну литературу у оригиналу. Овом информисању треба да допринесу и прилози, дати у изводима или у целини, радова Лењина (Држава и револуција), Стаљина (О дијалектичком и историјском материјализму, Извештај на XVIII конгресу Партије, О марксизму у науци о језику), Програм КПСС од 1961, Фукса (Општи појам државе), Белиха (Узајамни односи између државе и политичке организације друштва), Мамута (Карл Маркс о држави као политичкој организацији друштва), као и списак 17 уџбеника Опште теорије о држави објављених између 1940. и 1972 године.

Д. Продановић

James, Fleming, jr. — HAZARD, GEOFFREY. C. jr. CIVILE PROCEDURE. Second edition, Little Brown and Comp., Boston-Toronto., 1977., str. 711.

Овај универзитетски уџбеник представља допуњено и прерађено дело, које је, под истим насловом, написао један од садашњих аутора, JAMES, 1965, године. Оба писца су професори универзитета — JAMES, универзитета у Јејлу и Конектикату, а HAZARD, Универзитета у Јејлу.

У тринаест глава овог дела садржана су, редом који се наводи: увод на излагања, излагања о захтевима тужиоца уопште, о специфичним тужбеним захтевима, о одбрани туженог, о односу између неких парничних радњи и доказивања, о припремном поступку, о главној расправи, о праву на поротно суђење, о странкама, о пресуди, о надлежности и о правним лековима.

Аутори у повећем уводу (55 стр.) обрађују велики број питања америчког грађанског процесног права: историјски развој, врсте тужбеног захтева, правосудни систем, итд., а дају и сажет приказ тока парничног поступка. Да би се дефинисао *предмет* грађанског процесног права, полази се од разграничења материјалног и процесног права уопште, и на основу тога, заузима уобичајен став да процесно право чине правила која уређују форме заштите повређених субјективних права. Из овог полазног става аутори изводе закључке о циљевима поступка (странке треба да буду убеђене у то да им је обезбеђен фер поступак и дата разумна могућност да изнесу сву грађу којом располажу; поступак мора резултирати коначним и трајним уређењем односа између странака), као и о његовим карактеристикама (поступак не сме трајати дуго и не сме бити скуп). Приказ еманципације америчког грађанског процесног права од енглеског, те борбе и привремене коегзистенције *common law i equity* у грађанским парницама, JAMES и HAZARD закључују констатацијом о историској нужности уређења поступка пред савезним судовима на јединствен начин. Ова нужност се испојила кроз доношење *Federal Rules of Civil Procedure*, 1938. године. Наиме, шездесетак година раније, Конгрес је био донео *Соп-*

formity Act, по коме се поступак у грађанским парницама у систему common law имао, кад је реч о савезним судовима — прилагодити поступку оне федералне јединице на чијој територији се суд налази. Са друге стране, у систему equity, важила су правила која је формулисао Врховни суд, па је ту пракса била далеко уједначенија него у common law. Оваква ситуација резултирала је снажним покретом за унификацију поступка пред савезним судовима, који је повео David Dudley FIELD. Реформа је, под његовим руководством, отпочела још 1886. године, а окончана је тек 1938., доношењем Federal Rules, чији је главни редактор био Charles CLARK, тада Декан Правног факултета у Јејлу. Писци закључују да су основна позитивна дејство Federal Rules у томе што су ујединили common law и equity, што су поједноставили и либерализовали парничне радње странака, спајање парница и доказни поступак, као и што су поједноставили поступак по правним лековима.

Пошто су укратко изложили поделу на тужбе in rem и in personam уобичајену у америчким уџбеницима, аутори дају (и посвећују јој посебну пажњу) класификација тужби која се знатно приближава већини савремених континенталних схватања о том питању. Тужбе се деле према садржини заштите коју тражи тужилац на преображајне (transformational — стр. 26), на тужбе којима се тражи извршење одребе (не) чинидбе и на тужбе за осуду на новчану чинидбу. У посебном одељку анализирају се декларативне пресуде (односно захтеви за утврђење). Дакле, у основи је прихваћена као неспорна подела тужби на преображајне и тужбе за осуду на чинидбу (говорећи континенталним терминима). Изгледа, међутим, да декларативна тужбе још није уобичајена у америчком праву. Аутори наводе два извора права о декларативној пресуди и констатују да су услови за доношење овакве пресуде у њима противречно формулисани. По Uniform Declaratory Judgments Act, утврђујућа пресуда се може донети ради „утврђивања права, статуса и осталих правних односа, кад никакав даљи захтев није био стављен, нити је могао бити стављен” (стр. 28), док је по Federal Declaratory Judgments Act подношење тужбе за утврђење могуће само у случају „постојећег спора” (actual controversy) — стр. 28. Због тога је дуго постојала озбиљна сумња у пуноважност ових прописа. Позивајући се на судску праксу, аутори закључују да судови имају дискреционо овлашћење да одбију доношење декларативне пресуде, чак и ако то овлашћење није изричито прописано. За одбијање доношења декларативне пресуде, судови ће се одредити онда када таква пресуда не би окончала неизвесност или неслагласност, који су дали повода тужби.

У другом делу рада — о тужби — излажу се прво циљеви радњи странака уопште и посебно. Као посебни циљеви парничних радњи истичу се: потреба да се суд из одговарајуће радње (тужбе) увери да је надлежан; одређивање граница спора (изношење предмета спора), да би противник могао да се припреми; идентификација тврдњи тужиоца, односно разграничење правних и чињеничних тврдњи. Проблем разграничења (у континенталним европским правима од првенственог значаја код правних

лекова, а посебно код ревизије), у америчком грађанском процесном праву је релевантан још у фази подношења тужбе. Разликовање чињеничног и правног је било важно у систему *common law*. Аутори наводе најзначајније моменте поступка у којима је поменуто разграничење нужно: по *common law* (а то се одржало и данас) за чињеничне, односно правне тврдње прописане су различите врсте поступања. Правна питања, по правилу, разматра и о њима одлучује, судија, а чињенична — порота.

Иначе, донекле се разликује садржина тужбе која се подноси суду федералне јединице, од оне која се упућује савезном суду. Пре излагања актуелних решења, писци дају краћи развој садржине тужбе по *common law* и по *equity*, констатујући да је један број федералних јединица (нпр. Њујорк) у своје законике о грађанском судском поступку, прихватио модел из *equity*. По таквом моделу, свака тужба мора да садржи „чињеничне тврдње из којих се види основ спора, изнесене уобичајеним и концизним језиком” (стр. 67). Из тога следи потреба разграничења чињеничних и правних питања још у овој фази. Као критеријум разграничења, аутори наводе структуру судског силогизма — мерило које је често и у радовима европских правника. Горња премиса се састоји од правних, доња од чињеничних елемената. Правило је пропраћено бројним илустрацијама из судске праксе (стр. 67-72). Захтева се, такође, разграничење чињеница од доказа. Посебан проблем представља степен специфичности тврдњи које се износе у тужби. JAMES и HAZARD констатују да се не може формулисати неко опште правило о овом питању, али дају извесна практична упутства, која су инспирисана материјалноправном природом спора. Тужба, такође, треба да садржи тужбени захтев („*prayer for relief*” — стр. 82), и то, како по прописима федералних јединица, тако и по савезним. Али, констатује се истовремено, да је правно дејство овог елемента тужбе различито у појединим државама, те да је било различито у систему *common law*, односно *equity*. У *common law* суд је био везан тужбеним захтевом, а у *equity* није. У савременом америчком праву, већи број држава је прихватио решење из *equity* — о независности постављеним захтевом. Само, овако изражено правило захтева допунска објашњења. Аутори цитирају редакторе њујоршког Законика о грађанском судском поступку: „Ако су обе странке присутне, нема разлога да се не омогући тужиоцу да стави захтев који му (заиста) припада, иако је погрешно у својој тужби” (стр. 83). Дакле, ради се о томе да је могуће мењати (преиначавати) тужбени захтев, једном постављен у тужби, а не о независности суда захтевом који је стављен. Иначе, у случајевима изостанка туженог, суд је, када доноси пресуду, везан захтевом стављеним у тужби.

Federal Rules, када уређују тужбу која се подноси савезном суду, не помињу реч „чињенице”, нити „основ спора”, за разлику од већине прописа федералних јединица. Говори се само о кратким тврдњама које показују да је тужилац овлашћен на подношење тужбе, те је садржина нешто другачија од тужби пред државним судовима, као што је горе речено. Писаци овог уџбеника укратко објашњавају поменућу формулацију

из Federal Rules, а знатно опширније излажу тактички значај конкретне садржине тужбе. Овај део рада, закључен је ставом о основним друштвеним интересима који треба да се остваре у парници: потребно је постићи равнотежу између интереса странака, пошто се утврди који је од тих интереса легитиман са друштвеног становишта (стр. 94).

Трећи део рада, који нема потребе (ни смисла) овде приказивати, јер се, углавном састоји од приказа судске праксе и тактике, посвећен је посебним тужбама — које се подносе због деликата, неизвршења уговора и због накнаде штете.

Одбрамбена средстава туженог, изложена у четвртом делу рада, су приговори и одговор туженог на тужбу. Аутори приговоре деле на оне: (1) којима се оспорава истинитост тужиоцевих тврдњи или којима се износе чињенице које „терете“ тужиоца; (2) према којима материјално право не овлашћује тужиоца на подношење тужбе на основу чињеница које се износе; (3) по којима тужба не садржи довољно података за припремање одбране туженог и (4) да нису поштована правила поступка о подношењу тужбе, нпр., да суд коме је тужба поднесена није надлежан, и сл. Константовано је да су савремени законици федералних јединица и Federal Rules знатно поједноставили поступак стављања приговора у односу на раније фазе common law. Но, и даље је задржано правило о нужности стављања већине приговора у почетном стадијуму поступка (pleading stage), под претњом губитка права изношења овог одбрамбеног средства. Додуше, по Federal Rules има приговора који се могу ставити и по окончању pleading stage, као што су: стварна ненадлежност, недостатак неизбежне (indispensable) странке, итд. (стр. 134).

Одговор на тужбу, као друго одбрамбено средство може бити општи и специфичан. JAMES и HAZARD наводе да су законодавци федералних јединица увели, а Federal Rules разрадили став да се изјашњавање туженог, које не садрже ни признање ни оспоравање туженог захтева (стриктно схваћено), сматра оспоравањем. Али, постоје ситуације у којима одговор мора бити специфичан, односно садржавати тачно одређене тврдње (affirmative defense). Аутори, анализом Federal Rules и законика о грађанском судском поступку Њујорка и Конектиката, дају развијену листу таквих ситуација (стр. 140-143) и приказују последице недостатака стављања одређених тврдњи (стр. 143-144). Један део је посвећен и противтужби (counterclaim) — стр. 145-147.

Пети део уџбеника обрађује однос између извесних радњи странака (тужбе и одбрамбених средстава туженог), са једне стране, и доказивања, са друге — питање које је европским континенталним правницима учинило англосаксонски доказни поступак тако тешко схватљивим. JAMES и HAZARD излажу variance доктрину у њеном настанку. (Реч variance — одступање, несагласност, по Речнику М. БЕНСОНА, нема у праву ово значење. Како у нашем праву не постоји појам који би одговарао varianceу да бисмо, ипак, означили variance као правни појам употребићемо реч *прекорачење*). У common law, а и по старијим законикима федералних је-

диница, важило је правило да оређене радње странака (pleadings) — подношење тужбе и одбрамбена средстав туженог — *ограничавају* доказивање. Доказ се, дакле, није могао односити на чињеницу која није била изнесена поменутиим парничним радњама странака. Онај доказ који би прекорачавао ове границе називао се variance — прекорачење. Variance је одличан терен за стављање (доказних) приговора. Идеја која је довела до variance теорије, лежала је у тадашњем карактеру тужбе: она се могла поднети само ако је суд странци издао writ. JAMES и HAZARD објашњавају релативно дуго одржавање ове доктрине традицијом, али и тиме да је она временом стекла додатна (друштвена) оправдања. Модерни прописи су variance доктрину у доброј мери дерогирали, али је нису саовим напустили. У основи, према приказу који дају аутори, доктрина и даље важи, али данас има много могућности да се поменуте парничне радње (pleadings) допуне (amendment of pleadings) у каснијим фазама поступка. Управо због тога радње подношења тужбе и изношења одбрамбених средстава туженог нису више стриктно везане за прву фазу (pleading stage) поступка, па се пранице доказивања током трајања поступка могу проширивати, чиме се смањује могућност variancea. Разуме се, либералнији су услови за проширење поменутих радњи и пре главне расправе, него после њеног отварања, итд.

У шестом делу приказан је припремни поступак. Он се знатно разликује од одговарајуће фазе поступка у континеталним правима. Чине га две групе радњи суда и странака — истрага (discovery) и припремно рочиште (pretrial conference).

Доказивању уопште се у англосаксонским правима, посвећује посебна пажња. Истрага, која се спроводи пре расправе има далеко шири домет од ње, рецимо, припремање доказа за главну расправу, у нашем праву. Наиме, докази се не само припремају, већ на неки начин и изводе (само је техника једноставнија него на расправи). Тако се узима deposition (у уобичајеном значењу — писмени исказ сведока — али како аутори овог дела наводе да је могуће извести свој доказ и усменим путем, допуштено је и саслушавање сведока већ у овој фази) затим се могу саслушати странке, показати извесни предмети, извршити лекарски преглед странке или другог лица, и сл. Циљ истраге је да се припреме докази за расправу, да се неки докази обезбеде, као и да се испитају процесне претпоставке. После окончања истраге, по савезним прописима и прописима неких федералних јединица, одржава се припремно рочиште коме, по правилу, присуствују заступници странака (а само понекад странке) и судија. Рочиште, за основну сврху има припремање главне расправе, али изузетно, може резултирати доношењем пресуде. Судија може донети две пресуде: judgment on the pleadings — у случају да између странака не постоји спор о чињеницама, већ само о правним дејствима чињеница (стр. 219) и summary judgment — када једна од странака стави предлог за доношење овакве пресуде и пропрати га писменим исказом сведока, који се (сведок) може саслушати и на расправи; за случај да противна странка не подне-

се писмени исказ сведока који испуњава описане услове, суд ће донети пресуду у корист предлагача. Иначе, ван ових случајева, није могуће донети пресуду без одржавања расправе.

Најопширнији, седми део уџбеника посвећен је главној расправи. (Ми овде користимо израз који је најближи правном значењу речи trial.) Пошто су констатовали да у англосаксонском праву чињенице утврђује искључиво порота, те да она и данас игра значајну улогу у том домену (мању у САД, по мишљењу аутора, а већу у В. Британији) JAMES и HAZARD су исцрпно изложили историјски развој пороте — од сведока до судија о чињеницама. У савременом праву основни проблеми главне расправе се, по делу које приказујемо, концентришу на терет доказивања и на контролу коју судија врши над радом пороте. Оба питања су изузетно сложена (друго више технички, а мање садржински), тако да је тешко изложити их у једном ограниченом приказу. Укратко: инсистира се на разграничењу терета тврдње (duty of producing evidence) и терета доказивања (risk of nonpersuance). Терет тврдње (са појачаним правним значењем у односу на континентална права) има уобичајени смисао. Такође, функција терета доказивања је иста као у континенталним правима — али питање на коју странку пада овај терет је и у америчкој теорији. спорно. JAMES и HAZARD се, у основи, опредељују за став да терет доказивања пада на ону странку која има терет изношења одређене чињенице (burden of pleading a fact — стр. 250). Веома опширно (прегледом судске праксе) приказан је терет доказивања за законске претпоставке. Основно решење је једнако нашем. Проблем терета доказивања обрађен је и кроз посебан одељак о разграничењу чињеничних и правних питања, где је заузет исти став о критеријуму разграничења као и у другом делу књиге.

Судска контрола пороте своди се, у ствари, на одлучивање о томе које доказе порота може узети у обзир (стр. 280). Контрола рада пороте припада, по правилу, судији. Она може бити претходна (preverdict devices for controlling the jury) и накнадна (devices available after verdict). У претходну контролу спадају одлуке судије о прихватању или искључивању извесних доказа, налог судије да порота донесе одређену одлуку („a judge may propely direct a verdict” стр. 285). Упознавање пороте са материјалноправним правилима која су примењива на конкретни спор и извесни налози који се тичу посебних одлука пороте. Контрола која се врши после доношења одлуке пороте (verdict) у основи се своди на могућност судије да закаже ново суђење (new trial). Судија има ово овлашћење у следећим ситуацијама: уколико је учињена судска грешка (judicial error), која обухвата не само грешке пороте, већ и грешке судије, тако да, за разлику од континенталних система, првостепени суд (пре доношења пресуде) може отклонити сопствену грешку поновним суђењем; ове грешке, иначе, могу бити најразличитије — почев од повреда материјалног права до прихватања неправилно изведеног доказа; уколико је дошло до грешке у току већања и доношења одлуке од стране пороте; уколико из извесних доказа не произилази да је одлука пороте правилна (ако докази не „оправдавају”

одлуку); уколико је одлуком пороте прекорачен захтев, или је одлучено о ономе о чему захтев није ни стављен; и најзад, без поновног суђења, судија може донети пресуду која не подржава одлуку пороте (judgement notwithstanding a verdict), с тим што се овај начин поступања ретко примењује.

У осмом делу уџбеника, који се односи на уставно право на поротно суђење, аутори убедљиво приказују тешкоће савремене америчке праксе при одређивању круга спорова на које је ово уставно право примењиво. Те тешкоће су последица наслеђених различитих права странанака у систему common law, односно equity. Савезни устав гарантује право на поротно суђење за грађанске тужбе које се подносе савезним судовима. Такође, устави готово свих федералних јединица садрже исту гаранцију. Али, проблем лежи у томе што је, историјски, право на поротно суђење важilo само за парнице које су биле покретане тужбом из common law, а не тужбом (bill) из equity. За примену поменутог уставног права и данас има значаја околност да ли тужбе потиче из common law или из equity. (Овде се види да се теза о *потпуном* уједињењу common law и equity, које је, наводно извршено доношењем Federal Rules, не може одржати). У вези са тим, даље се поставља питање да ли законодавац може дерогирати неке уобичајене common law тужбе. Аутори констатују да се данас на ово питање позитивно одговара. Тежи је проблем: како ће суд поступити у случају да закон ништа не говори о новој тужби која је поднесена, тачније да ли ће за њу важити уставно право на поротно суђење. У теорији је, према, приказу који дају аутори, прихваћено решење да суд, применом аналогии са „најближим историјским околностима“ која одређују право на поротно суђење треба да пронађе правило. Дакле, суд мора испитати да ли тужба има common law или equity природу.

Значајно је приметити да странке могу изрично или пропуштањем неких радњи да се одрекну права на поротно суђење.

Пошто су изнели основне проблеме примене поменутог института, JAMES и HAZARD дају исцрпан историјски приказ настанка правила и разграничења тужби из common law и оних из equity, те анализирају неке посебне ситуације (нпр., спајање захтева из common law и из equity и сл.). За потребе и домаћај овог приказа довољно је изнети став аутора о значају Federal Rules за решење овог проблема и неке ставове америчких аутора о разграничењу тужби из common law и из equity. По Правилу 38.Fed. Rul., право на поротно суђење примењује се у следећим оквирима: (1) ово право се мора „придржати“; (2) потребно је специфицирати (материјално) правне основе тужбе, па ако су основи различити (common law и equity) тада о једнима расправља суд (court), а о другима порота; (3) странке морају ставити захтев за поротно суђење у припремној фази поступка, иначе ће се сматрати да су одустале. За случај да су „помешани“ основи из common law и из equity, у америчкој доктрини су били давани различити предлози за решење питања постојили право на поротно суђење. По MOOREU, одлучујућа је „битна природа“ правног основа. По

JAMES и HAZARD, међутим, проблем је у томе како одредити „битну природу”. Друго предлагано решење своди се на захтев да суд примени своје овлашћење на раздвајање поступка. Најзад, треће решење, које подржавају аутори овог дела, инспирисано је материјалноправном природом спора: ако одређеном „типу” правног односа више одговара поротно суђење, онда треба применити овај поступак, и обрнуто. На тај начин, кажу писци, превазилази се проблем разграничења између common law и equity.

Дефинишући, у деветом делу, појам странке, аутори полазе од правног интереса и странку означавају као оно лице које има право за подношење тужбе (или за одбрану од тужбе) у своје сопствено име. Из обимних излагања у овом делу изложићемо само информације о парничној способности као и о неопходној и неизбежној страници.

Данас парничну способност не уживају само малолетници и лица која су лишена пословне способности. Међутим, донедавно неспособни су били: удате жене, затвореници, странци, па чак и држављани једне федералне јединице у другој (под одређеним условима).

„Неопходну” (necessary) странку, аутори дефинишу као оно лице које мора бити обухваћено тужбом, било као тужилац, било као тужени, сем ако постоји оправдан разлог за његово неучествовање. „Неизбежна” (indispensable) странка је оно лице без кога се не би могло поступати по тужби. (Дакле, у оба случаја, слично нашим ~~нужним~~ супарничарима.)

Десети део књиге је посвећен множини процесноправних односа. Карактеристика је права америчких федералних јединица да постоје различита правила за обухватање једном тужбом, односно једном противтужбом, већег броја захтева. Такође, историјски, били су различити услови за то по common law и по equity. За савремено права аутори истичу да се испољила тенденција ка могућности обухватања једном тужбом неограниченог броја захтева (стр. 462). По Правилу 18 Fed. Rul. тужилац и противтужилац могу спојити (као независне или као алтернативне све захтеве (било из common law било из equity), које имају према противној страници. Ради се, дакле, о заиста минималном услову: потребно је да сви захтеви буду уперени према истом лицу.

Што се тиче обухватања већег броја странака, аутори се залажу за широко тумачење Правила 20. Fed. Rul.: ако права и обавезе странака проистичу из истог правног односа или догађаја или из низа правних односа или догађаја, као и ако је за све заједничко *ма које* правно или фактичко питање, све странке се могу обухватити истом тужбом (односно, противтужбом). Према томе, није нужно да странак буду заинтересоване за *цео* предмет спора. Пресуда се доноси у корист или против сваке странке посебно, у складу са њеним правима и обавезама.

Умешач, тј. лице које није било странка од почетка, али има интереса за то да буде странка, за разлику од нашег права, није „треће лице”, већ од момента своје интервенције постоје странка. Иначе постоји и установа слична нашем именовању претходника — impleader.

Излагања у једанаестом делу, под насловом „Пресуда“, у ствари су посвећена правоснажности. Кратак приказ пресуде (judgment) коју доноси судија на основу verdicta пороте, даје само информацију о врстама и дејствима овог акта. Интересантно је овде нагласити да у америчком праву не одлаже наступање извршности свака жалба против првостепене пресуде. Није, наиме, како кажу JAMES и HAZARD, „опште признато неко правило о дејству жалбе на пресуду“. Ипак, по њиховом мишљењу, жалба одлаже наступање дејстава правоснажности, у највећем броју случајева.

Основна дејства правоснажне пресуде састоје се у забрани поновног подношења тужбе са истим предметом спора и са истим странкама („merger“ или „bar“ по старијој терминологији; „claim preclusion“, по савременој — стр. 532), и у забрани покретања чињеничних питања која су већ утврђена у ранијој парници („collateral estoppel“, по старијој терминологији; „issue preclusion“, по савременој — стр. 532). Укратко су изнесена теоријска схватања о идентитету предмета спора: по једним идентитет постоји онда када је поднесена „иста тужба“; по другима, онда када се ради о истом субјективном (материјалном) праву; по трећима, онда када предмет спора инволвира исте доказе. Аутори овог дела се не изјашњавају ни за једно од извесних схватања, а критике се могу свести на то да се извесни критеријуми не сматрају довољно прецизним (одређеним) — стр. 541-542). JAMES и HAZARD не заузимају никакав начелан став о идентитету предмета спора, већ врше анализу појединих тужби (разврстаних по материјалноправном критеријуму) и изјашњавају се понаособ о тужбеном захтеву сваке од њих. Забрана оспоравања чињеница утврђених у претходном спору између истих странака — за нас, једно неуобичајено дејство правоснажне пресуде — постоји уз испуњење следећих услова: да су те чињенице изнеле *странке* (и то не само у *reading stage*, већ и касније) и да је суд чињенице утврдио.

Субјективне границе превноснажности, по правилу, обухватају странке. Изузетно, пресуда може везивати и лице које није било странка, али чији су интереси били заступљени од стране лица које је било овлашћено да дела као странка. Такође, пресуда делује и према ономе ко није био странка, али за кога се може закључити да би о његовим правима било одлучено исто као што је одлучено према одговарајућој странци у неком спору.

Разуме се, материјалноправно схватање, по правилу, везује друге судове, али се то у овом раду не схвата као дејство правноснажне пресуде, већ као последица система *stare decisis* (стр. 572).

Из дела о надлежности (дванаести део) даћемо, у најкраћем, основне ставове аутора о овој материји. Правила о надлежности деле се у две групе: о стварној (то је најближи домаћи израз, али појам „jurisdiction“ не одговара у свему нашем појму стварне надлежности, јер обухвата и правила о подвргавању одређених лица одређеној — савезној или државној јурисдикцији) и о месној (иста примедба као за стварну надлежности

— амерички термин који се најчешће користи у литератури је „venue” — место суђења, по Речнику М. BENSONA).

Правила о надлежности уопште садржана су у Савезном уставу и то не само правила о надлежности савезних судова, већ и правила о ограничењу надлежности судова федералних јединица — Due Process Clause, у уставима федералних јединица, и (мали број) у одговарајућим законима.

Стварна надлежност, по JAMESU и HAZARDU има следеће карактеристике: (1) правила која је уређују формулисана су или у односу на територијални опсег судске власти (мисли се на однос између судова различитих федералних јединица), или у односу на предмет спора, а понекад у односу на оба фактора; (2) ова правила овлашћују судове на одлучивање о извесним типовима тужби; (3) пошто ова правила уређују судску власт, њихово непоштовање резултира могућношћу нападања пресуде, под извесним условима (стр. 602). Иначе, број степена суђења варира од државе до државе. У већини федералних јединица, уз судове опште надлежности (general jurisdiction), постоје и судови са ограниченом надлежношћу (limited jur.), који, најчешће, одлучују у споровима чији предмет има мању вредност.

Правила о месној надлежности се одликују: (1) тиме што су формулисана према односу предмета спора са територијом на којој се суд налази; (2) могућношћу туженог да ставља приговор месне ненадлежности; (3) тиме што представљају пре привилегију за туженог, него овлашћење суда; ако тужени не стави приговор, повреда правила о месној надлежности не доводи до неправилности пресуде (стр. 603).

Иначе, савезни судови су стварно надлежни: за парнице у којима вредност предмета спора прелази 10.000 долара, а странке су држављани различитих федералних јединица; за парнице, са вредношћу већом од 10.000 долара, ако је право на тужбу настало на основу Савезног устава, савезних закона или савезних уговора, ако су САД странка у спору.

У погледу одређивања месне надлежности и савезна правила и правила федералних јединица су инспирисана материјалноправном природом спора.

Најзад, у тринаестом делу су обрађени правни лекови. Систем правних лекова у САД је знатно компликованији од оног у континенталним државама. Редовни правни лекови, по приказу који дају JAMES и HAZARD, могу се поделити у три групе: (1) правни лекови који се изјављују против одлуке пороте (post-verdict motions); (2) правни лекови који се изјављују против пресуде коју је донео само судија (судећи без пороте) — post-judgment motions in cases tried to a judge; (3) жалба (appeal) која се изјављује против пресуде коју је донео судија на основу одлуке (verdicta) пороте.

(1) У ову групу спада захтев за поновним суђењем (нпр. у случају да докази не „оправдавају” одлуку пороте) и захтев за доношење пресуде која не подржава одлуку пороте (judgment notwithstanding a verdict)

(2) Ако је пресуду донео судија, судећи без пороте (нпр. summary judgment), странке могу поднети захтев за поновно суђење.

(3) Жалба је правни лек против пресуде. По правилу, њоме се може побијати само *коначна* пресуда. Одлуке које су донесене у току поступка, али којима се спор не окончава, могу се само изузетно напасти са *interlocutory appellate review*, која је ванредни правни лек. Аутори констатују да се пракса по овом правном леку у последње време мења у правцу проширења могућности његовог изјављивања. За разлику од *appeal*, која је у основи *право* странке (мада не увек и уставно право), *interlocutory a. r.* подлеже одобрењу суда (као и остали ванредни правни лекови): само ако надлежни суд изда *writ*, овај правни лек ће бити допуштен. Иначе, жалбу изјављује само странка. Изузетно, може је изјавити и лице које није било странка, ако се умешало у поступак после доношења пресуде и тако стекло својство странке. Још изузетније, жалбу може изјавити и друго лице, на основу дозволе жалбеног суда, ако постоје изузетне, неуобичајене околности које то оправдавају. Поступак по жалби је доста формализован (нпр. уз жалбу се морају приложити записници са првостепеног суђења, мора се положити извесна сума новца за случај неуспеха — тиме се оправдава суспензивно дејство жалбе, итд.). Суд је везан разлозима које износи странка и нема обавезу да било који део пресуде, у било ком погледу, испитује по службеној дужности. Грешка која се суду приписује мора се видети из записника. Да би странка изјавила жалбу из одређеног разлога, мора у првостепеном поступку ставити „замерку“, тј. приговор. Испитивање чињеничних питања у жалбеном поступку је јако сужено — уствари креће се само у оквирима контроле рада судије првостепеног суда при давању упутстава пороти. Питања примене материјалног и процесног права жалбени суд, како је већ речено, испитује само у домену у коме су га странке покренуле.

Од ванредних правних лекова JAMES и HAZARD (св *interlocutory a. r.* о којој је горе било речи, излажу само *extraordinary relief of judgment* — нешто слично нашем предлогу за понављање поступка. О ревизији говоре кратко у делу који се односи на надлежност судова за одлучивање по овом правном леку.

Уџбеник који смо приказали у најкраћем могућем опсегу, за правнике који су се васпитавали на традицијама континенталних права представља значајно дело. *Прво*, зато што је опширно изложен историјски развој појединих (може се рећи, већине) института грађанског процесног права, а на тај начин су у доброј мери отклоњени неразумевање, термилошке препреке, несугласице услед одсуства неких важних англосаксонских института у континенталним правима и обрнуто, што је најчешће обесхрабривало озбиљније покушаје изучавања англосаксонског процесног права. *Друго*, у савременој америчкој литератури преовлађују уџбеници у којима су, са једне стране, екстензивно изложени ставови праксе, а са друге, дати веома кратки коментар аутора (*case books*), Ретки су уџбеници у класичном смислу речи (*text books*). *Треће*, аутори се нису

задржали на *описивању* (историјског развоја и савременог стања), већ су (што је доста ретко у америчкој литератури уџбеничког карактера) изложили и дискутовали ставове изражене у доктрини. Најзад, *четврто*, и можда најважније, убедљиво су аутори показали да амерички грађански процес није онакав каквим се у радовима континенталних аутора често приказује — либерализам и „демократизам“ поступка деветнаестог века (који су се изражавали најбоље кроз готово потпуну пасивност судије у прикупљању процесне грађе) су веома потиснути новим прописима. Формализам, често узиман као битна одлика англосаксонских процесних права, такође, се после доношења Federal Rules мање опажа, иако се и даље одржава у далеко већој мери него у континенталним правима. Укратко, могло би се применити да у двадесетом веку постоје тенденције извесног „приближавања“ америчког грађанског поступка, континенталним поступцима.

Уџбеник је за препоруку свима који желе да се упознају не само са америчким грађанским процесним правом, већ и са тамошњим правосуђем уопште.

др Весна Ракић-Водинелић

Charalambos K. Papastathis, TO NOMOTHETIKON ERGON TIS KYRILLO-METHODIANIS HIERAPOSTOLIS EN MEGALI MORAVIA

(Законодавни рад ћирилометодијских мисионара у Великој Моравској).
Thessaloniki 1978. стр. 142

Солунски универзитет представља један од значајних центара за изучавање историје словенских народа већ више деценија. Од његовог оснивања 1926. године велика пажња је поклоњена славистичким студијама, чији је корифеј годинама био проф. Михаил Ласкарис. Поред тога, на Теолошком факултету Универзитета у Солуну 1946. године основана је Катедра за историју словенских цркви, коју успешно води проф. А. Тахиаос, чија истраживања најчешће превазилазе канонске оквири. Најзад, 1953. године основан је и Институт за балканолошке студије, чија је богата издавачка делатност (преко стотину објављених монографија о балканским и словенским народима) употпуњена од 1960. године полугодишњим часописом „Балканске студије”. Од многобројних радова који се баве проблемом християнизација Словена и Византијске цивилизаторске активности у словенском свету, посебно се истичу радови Анастасиоса о животу Ђирила, Методија и Климента Охридског, Карапианопулоса о историјском месту рада словенских мисионара, Пантазопулоса о законодавном антагонизму у Византији од VI до X века н. е., Тахиаоса о пореклу Ђирила и Методија према словенским изворима и сведочанствима, итд.¹⁾ Књига Хараламбоса Папастатиса међутим, заслужује већу пажњу наших правних историчара од осталих радова: јер, колико год је добро познат мисионарски културни и верски рад браће из Солуна у IX веку н. е. међу Словенима, поготово у Моравској, толико је њихова правна делатност недовољно објашњена и спорна а, свако, посебно интересантна и значајна.

Пажњу аутора побуђују три најстарија старословенска правна текста: анонимна хомилија (црквена проповед, С. А.) из кодекса Клозиануса, Методијев номоканон и кратка верзија Закона о судњим људима. Задатак који писац себи поставља је да утврди порекло ових текстова: наиме, док

⁽¹⁾ Anastasios. I. E., Konstantionu-Kyuilou. Bios Methodou. Bios Klermentos Ahridos, Thessaloniki 1968; Karagiannopoulos. I., To istorikon plasion tou egou ton apostolon ton Slabon, Thessaloniki 1976; Pantazopoulos, N. I., Nomothetikos antagonismos eis to Byzantion. Thessaloniki 1968; Tahiaos. A. N., I ethnikotis Kyrrillou kai Methodiou kata Kopitar (при објављивање 1836. године) по тадашњем власнику грофу Parisu Clogu Према традицији хрватском кнезу Ивану Франкопану са Крка, а после његове смрти 1486. г. је опљачкан. Данас се 18 листова кодекса чува у Градском музеју у Тренту (Clozanus tridentinus), а трећи четврти лист у Инсбурку (Clozianus innsbrugensis).

је углавном прихваћено мишљење да је Методијев номоканон састављен у Великој Моравској, о пореклу Закона о судним људима постоје различита становишта. На бугарско порекло овог извора први је указао Пољак Р. Хубе, а затим су га углавном бугарски писци доказивали (од старијих Губиделников, Бобчев, Орошаков, Златарски, а од новијих Ганев, Ангелов, Андреев, Јанковски, Гјузелов, Гајдаров): но Ј. Вашица сматра да овај извор потиче из Велике Моравске. С. Троцкиј заснива „македонску“ теорију, а Х. Ф. Шмит „панонску“. Проучавању тог спорног проблема Папастатис прилази на интересантан начин: он покушава да издавајући и анализирајући правне норме које се садрже у ова три извора, утврди постојање евентуалних сличности и веза између њих. Досад је у литератури овом питању приступано пре свега или искључиво са лингвистичко-филозофског аспекта. Рад који је пред нама такву анализу обогаћује применом правноисторијске методолошке апаратуре, што му даје посебну вредност, а закључке чини више вероватним.

Специфична методологија условила је и редослед излагања, које је подељен у седам поглавља.

У првом поглављу „Рукопис анониме хомилије и њен превод“ (стр. 15-26) аутор презентира грчком читаоцу старословенски глагољички *codex Clozianus* (код нас познатији под именом Клочев глагољаш),²⁾ с почетка XI века, који садржи четири хомилетичка текста: две проповеди Јована Хризостома, по једну Атанасија Александријског и Епифанија Кипарског. Но, поред ових црквених беседа чији су аутори познати, постоји и пета, тзв. „анонимна“ хомилија, чије је ауторство спорно. Папастатис пажњу концентрише управо на њу, превodeћи је на грчки језик. Он затим анализира њену структуру и истиче неке њене опште карактеристике, нпр. да се односи на владара и на локалне судије, да је народ коме је она упућене тек недавно преведен у хришћанство и да је видљиво да још није напустио институте свог паганског обичајног права, да претпоставља и постојање писаног, мада некомплетног законодавства те да је хомилија требало да попуни његове празнине новим одредбама, итд.

У другом поглављу писац излаже „Правни садржај Анонимне хомилије“ (стр. 27-36) и анализира извесне правне институте о којима она говори. Забрану паганских обичаја и обреда из хомилије он упоређује са византијско-римским правом из V века н. е. Одредбе о духовном сродству првог и другог степена као брачној сметњи и о обавезности моногамије такође сматра римско-византијским. Међутим, норме о прељуби и разводу брака посматра као резултат развоја црквеног права. Он такође ука-

²⁾ Овом споменику сачуваном на 14 листова пергаментa назив је дао Јернеј Копитар (при објављивању 1836. године) по тадашњем власнику грофу Парису Цлозу. Према традицији кодекс је припадао хрватском кнезу Ивану Франкопану са Крка, а после његове смрти 1486. г. је опљачкан. Данас се 12 листова кодекса чува у Градском музеју у Тренту (*Clozianus tri-dentinus*), а трећи и четврти лист у Инсбурку (*Clozianus innsbrugensis*).

зује на присуство извесних прогресивних процесних принципа: једнакост странака непристрасност суда, доказивање помоћу сведока, искључива примена писаног права, па чак и начело легалитета (у форми *nemo iudex i nulla poena sine lege*) као и забрана ретроактивног дејства закона карактеришу овај извор.

„Оригинални карактер Анонимне хомилије” је наслов и идеја водиља трећег дела рада (стр. 37-42). Расправљајући са владајућим мишљењем да је овај текст само превод грчког извора (прве четири хомилије из Кодекса су евидентно преведене са грчког), аутор износи свој став да се ради о оригиналном делу. Потврђује га низом аргумената а нарочито анализом одредби о духовном сродству као брачној сметњи. Посебно истиче да, пошто је хомилија непотпун законодавни текст, није вероватно да представља превод са грчког. Наиме, у хомилији се на појединим местима састављач позива на извешан „Закон”, а у сложенем византијско правном систему не би било могуће одредити о ком се закону ради без ближег одређивања. Стога аутор верује да је цео текст оригиналан старословенски, јер претпоставља неразвијени правни систем у коме је јасно на који се „Закон” упућује. Он закључује да је то добро познати словенски правни текст и то вероватно Закон о судним људима.

Четврто поглавље „Методијев номоканон и Закон о судним људима” (стр. 43-66) посвећено је разматрању различитих претпоставки о ова два правна споменика. Методијев номоканон је збирка црквеног права, а Закон о судним људима збирка грађанског, кривичног и процесног права. Аутор најпре потврђује основаност става да је Номоканон саставио Методије у Великој Моравској, а затим у кратким цртама описује мисионарску активност два брата које је, на тражење великоморавског кнеза Растислава, послао 862. године византијски цар Михајло III. Но, Папастатис подвргава критици мишљење да је Номоканон донет под утицајем тежње да се Велика Моравска супростави источној цркви (Ј. Вашица) односно западној (С. Троицкиј). Он долази до закључка да Методије није учествовао у сукобу између две цркве, те је његов Номоканон садржао право које су признавале обе цркве. Најзад, утврђује да је овај извор настао највероватније 883. године. У другом делу овог поглавља писац говори о неизвесном пореклу Закона о судним људима и износи основне аргументе тзв. бугарске, великоморавске, македонске и панонске теорије.

Под насловом „Повезаност Методијевог номоканона и Закона о судним људима са Анонимном хомилијом” у петој глави рада (стр. 67-86) аутор приступа компаративној нормативној анализи ових извора. Упоредно изучавање три стара правна текста први је примењивао Ј. Вашица, али углавном са филолошког становишта. Папастатис најпре истиче постојање заједничких црта код сва три извора у погледу забрана вршења паганских обреда, а затим запажа и сличност одредби о моногамији, прељуби и организацији судова. Он уочава могућност да су се ова три текста међусобно допуњавала. Наиме. Анонимна хомилија и Закон о судним људима баве се проблемом духовног сродства као брачном сметњом и разводом брака, који

се не среће у Номоканону; с друге стране, заједничке теме Номоканона и Закона о судним људима су крађа, плачка гробова и скрнављење светих места. Пошто установљава да све те одредбе нису нигде у супротности, он добија аргументе за тезу коју брани, а наиме да ова три текста чине јединствену правну целину. Папастатис се затим задржава на анализи санкција које се срећу у Закону о судним људима, уочавајући њихов црквени карактер (стр. 80). Пошто доказује да су у Моравској такве казне биле последица рецепције западног канонског права и да у то време оне још нису биле уведене у Бугарској, он побија „бугарску теорију” и аргументише свој став о моравском пореклу Закона о судним људима.

Шести део рада је „Извори Методијевог номоканона, Закона о судним људима и Анонимне хомилије” (стр 87-96). Извесно је да је Номоканон скраћени Методијев превод номоканона Јована Схоластика. Трагајући за изворима Закона о судним људима аутор упоређује већи број његових одредаби са византијском иконоборачком Еклогом и Респонзама папе Николе I Бугарима. Он долази до закључка да је од 32 главе Закона 18 идентичних са Екологом, а да 11 глава произилази из ње. Закон није у тесној вези са Респонзама, јер су им само 3 главе заједничке, али њехове елементе налази и у Еклоги, те сматра да је главни извор Закона о судним људима била Еклога. Најзад, Папастатис тврди да је Анонимна хомилија оригиналан рад, а не превод неког другог правног текста: ипак, уочава да је њен аутор добро познавао грчки превод зборника „*Collatio legum Mosaisarum et Romanorum*” и указује на везу Крмчије са овим извором. Стога чак износи претпоставку да је тај исти аутор превео и *Collatio* на старословенски језик са грчког.

У седмом делу „Издавач, месни и хронолошки оквири издавања најстаријег правног споменика” (стр. 97-112) Папастатис скреће пажњу на животописе Гирила и Методија, још једном истичући да је Номоканон Методијево дело. У погледу Анонимне хомилије и Закона о судним људима тврди да су и они у тесној вези са мисијом Солуњана у Великој Моравској. Он коначно долази до закључка да се термин „Закон” који се помиње у Анонимној хомилији без ближег одређивања, односи на Закон о судним људима; на основу компатибилности три наведена извора, сматра да сви потичу из Велике Моравске. Аутор сва три текста је Методије, који је имао одговарајуће правничко образовање; редакција Закона о судним људима извршена је између 863. и 866. године, а Анонимне хомилије између 873. и 879. године.

Најзад аутор износи нове аргументе помоћу којих обезвређује тзв. „бугарску теорију” о постанку Закона о судним људима, сматра да је Бугарска представљала само једну етапу на дугом путу који је тај извор прошао од Велике Моравске где је настао, до Русије. Његово ширење приписује ученицима Гирила и Методија. „Македонску теорију” С. Троицког такође побија доста убедљиво, дефинитивно доказујући великоморавско порекло тог Закона и друга два старословенска правна извора. Ове, као и друге ставове и резултате истраживања аутор у кратким цртама резимира

у „Закључку” (стр. 113-119). после чега следи списак извора и литературе (стр. 121-131) и резиме рада на француском језику (стр. 133-142).

Рад Хараламбоса Папаститиса је пажње вредно дело, које представља значајан допринос изучавању старословенског права. Он не само да попуњава празнину која постоји у модерној научној обради правне историје старих Словена, већ садржи и многе нове аргументе којима се доказује порекло најстаријих словенских правних споменика. Нормативни методолошки приступ изворима, којим превазилази ограниченост до сада коришћеног лингвистичко-филолошког, омогућава аутору добар приступ за доношење убедљивих закључака и формулисање тешко оспоривих резултата. Читалац остаје у чврстом уверењу да су три анализирана текста органски повезани и чине једну правну целину, а поготово да Анонимна хомилија није преведена са грчког језика, већ да представља оригиналан словенски рад. Значајан корак напред који је Папастатис својом монографијом учинио померајући границе научног спознавања најранијег словенског права, састоји се у околности да се после његовог дела може рећи да је „моравска теорија” о Закону о судним људма не само веома прихватљива, већ и да је оригиналним аргументима доказана.

У веома широком кругу литературе на више светских језика које је аутор консултовао, југословенски читалац ће свакако са посебним задовољством приметити његово добро познавање литературе на српскохрватском, словеначком, као и на руском и бугарском језику. Уз то се, додуше, намеће помисао да је аутор могао да искористи још неке радове на нашем језику, који би му можда олакшали истраживање и проширивање угла посматрања извесних проблема. Могуће је да би такав, на пример, био рад проф. Острогорског „Моравска мисија и Византија” (из зборника радова „Византија и Словени”, Београд 1970. 59-78), где је осветљен историјски значај мисије Гирила и Методија као манифестација општих друштвених процеса тог времена и политичких акција Византије. Малобројни недостаци, међутим, не могу умањити изузетну вредност и значај овог рада. Заснованост ставова на педантној анализи извора, изражена научна непристрасност, бројна покренута питања и оригинална решења неких од њих и, најзад, значај који ова тема може имати за нашу правну историју, у пуној мери би оправдали превођење и објављивање овог дела на нашем језику. Такву књигу, која би уз све друге квалитете могла ширем кругу читалаца послужити и информативно, ваљало би приближити југословенској научној јавности.

др Сима Аврамовић

Др Рајко Кузмановић, ПРИВРЕМЕНА НАРОДНА СКУПШТИНА ДФЈ ОД АВНОЈ-А ДО КОНСТИТУАНТЕ, Савремена администрација Београд 1981. стр. 172.

Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција од 1941. па до данас, представљају неисцрпно поље истраживања многобројних научних радника који се баве историјом, правом, политиком, економијом социјологијом и војном доктрином. Прегледом низа радова научне и стручне литературе, мемоарске грађе, политичке публицистике, лако је утврдити да протеком времену ови револуционарни догађаји стално добијају у актуелности и да интересовање за њих расте. Без сумње, разлог томе је с једне стране, значај ових историјских догађаја за будући живот југословенских народа и народности и утицај који су извршили на успех напора свих прогресивно оријентисаних снага у свету тога времена. С друге стране, револуционарне промене о којима је реч широко су се одразиле на све односе у друштву, радикално мењајући дотадашње друштвено-економско уређење и установљавајући нову народну власт и промењен политички и правни систем.

Међутим, изучавањем поменутих радова није тешко закључити да се као предмет обраде најчешће јављају питања везана за вођење рата, изградњу и функционисање прво локалних, па затим централних органа нове народне власти — НОО-а и АВНОЈ-а са заседања АВНОЈ-а и анализу одлука које су у тим приликама донешене. Замашан је и број радова чији су се аутори определили за осветљавање проблема везаних за период обнове и изградње ратом разорене земље, па у том циљу ови радови започињу проучавањем Уставотворне скупштине, првим Уставом који је она донела 1946. године, и даље, развојем федеративне народне републике.

Мали је број радова чија је средишна тачка интересовања период у коме је основана Привремена народна скупштина ДФЈ, иако он представља значајан део пута који је у свом стварању прешла нова социјалистичка Југославија. Сложен задатак поверен Привременој народној скупштини састојао се у доношењу великог броја закона преко којих би се припремило конституисање Уставотворне скупштине и доношење првог

Устава ФНРЈ као документа озваничења новостечених позиција напредних снага Југославије које су се уз четворогодишњу борбу за ослобођење од окупатора избориле и за правилно решавање националног питања и нове социјалистичке односе. Околности у којима је Привремена народна скупштина обављала овај посао чиниле су га још тежим. Позната чињеница да су у Југославију у том периоду биле упрте очи великих сила, савезница, али и различитих реакционарних снага и да је свака од ових страна тежила остварењу својих интереса најбољи је доказ за то. Без обзира око кога биле окупљене, снаге реакције су имале исти циљ: враћање на старо и онемогућавање коначног конституисања нове Југославије на начин како је то утврђено одлукама АВНОЈ-а и политиком КПЈ-е. У истом циљу политички и дипломатски притисак вршила је и Велика Британија преко Намесништва неких чланова Привремене владе ДФЈ и преко легалне грађанске опозиције у Привременој народној скупштини.

Овако сложена проблематика јавља се као искључиви предмет обраде Британија преко Намесништва, неких чланова Привремене владе ДФЈ и АВНОЈ-а до Конституанте. Тако се ова књига, издата недавно од стране београдске „Савремене администрације“, јавља као неопходна, а до сада непостојеће дело, које ће заједно са већ објављеним радовима, чији су се аутори бавили изучавањем различитих питања из времена постојања и рада Привремене народне скупштине¹⁾ допринети научној обради овог значајног раздобља у формирању нове југословенске државе.

Материја је изложена у пет делова.

У првом делу аутор излаже друштвено-политичке прилике у Југославији до конституисања Привремене народне скупштине ДФЈ. Поред краћег приказа развоја народне власти преко ширења и стабилизације мреже НОО-а, као локалних органа и образовања централних органа власти АВНОЈ-а и земаљских органа који ће убрзо постати највиши органи власти будућих федералних јединица писац се у овом делу бави и одговором на питање да ли је конституисање АВНОЈ-а у највиши државни орган завршен процес образовања нове државе и њених органа, односно да ли је тада настала нова држава. Наводећи више изречених мишљења по овом питању, која се могу срести у до сада обављеним правним и историјским делима, Кузмановић се опредељује за став да је „нова народна држава настала у процесу од 1941. до новембра 1945. године, када је окончана свака привременост и када није било никакве дилеме о томе какво ће бити државно уређење Југославије.“

Сматрајући, сасвим оправдано, фактором од изванредног значаја, деловање политичких организација, аутор анализира њихов утицај на стабилизовање услова у новој држави. Време преласка из ратних у редовне, мирнодопске услове живота и рада захтевало је несмањен степен ангажовања ових организација, али по питањима друге природе, те самим тим и на нов, другачији начин. Велики број људских жртава и материјална разарања као последице ратних година захтевале су посебну организацију живота уопште, а посебно политичког, при чему се као најспособнији

носилац те организације јавила КПЈ-е у садејству са Народним фронтом, СКОЈ-ем, АФЖ-ом и синдикатом.

Следећи део рада Рајка Кузмановића односи се на међународне факторе који су утицали на конституисање Привремене народне скупштине ДФЈ у време борбе за међународно признање нове Југославије, Констатуюћи да Привремена народна скупштина не би била конституисана да савезници нису у више наврата, а посебно на Конференцији у Јалти, инсистирали на формирању заједничке владе и привременог народног представништва које би имало задатак да изврши све припреме за доношење дефинитивне одлуке о државном уређењу Југославије, аутор детаљно говори о односима са савезницима до потписивања Вишког споразума, затим о самим преговорима вођеним између Тита и др Ивана Субашића на Вису и у Београду, као и о остваривању постигнутих споразума и препорука добијених од савезника са Конференције у Јалти.

Трећи део студије *Привремена народна скупштина ДФЈ*, обухвата целовити приказ конституисања и рада Привремене народне скупштине. Овај најобимнији и, обзиром на садржину, централни део рада, започиње објашњењем процеса прерастања АВНОЈ-а у Привремену народну скупштину ДФЈ. Накона тога писац веома детаљно обрађује организацију и начин рада Привремене народне скупштине и њених органа Председништва, седам одбора, законодавног, финансијског, имунитетног, мандатног, административног, одбора за молбе и жалбе и одбора представника група и два посланичка клуба.

Будући да је садржај рада Привремене народне скупштине био условљен потребама нове државе која се стварала, а да се као основна јављала потреба за одговарајућим правним системом који би означио смену власти, основни задатак Привремене народне скупштине био је доношење закона. Аутор је обимну законодавну активност Привремене народне скупштине изложио преко добре и прегледне класификације донетих закона, па је у складу са тим извршио правно-политичку анализу а) закона који омогућују конституисање Уставотворне скупштине и учвршћивање политичког стања у земљи; б) закона којима се утврђују основе судства и правног реда у земљи; в) закона којима се регулишу аграрна и валутна питања г) закона и акта којима је учвршћиван међународни положај нове Југославије.

Разматрајући сваки од донетих закона посебно, аутор успешно осветљава низ питања од интереса за законодавни рад Привремене народне скупштине у целини. Тако поменута анализа обухвата поред карактеристика ових закона и принципа које они у својим одредбама садрже и оце-

(⁴) Значајан допринос у осветљавању ових питања према Кузмановићу дали су својим радовима др Бранко Петрановић: Политичке и правне прилике за време привремене Владе ДФЈ, (Београд 1964.) и АВНОЈ — револуционарна смена власти, (Београд 1976.), затим др Војислав Симовић: АВНОЈ — правно-политичка студија, (Београд 1958.) и Слободан Нешовић: Темељи нове Југославије, (Београд 1973.), Иностранство и нова Југославија, (Београд 1964.) и Дипломатска игра око Југославије 1944 — 1945, (Јубљана 1978.). Иако ови радови обзиром на своја тематска одређења, нису детаљно обрадили питања везана непосредно за Привремену народну скупштину њено оснивање, функционисање и законе које је она донела, они су својом исцрпношћу и научном вредношћу омогућили посредно сагледавање многих питања везаних за ову комплексну проблематику.

не аутора о циљу њиховог доношења и одјеку који су по свом изгласавању имали у јавности, као и њиховом значају за тадашње друштвене прилике, што све указује на њен квалитет и успех ауторових напора да ово сложено питање обради са свих апсеката.

Посебан одељак писац је посветио деловању легалне грађанске опозиције у Привременој народној скупштини. Опозиција, коју су чинили представници предратних политичких странака, присталице свргнуте буржоазије и монархистичког поретка, на чијем челу се налазио Милан Грол, организовано је и са јасно израженом намером чинила све да омете и онемогући рад Привремене народне скупштине. Иако су све ове тежње остале неостварене, јер се опозиција немоћна и неорганизована распала, није без значаја сама њихова појава. У овом делу своје студије Кузмановић даје добар приказ „стратегије” коју је опозиција користила у остварењу својих циљева као и објашњење њених заједничких позиција са католичким и православним клером

Привремена народна скупштина као највиши орган власти нове Југославије била је органски продужетак АВНОЈ-а, иако се по неким формалним обележјима разликовала од њега. Била је једнодома, образована за одређен временски период и са прецизно утврђеним задацима, одликовала се особном структуром посланика, у њој се и преко ње остваривало јединство власти. Особене карактеристике Привремене народне скупштине последица су и њеног односа са Краљевским намесништвом као и мере и начин на који су политичке странке утицале на њен рад. Излагањем и објашњењем тих државно-правних карактеристика Привремене народне скупштине аутор завршава овај део свога рада.

У претпоследњем, четвртм, делу, Кузмановић говори о раду оних органа Привремене народне скупштине који су деловали од закључивања њеног заседања, 26. августа 1945. па до њеног распуштања указом Председништва од 26. октобра исте године. Износећи да је ова Скупштина са успехом извршила поверене јој задатке, што је имало снажног одјека у земљи и иностранству, Кузмановић на неколико страница наводи податке о реаговању домаће и стране штампе које је уследило. При том он констатије да је с једне стране, „иностранство било изненађено стабилношћу, одлучношћу и једнодушношћу револуционарних снага у Југославији”, а с друге, да је „народ био одушевљен што је Привремена народна скупштина донијела законе који су били израз његове воље”.

У даље излагању аутор се задржава на активности Председништва и одбора Привремене народне скупштине до које је дошло после закључивања њеног заседања. Овлашћено да у периодима између два пленарна заседања Скупштине замењује пленум, то ј. делује као „ужа скупштина”, Председништво Привремене народне скупштине је, користећи то право и у погледу законодавне функције, и нарочито у погледу ње, у кратком, двомесечном периоду свог самосталног деловања донело 21. нормативни акт. Сматрајући ову могућност Председништва блиску принципу „делегираног законодавства” и истичући недостатке који су се у раду Председништва

испољили приликом вршења ове функције, Кузмановић закључује да је „без обзира на формално-техничке и остале недостатке, садржај донесених закона одговарао револуционарним променама и тековинама НОБе”.

Мишљења смо да су се у овом делу студије морала наћи размишљања и оцене аутора везане за оправданост овог овлашћења Председништва Привремене народне скупштине и то у смислу одвојеног посматрања политичке од правне оправданости, односно потреба које су конкретне прилике у земљи наметале и, обзиром на и од стране аутора истакнуто начело јединства власти, правног аспекта преношења једне од искључивих, непреносивих и неприкосновених функција представничког тела, функције доношења закона, на било који други орган у друштву.

Пети део студије представља закључна разматрања аутора и прилоге који се односе на састав Привремене народне скупштине, и њених органа, Председништва, Владе, одбора и клуба. У сажетом резимеу Кузмановић излаже основне резултате до којих је дошао проучавајући значај и улогу Привремене народне скупштине у формирању Југословенске државе, закључујући да је „Привремена народна скупштина формирана вољом савезника, али да је исто тако вољом народа преузела функцију револуционарног органа власти и с великим успјехом извршила свој дио посла, који јој је дала историја и тиме дала свој допринос коначном конституисању нове Југославије”.

На крају можемо рећи да студија др Рајка Кузмановића, *Привремена народна скупштина ДФЈ, од АВНОЈ-а до Конституанте*, представља солидан монографски рад чијим се квалитетима могу сматрати: прво, избор предмета истраживања као материје која се односи на важан период ставарања савремене Југославије, а која је до сада проучавана само посредно, и поводом других питања; друго, чињеница да рад садржи целовит, на историјским чињеницама заснован преглед настанка и рада Привремене народне скупштине и бројних унутрашњих и спољних фактора који су имали утицај на рад ове Скупштине, те да представља потпуни и прави одговор на постављени задатак и треће у раду скоро стално присутна исцрпна и вишестрана анализа питања која су разматрана темељно на савесно проученој обимној архивској граби и правно-историјској литератури.

Овом студијом Кузмановић се јавности приказао као аутор способан да из обимне грабе и литературе којом се користи начини добар одбир оних података и чињеница које се за предмет интересовања и изучавања јављају као најбитније, да појаве које истражује сагледа са више аспеката и тиме их свестрано проучи, да након анализе знаних, међусобно различитих гледишта изнесе и аргументовано образложи своје сопствено, да материју систематски излаже јасним и прегледним стилем.

Због свега изнетог, књига о којој смо писали значајан је научни прилог изучавању савремене правне и политичке историје Југославије и њених народа и народности.

Оливера Егић

Др Шефко Куртовић, ВРХОВНА ИЗВРШНА ВЛАСТ У ФРАНЦУСКОЈ ТРЕЋОЈ РЕПУБЛИЦИ 1871-1887. I Институције, Информатор — Загреб, 1980. стр. 152.

У нашој правној књижевности нису честа дела о страном праву. Још су ређа она о повести страног права. Утолико је значајнији и пажње вредан напор др Шефка Куртовића, професора Правног факултета у Загребу, да објављивањем учини доступним ширем кругу заинтересованих своју докторску расправу, одбрањену 1972. г. на Правном факултету у Љубљани. У уводној напомени се истиче да ће, због опсежности, расправа бити издата у два дела, од којих први садржи приказ установа, а други њихов стварни живот. Пред нама је први том.

Писац је излагање поделио у четири неједнака дела. На почетку су уводне напомене, следи излагање о идејама о парламентарној влади у Француској пре Треће републике, затим долази први део који говори о извршној власти у раздобљу до ступања на снагу Устава из 1875. г. и други који приказује извршну власт по Уставу из 1875. г. Дело се одликује методском ширином. Писац, који на много места показује способност за танану правничку анализу појединих уставних норми, никада не дозвољава себи да одлута у чисто нормативно истраживање. Напротив, њега краси особине врсног историчара који има много смисла за стварност и за ипитување истинског живота правних установа, које су у крајњој линији увек један нормативни пројект.

Основни предмет ове расправе је настанак прве парламентарне републике у историји. У доба када је у Француској вишегодишњим заседањем и дељењем Уставотворне скупштине, после војног слома Другог царства, обликована Трећа република, појам републике био је углавном везан за амерички континент. У Европи, сем малене Швајцарске, није било република, а прве две француске републике биле су кратког века. Управо због специфичности историјске ситуације и самог начина настанка Треће републике писац се определио за раздобље од 1871. до 1887. г. када је по његовом мишљењу Трећа република била суштински уобличена. Једно од најважнијих питања уставног уређења републике као теоретске концепци-

је свакако је питање организације власти у њој и у том оквиру посебно питање положаја извршне власти. Писац ће извршну власт у расправи најчешће назвати егзекутивом, не испуштајући притом из вида да она подразумева два чиниоца: шефа државе и владу. Проблем парламентаризма као система организације власти, поставио се и у правној мисли и у политичкој пракси у монархији. Аутор је, судећи по композицији дела, наклонио мишљењу да је у Француској теоретска мисао била испред политичке праксе. Зато ће у уводном делу бити приказана схватања о парламентарној влади изнета у радовима Бенжамена Констана и Шатобријана, као и идеје прогресивног либерализма Превост-Парадола, војводе Де Броја и Лабулаја. Ипак писац истиче да ниједна од ових концепција није доследно спроведена при мукотрпном вишегодишњем подизању здања Треће републике, које ће се, упркос многим недостацима, показати довољно солидним да седамдесет година издржава проверу у политичкој свакодневици. Парламентаризам се развио у енглеској монархији где је Круна, после низа наметнутих ограничења, почев од прве половине 18. века остала изван политичке игре. Пред уставотворце француске Треће републике поставила су се питања: Може ли постојати парламентарна влада ако шеф државе није монарх? Може ли шеф државе бити правно одговорна личност, а опет, као британски монарх, остати изван политике? Ова начелна питања надвила су се над радњом Уставотворне скупштине и била су решавана у бурним временима друштвеног превирања у Француској, где је сама Уставотворна скупштина, својим шароликим саставом, рељефно одсликавала расположење нације. Републикански парламентаризам је стваран постепено, методом компромиса разнородних политичких снага. На путу његовог коначног заокружења. Уставом из 1875. године, постојале су две стале. То су Тијеров режим и Мак-Маоново седмогодиште. Карактер Тијеровог режима је међу писцима споран. Аутор ове расправе ће се супротставити мишљењу које у томе режиму види председнички систем: он ће га на једном месту назвати и „принципатом”, али је мишљења да је Тијеров режим представљао скупштински систем организације власти. Свој став писац образлаже политиколошким анализом Тијеровог односа према скупштини. Писац је и начелно присталица мишљења да је у скупштинском систему могућа диктатура егзекутиве. Тијеровом режиму уследило је Мак-Маоново седмогодиште, које је по, у оно време раширеном уверењу требало да буде увод у рестаурацију монархије. Ова је опет, требало да донесе парламентаризам. Дело Уставотворне скупштине упућује ка републици сплет низа околности. Писац назначује најважније међу њима, иако их не испитује подробно. Тако ће Трећа република коначно бити уставно обликована тек 1875. г. иако аутор заступа мишљење да она постоји још од 17. II 1871. г. што је иначе у науци спорно.

У другом делу аутор је приказао уставни положај најважнијих чинилаца извршне власти: председника републике и владе. Занимљиво је да је при томе на више места превазиђен временски оквир који себи поставља расправа. Писац више пута наводи примере из политичке праксе или

статистичке податке који се односе на читаво раздобље трајања Треће републике. Такав поступак се показао корисним, јер приказује функционисање уставних институција. Писац ће одредити председника републике као уставно-правног носиоца извршне функције, а владу као уставно-политичког носиоца извршне власти. За однос између председника републике и владе од посебног је значаја установа премапотписа, која шефа државе на извршан начин штити од одговорности. Председник је тиме удаљен од политичке свакидашњице. Али, он није монарх и остаје правно одговорна личност, иако не може претрпети политичку одговорност за своје акте, пред Парламентом. У погледу председничке одговорности уставна норма Треће републике је била рудиментарна. Она се је заснивала на чл. 6. став 2 уставног закона од 25. II 1875. г. који је предвиђао председникову одговорност за велеиздају. Ипак, уставно-правна теорија је била једнодушна у ставу да је председник републике одговоран за повреде почињене изван својих овлашћења. Постојао је у старијој науци спор о томе да ли би председнику увек морало да се суди по посебном поступку у Сенату, на основу оптужбе Посланичког дома, или би требало да му суди редовни суд. Доцније је ово питање уређено законом од 5. I 1918. г.

Издајући уопштено особине Устава из 1875. г. писац наводи изузетну краткоћу, фрагментарност, квази крутост, одсуство метода и теоретске целовитости, као и постојање огромног простора за уставне обичаје. Због свега тога, као и због чињенице да није садржан у једном формалном правном акту, оправдано је поређење овог француског устава са британским.

Ово ће дело, у коме ауторовом течном излагању понекад на жалост смета сувише честа и непотребна употреба заграда, изазвати пажњу не само међу правним историчарима, политиколозима и теоретичарима уставног права, већ и међу онима које превасходно занима правна и политичка филозофија. Са занимањем очекујемо његов други том.

мр Драгољуб М. Поповић

TABLE OF CONTENTS

<i>dr Borislav T. Blagojević</i> : One hundred forty years of existence and activity of the Law Faculty in Belgrade. — — — — —	253
<i>dr Radomir Đurović</i> : On the occasion of the fortieth anniversary of the Liberation War and the Socialist Revolution of the People and Nationalities of Yugoslavia — — — — —	263

ARTICLES

<i>dr Mihajlo Aćimović</i> : Judicial psychology and its sociopsychological scope — — — — —	267
<i>dr Dragoš Jevtić</i> : The Establishment and implementation of the centralizing system of administration in Serbia during the period 1804-1888. — — — — —	285
<i>Đorđe Lazin</i> : The substance and legal nature of the assumption of innocence. — — — — —	311

CONTRIBUTIONS

<i>dr Svetislav Taborši</i> : The social and economic prerequisites of the right to work in socialism. — — — — —	327
<i>mr Dragoljub Popović</i> : Romans and the Rodosian Marine Law. — —	337

JUDICIAL PRACTICE

<i>dr Zagorka Simić-Jekić</i> : Temporary arrest or pre-trial confinement in the criminal procedure. — — — — —	345
--	-----

DISCUSSIONS

<i>dr Dragaš Denković</i> : Current problems of constitutional judiciary —	361
<i>dr Dragutin Šoškić</i> : A critical appraisal of the rules regulating the volume of capital in the Draft Law on the Expansion and Modernization of Productive Forces and on the (Past) Dead Labour. — —	367

NOTICES

- Zoran Tomić*: Statutes of boroughs, city communities, communities of boroughs and interborough regional communities in respect of the new constitutional changes. — — — — — 373
- Vesna Nikolić-Ristanović and Zorica Mršević*: The fourth annual consultative meeting of the Association for Criminology and Criminal Law of S. R. Serbia. — — — — — 377

REVIEWS

- Dragaš Denković*: Annuaire Européen d'administration publique, Editions du Centre national de la recherche scientifique, Paris — 384
- Dragaš Denković*: Code civil Hellénique — — — — — 387
- dr Dimitrije Prodanović*: Friedrich-Christian Schroeder, Wandlungen der sowjetischen Staatstheorie — — — — — 389
- dr Vesna Rakić — Vodinelić*: James, Fleming, jr. — Hazard, Geoffrey, C. jr., Civile Procedure — — — — — 394
- dr Sima Avramović*: Charalambos K. Papastathis, To nomothetikon ergon tis kyrillomethodianis hierapostolis en Megali Moravia — 406
- Olivera Egić*: Rajko Kuzmanović, The Provisional National Assembly of D. F. Y. — form AVNOJ to Constituante — — — — — 411
- nr Dragoljub Popović*: dr Šefko Kurtović, The Supreme executive power in the Third French Republic — 1871-1887 — and its Institutions. — — — — — 416

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откупане на машини са прородом и са довољно белине са стране. Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ.

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе двомесечно.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду“ у 1981. за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин 150.—
2. За појединце	„ „ 100.—
За студенте (редовне и ванредне)	„ „ 40.—
4. За један примерак	„ „ 30.—

Претплата за иностранство износи н. д. 220.—

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број
60803-740-032-4356

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар револуције 67, тел. 341-501